ІСТОРИЧНИЙ АТЛАС УКРАЇНИ

Тираж — 2.000 примірників

Мистецьке оформлення обкладинки: Евген Тютько

Printed in U. S. A. by Star Litho Art Company, Chicago

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Історичний Атлас України

Опрацювали

ІВАН ТЕСЛЯ і ЕВГЕН ТЮТЬКО

Зредаґував

ЛЮБОМИР ВИНАР

1980

Монтреаль Нью-Йорк Мюнхен

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Головний редактор:
Проф. д-р Любомир Винар
Кент Стейт Університет

Автори:
Проф. д-р Іван Тесля
Наукове Товариство Шевченка
Картограф Евген Тютько
Українське Історичне Товариство

Консультанти:
Д-р Марко Антонович
Д-р Олександер Домбровський
Проф. Михайло Ждан
Д-р Наталія Кордиш-Головко
Проф. д-р Олександер Оглоблин
Проф. Лев Шанковський

Мовний редактор:
Д-р Марко Антонович
Українське Історичне Товариство

Жодна частина цеї книжки тексту
і мап не може бути передрукована і
ужита в жодній формі копіювання без
дозволу Авторів.

Історичний Атлас України вперше виданий
у Злучених Стейтах Америки в 1980

UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION

Historical Atlas of Ukraine

Prepared by

IVAN TESLA, Ph. D. and EVHEN TIUT'KO

Edited by

LUBOMYR WYNAR, Ph. D.

1980

Montreal New York Muenchen

UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION

Editor
Lubomyr Wynar, Ph. D.
Kent State University

Authors:
Ivan Tesla, Ph. D.
Shevchenko Scientific Society
Evhen Tiut'ko, Cartographer
Ukrainian Historical Association

Consultants:
Marko Antonovych, Ph. D.
Alexander Dombrowsky, Ph. D.
Michael Zhdan, M. A.
Natalia Kordysh-Holovko, Ph. D.
Alexander Ohloblyn, Ph. D.
Lew Shankowsky, M. A.

Copy Editor:
Marko Antonovych, Ph. D.
Ukrainian Historical Association

No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or by any information storage and retrieval, without permission in writing from the Authors.

Historical Atlas of Ukraine is first published in the United States of America in 1980

Library of Congress Catalog Card Number: 80-675245
Printed in the United States of America

ЗМІСТ — CONTENTS

Від Редактора 9
Editor's Preface 11
Вступ — Introduction 12
Ukraine in World History *by Sen. P. Yuzyk, Ph. D.* 15
Список Мап 17
List of Maps 19
Мапи — Maps 23-66
Текст до Мап — Text to the Maps:
Передісторичні часи 69
Археологічні пам'ятки кам'яної доби 72
Передісторичні культури на українських землях 74
Скитська Держава в VII-III ст. до Хр. 76
Українські Землі до II ст. 78
Українські Землі й Европа в часі Мандрівки Народів 79
Українські Землі й Европа в III-V ст. 82
Українські Землі в VII-VIII ст. (Хозарська Держава) 84
Розміщення слов'янських племен в IX ст. 86
Київська Держава за князя Олега (879-912 рр.) 87
Київська Держава за князів Ігоря, Ольги і Святослава (912-972 рр.) 89
Київська Держава за князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого (980-1054 рр.) 91
Околиці Києва в XI-XIII ст. 93
Київська Держава за князів Всеволода і Володимира Мономаха (1077-1125 рр.) 94
Русь-Україна в другій половині XII ст. 96
Русь-Україна в часі нападів Татар (до половини XIII ст.) 98
Галицько-Волинська Держава в половині XIII ст. 101
Українські Землі на переломі XIII і XIV ст. 103
Українські Землі в другій половині XIV і в першій XV ст. 105
Українські Землі в другій половині XV і на початку XVI ст. 108
Українські Землі після Люблинської Унії (1569 р.) 111
Українські Землі перед повстанням Б. Хмельницького (1648 р.) .. 114
Українська Держава за гетьмана Б. Хмельницького (1648-1657 р.) 117
Дніпрові пороги 121
Запорізька Січ (1552-1775 рр.) 122
Українська Держава за гетьмана Петра Дорошенка (1665-1676 рр.) 123

Українська Держава за гетьмана Івана Мазепи (1687-1709 рр.) ... 127
Україна за гетьмана Кирила Розумовського (1750-1764 рр.) 130
Україна після скасування Гетьманщини (1764 р.) 133
Українські Землі в XIX і на початку XX ст. (1815-1914 рр.) 136
Україна в І-ій Світовій війні (1914-1918 рр.) 140
Українська Держава (1917-1921 рр.) 143
Західньо-Українська Народня Республіка (ЗУНР), 1918-1919 рр. .. 149
Україна і Східня Европа після Світової війни (1921-1939 рр.) 153
Карпатська Україна в 1939 р. 157
Україна в часі II-ої Світової війни (1939-1945) 159
Українська Повстанська Армія (УПА) в Україні (1942-1948 рр.) .. 163
Україна і Східня Европа після II-ої Світової війни (1945 р.) 166
Табори примусової праці в СССР в Азії 168
Еміґрація з України до Азії 169
Українці в світі 170
Індекс — Index 179

ВІД РЕДАКТОРА

Історичне життя народу розвивається в точних часових рамках і в певно означеному просторі. Ці два основні елементи історичного процесу, час і простір, безпосередньо в'яжуться з культурним, політичним, релігійним і соціяльно-економічним розвитком окремих народів.

Історична географія і її складова частина, історична картографія, займаються вивченням історичних подій у просторі. Основним завданням історичної картографії є відтворення історичного розвитку суспільства на історичних мапах. Вони віддзеркалюють простірний аспект історичного процесу. Дотепер історична картографія була у нас одною з найбільш занедбаних ділянок. Щоправда, треба згадати, що на сторінках київського *Українського Історичного Журнала* вже від 1965 року обговорювалося питання створення історичного атласу України, проте дотепер цей проєкт не зреалізовано.

Історичний Атлас України є першим українським історичним атласом і як такий належить до основних історичних довідників. Він призначений у першу чергу для любителів історії і учнів українознавчих шкіл, які вивчають історичний розвиток українського народу від найдавніших часів аж до наших днів на всіх українських землях.

Атлас складається із 43 кольорових мап і супровідних текстів, які тематично охоплюють усі періоди української історії. Не можемо забувати, що це піонерська праця і тому в атласі є певні недотягнення. З уваги на кошт не було змоги в атласі включити дуже важливі історичні мапи, присвячені розвиткові української культури, релігійного життя, господарства, питанням соціології та історичної демографії. До деякої міри цю проблематику заторкнено в супровідних текстах до мап.

В атласі є також правописні розбіжності. В супровідних текстах до мап автор послуговувався *Правописним словником* Г. Голоскевича з 1929 року, який був прийнятий Всеукраїнською Академією Наук у Києві і Науковим Товариством ім. Шевченка у Львові. На історичних мапах назви місцевостей подано за правописом, загально уживаним на Західніх Українських Землях перед II-ою Світ. війною, зокрема на основі *Атлясу України й сумежних країв* д-ра Володимира Кубійовича

з 1937 року. Не зважаючи на ці недомагання, автори і консультанти вив'язалися із свого завдання, і поза межами нашої батьківщини появився перший історичний атлас.

Українське Історичне Товариство погодилося фірмувати це видання з надією, що *Історичний Атлас України* стане корисним посібником для учителів і учнів українознавчих шкіл. Джерельну базу атласу обговорено у Вступі. Тут хочемо підкреслити, що цей проєкт зреалізовано завдяки наполегливій праці та витривалості авторів проф. д-ра Івана Теслі і картографа Евгена Тютька, які дали ініціятиву для підготови першого українського історичного атласу. За це їм належить признання від української громади.

На цьому місці хочемо найщиріше подякувати нашим консультантам і рецензентам історичних мап і супровідних текстів, які своєю наполегливою працею причинилися до появи атласу. Консультантом до археологічних мап і супровідних текстів була *д-р Наталія Кордиш-Головко,* до стародавньої історії України — *д-р Олександер Домбровський,* до Середньовіччя — бл. п. *проф. Михайло Ждан,* до Козацької доби — *проф. д-р Олександер Оглоблин,* до XIX ст. — *д-р Марко Антонович* і до XX ст. — *проф. Лев Шанковський.* Сердечна подяка належить д-рові Маркові Антоновичеві за мовну редакцію.

Любомир Винар

EDITOR'S PREFACE

The *Historical Atlas of Ukraine* is intended to present a comprehensive historical survey of Ukraine and its people from the earliest period to the present time. It is the first atlas of Ukranian history ever to be published in Ukrainian. Forty-three full color maps comprising the atlas are arranged in a chronological order and cover all periods of Ukrainian history: archeology, ancient history of Ukraine, Ukrainian medieval history (Kievan Rus' State, Galician-Volhynian Kingdom), Ukraine in the Lithuanian-Ruthenian State, Ukraine under the Polish Domination, the Ukrainian Kozak State, Ukraine in the 19th century, the rebirth of the Ukrainian State in the 20th century. Special maps cover Ukrainian settlements outside Ukraine. Each map is accompanied by introductory commentary explaining its content and providing a brief outline of important historical events.

During the preparation of this pioneering reference work over 200 historical sources and a number of Soviet, Polish, German and American atlases were consulted.

The *Historical Atlas of Ukraine* is primarily oriented toward the need of Ukrainian students outside Ukraine, particularly in Canada and in the United States. Also it would be beneficial to anyone studying East European history.

The *Historical Atlas of Ukraine* is a product of initiative and common efforts of both geographer and historian Dr. Ivan Tesla and cartographer Evhen Tiut'ko. The authors and the editor wish to acknowledge the assistance and help of the consultants in reviewing both the individual maps and the introductory texts.

I wish to express my gratitude to Dr. Natalia Kordysh-Holovko for reviewing the archaelogical maps: to Dr. Alexander Dombrovsky for his evaluation of the ancient period of Ukrainian history; to the late Prof. Michael Zhdan for examining the medieval period; to Dr. Alexander Ohloblyn for his evaluation of the maps and the text relating to Ukrainian Kozak State; to Dr. Marko Antonovych for examining the section on the 19th century; and to Prof. Lew Shankowsky for his inspection of the 20th century section.

At the same time I wish to thank Prof. Volodymyr Kubijovych for his permission to use relevant materials from the *Encyclopaedia of Ukraine* in 2 volumes and *Atlas Ukrainy i sumezhnych kraiv.*

Finally, I wish to acknowledge the general assistance and cooperation of Dr. Marko Antonovych in this important project.

Lubomyr Wynar

ВСТУП

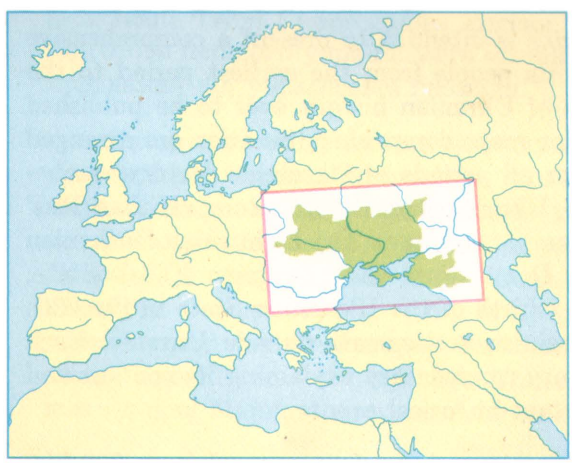

Цей Історичний Атлас України має подвійне призначення: служити одним із основних посібників вивчення історії України для кожного, хто хоче докладніше пізнати минуле українського народу, та виповнити прогалину в українській історично - географічній літературі.

Зміст атласу охоплює весь історичний розвиток України від передісторичних до нинішніх часів. Територіяльно атлас охоплює цілість сучасних українських етнографічних земель і сумежні території тих народів та держав, яких історичне життя впливало на події в Україні.

У склад атласу входять 43 кольорові мапи, текстові коментарі до мап і індекс назв, поміщених на мапах, а спільні пояснення в тексті мають мапи 23, 23А, 27, 27А, 34, 34А, 38 і 38А.

Для опрацювання мап використано доступну історичну картографічну і довідкову літературу та велику кількість історичних монографій. Найважливіші з них такі (у порядку їх використання в опрацюванні атласу):

Атляс України й сумежних країв, під загальною редакцією д-ра Володимира Кубійовича. Львів, Український Видавничий Інститут, 1937.

Енциклопедія Українознавства, під гол. редакцією проф. д-ра В. Кубійовича, в двох томах. Загальна частина: Мюнхен - Ню-Йорк, 1949; Словникова частина: Париж - Ню-Йорк, 1955-1976.

З тих публікацій, за дозволом проф. В. Кубійовича, використано кілька мап і інформативний матеріял, без чого опрацювання атласу було б утруднене.

Михайло Грушевський. *Історія України-Руси.* Ню-Йорк, „Книгоспілка", 1954-1957. 9 томів.

Ярослав Пастернак. *Археологія України.* Торонто, 1961.

К. В. Базилевич, И. А. Голубцов, М. А. Зиновьев. *Атлас Истории СССР для средней школы.* Москва, 1955.

Академия Наук СССР. Институт Истории. *Очерки истории СССР.* Москва, Изд. Академии Наук СССР, 1955-1958. 8 томів.

Академія Наук УРСР. *Радянська Енциклопедія Історії України.* Київ, Вид. Академії Наук УРСР, 1969-1972. 4 томи.

Polska Akademia Nauk. Instytut Historii. *Atlas Historyczny Polski.* Seria A. *Mapy szczegółowe.* Kraków, Polska Akademia Umiejętności, 1930; Seria B. *Mapy przeglądowe.* Warszawa, 1961; *Mapy szczegółowe XVI wieku.* Warszawa, 1966.

Polska Akademia Nauk. Instytut Historii. *Historia Polski.* Tom I-IV. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957-1969.

Giejsztorowa, Irena et al. *Atlas Historyczny Polski.* Warszawa, Państwowe Przedsiębiorstwo Wydań Kartograficznych, 1970.

Westermanns Grosser Atlas zur Weltgeschichte: Vorzeit, Altertum, Mittelalter, Neuzeit. Braunschweig, Georg Westermann Verlag, 1965.

Chew, Allen F. *An Atlas of Russian History. Eleven Centuries of Changing Borders.* New Haven and London, Yale University Press, 1967.

Faik Resit Unat. *Tarih Atlasi.* Genisletilmis Basim. Kanaat Yayinlari. Istanbul, 1966.

Muir's Historical Atlas Medieval and Modern. Tenth Edition. London, Barnes & Noble, 1964.

Крім суто історичних мап, в атласі поміщено мапи розміщення українських поселень поза Україною, з окремим узглядненням азійської частини СССР.

Правопис історичних і географічних назв створював окрему проблему, частину якої вдалося розв'язати дискусійною, переважно кореспонденційною дорогою. Коментарі до мап та інші тексти зложено за правописом, затвердженим 1929 р. Всеукраїнською Академією Наук у Києві і Науковим Т-вом ім. Шевченка у Львові. Відхиленням від цього правопису є відкинення прикметникового закінчення „е" при назвах міст, з винятком „Берегове", „Рівне", „Сколє", „Славське" та збереження прикметника „совєтський" замість раніше вживаного „радянський". На мапах для ранніх історичних періодів поміщено назви міст даного часу. Картограф і співавтор атласу уважав за доцільне придержуватися правопису, що був загально прийнятий перед Другою Світовою війною на Західніх Українських Землях. Таким чином, на мапах виступають назви міст за передвоєнним правописом. Винниця, Чернигів, Минськ, Вильно, замість Вінниця, Чернігів, Мінськ (Мєнськ), Вільно і т. п.

Інтеґральною частиною атласу є коментарі до мап. Їхнє завдання чисто практичне: дати читачеві пояснення змісту мапи й назвати головні історичні події даного періоду. Тексти не є посібником історії, але можуть його заступити при повторюванні вивченого вже історичного матеріялу або для приспішеного перегляду історичних явищ.

Плян опрацювання атласу зродився в 1965. Цей плян був зреалізований у співпраці з проф. д-ром Іваном Теслею і картоґрафом Евгеном

Тютьком. До кінця 1970 року опрацьовано частину матеріялу, який був предметом семінару на Гарвардському університеті під проводом *проф. д-р Омеляна Пріцака*, в лютому 1971 р. Осінню 1973 р. до праці над атласом погодився приступити, як редактор, *проф. д-р Любомир Винар*. Одночасно Українське Історичне Товариство погодилося фірмувати атлас. Завдяки наполегливій і щирій співпраці й ентузіязмові проф. д-р Л. Винара працю над атласом доведено до успішного кінця. Проф. д-р Л. Винар зорганізував рецензію і перевірку опрацьованого матеріялу найкращими фахівцями та допоміг остаточно оформити зміст атласу. Вже під час друку текстового матеріялу зміст Історичного Атласу України зреферовано на окремій сесії конференції Товариства Канадських Славістів у Квебеку 2 червня 1976 р.

Закінчуючи цей вступ, дякуємо тим усім, які доброю радою зичливістю та дружньою заохотою допомогли появі атласу. Зокрема приємно нам подякувати проф. д-рові Л. Винареві за редакторську працю; проф. д-рові В. Кубійовичеві за дружні поради і дозвіл використати матеріяли; проф. д-рові О. Пріцакові за організацію семінару; проф. д-рові Р. Сербинові за організацію сесії на Конференції Славістів; консультантам і мовним редакторам: д-рові Маркові Антоновичеві, мґр. Юлії Войчишин і п-ні Ромі Турянській; дорадникам у початковій і пізнішій стадії праці: сл. п. д-рові Я. Пастернакові, сенаторові д-рові П. Юзикові, проф. Б. Винареві та п. Д. Яремчукові.

Іван Тесля

Замітка:

Ініціятиву видання першого історичного атласу України видвигнув у 1965 р. картоґраф Евген Тютько і в 1966 р. маючи вже значну частину виготовлених мап, запросив до співпраці професора Івана Теслю. В серпні цего року проф. д-р Іван Тесля приступив до співпраці над цим важливим проєктом. Осінню 1973 року проф. Любомир Винар перебрав обовязки редактора Історичного Атласу України.

UKRAINE IN WORLD HISTORY

General Remarks by Senator Pavlo Yuzyk, *Ph. D., Professor of History, University of Ottawa, Ottawa, Canada*

In world history Ukraine has been and still is to a great degree an enigma. Although this question was substantially elucidated for the first time internationally only before the First World War by the erudite historian, Michael Hrushevsky, Ukraine and her role in the world are still misunderstood and underestimated. Only scholarly knowledge of history will shed light on this problem, an important factor in world affairs.

To fully fathom Ukrainian history and problems it is necessary to be aware of certain paradoxes. For many centuries, longer than most nations in Europe, the Ukrainians have inhabited one of the world's rich territories, which normally should have worked to their advantage. In reality, the abundant resources have been the cause of Ukraine's misfortune, for she has been constantly subjugated by her enemies, who have exploited these natural and human resources for their own benefit, to the detriment of the Ukrainians, millions of whom have perished in the past and recently in the 1930's from starvation.

Because of her position on the cross-roads between Europe and Asia and the Middle East, Ukraine has been the buffer and the bulwark of European civilization, of which she has always been an integral part. In the 13th century she stemmed the tides of barbarous oriental invaders. In particular, the people of Kievan Rus', which was one of the most advanced states in Europe at that time, fiercely fought the Mongolian Tatar armies but were almost destroyed by the enemy. Ukraine fell before the savage foe, but her desperate defence weakened the ranks of the invaders and when the Tatars subsequently suffered defeat at Liegnitz, Western Europe was saved from being conquered, but at the cost of Ukraine's freedom.

Three centuries were to pass before the Ukrainians could recover from this disastrous and almost catastrophic blow. When the Kozaks emerged in the 16th century, having established a unique military organization, with elected officers, officials and the leader, called the Hetman, the Ukrainian state was restored, which now had to fight off the Turkish invaders of Europe. Again the Ukrainians weakened the invaders, but in turn fell prey to Muscovite Russia in the north and Poland in the north-west, who had grown strong while the Kozaks were fighting the enemy which was threatening Western Europe. Ukraine was then absorbed by these powers.

Oppressed and submerged for centuries, the Ukrainian people might have been expected to lose their identity. Their original name had been usurped by Russia. The Tsars in the 19th century forbade by decree the use of the Ukrainian language and culture. Yet, in 1917 the Ukrainians emerged, almost imperceptibly, restoring their state in the form of the Ukrainian National Republic. They fought the Communist Russian invaders but again succumbed, as they did not receive recognition and aid from the Western democracies, including the United States. Ukraine fell victim to the totalitarian, imperialist Russian Bolsheviks, who in turn, however, were substantially weakened thus stemming their take-over of Western Europe after the First World War.

Despite great disasters in their history, despite government decrees banning their language and culture, despite many forms of severe oppression and despite planned famine and genocide by the Soviet oppressors, the Ukrainians have survived, still a large and dynamic nation. They have a vision to fulfill—the realization of freedom and democracy in their native land, for which they have been shedding the precious blood of millions of their best sons and daughters. The Western democracies who subscribe to these very same hard-won principles cannot long remain callous towards the fate of Ukraine and the Ukrainians.

This *Historical Atlas of Ukraine* portrays a visual concept of the course of Ukrainian history in relation to the neighbors and also to the world situation and thus aids the reader to understand better the fate of the Ukrainians.

СПИСОК МАП

1. Археологічні пам'ятки кам'яної доби 23
2. Передісторичні культури на українських землях 24
3. Скитська Держава в VII-III ст. до Хр. 25
4. Українські Землі до II ст. 26
5. Українські Землі й Европа в часі Мандрівки Народів 27
6. Українські Землі й Европа в III-VI ст. 28
7. Українські Землі в VII-VIII ст. (Хозарська Держава) 29
8. Розміщення слов'янських племен в IX ст. 30
9. Київська Держава за князя Олега (879-912 рр.) 31
10. Київська Держава за князів Ігоря, Ольги і Святослава (912-972 рр.) 32
11. Київська Держава за князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого (980-1054 рр.) 33
12. Київ за княжих часів 34
13. Околиці Києва в XI-XIII ст. 35
14. Київська Держава за князів Всеволода і Володимира Мономаха (1077-1125 рр.) 36
15. Русь-Україна в другій половині XII ст. 37
16. Русь-Україна в часі нападів Татар (до половини XIII ст.) 38
17. Галицько-Волинська Держава в половині XIII ст. 39
18. Українські Землі на переломі XIII і XIV ст. 40
19. Українські Землі в другій половині XIV і в першій XV ст. 41
20. Українські Землі в другій половині XV і на початку XVI ст. .. 42
21. Українські Землі після Люблинської Унії (1569 р.) 43
22. Українські Землі перед повстанням Богдана Хмельницького (1648 р.) 44
23. Українська Держава за гетьмана Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.) 45
24. Дніпрові пороги 46
25. Запорізька Січ (1552-1775 рр.) 47
26. Українська Держава за гетьмана Петра Дорошенка (1665-1676 рр.) 48
27. Українська Держава за гетьмана Івана Мазепи (1687-1709 рр.) 49
27A. Україна і Східня Европа (1687-1709 рр.) 50
28. Україна за гетьмана Кирила Розумовського (1750-1764 рр.) ... 51

29. Україна після скасування Гетьманщини (1764 р.) 52
30. Українські Землі в XIX і на початку XX ст. (1815-1914 рр.) ... 53
31. Україна в І-ій Світовій війні (1914-1918 рр.) 54
32. Українська Держава (1917-1921 рр.) 55
33. Західньо-Українська Народня Республіка (ЗУНР), 1918-1919 рр. 56
34. Україна і Східня Европа після І-ої Світової війни (1921-1939 рр.) 57
35. Карпатська Україна в 1939 р. 58
36. Україна в часі ІІ-ої Світової війни (1939-1945 рр.) 59
37. Українська Повстанська Армія (УПА) в Україні (1942-1948 рр.) 60
38. Україна і Східня Европа після ІІ-ої Світової війни (1945 р.) 61
38А. Україна після ІІ-ої Світової війни (1945 р.) 62
39. Табори примусової праці в СССР в Азії 63
40. Еміграція з України до Азії 64
41. Українці в світі 66

LIST OF MAPS

1. Archeological Remains of the Stone Age 23
2. Prehistoric Cultures in Ukraine 24
3. The Realm of Scythians in the Seventh to the Third Century B. C. 25
4. Ukrainian Lands until the Second Century 26
5. Ukrainian Lands and Europe during the Great Migration 27
6. Ukraine and Europe in the Third to the Sixth Century 28
7. Ukrainian Lands in the Seventh and Eighth Centuries (The Khazar State) 29
8. Slavic Tribes in the Ninth Century 30
9. The Kiev State under Prince Oleh (ca. 879 to 912) 31
10. The Kiev State under Ihor, Olha and Sviatoslav the Conqueror (912-972) 32
11. The Kiev State under Volodymyr the Great and Yaroslav the Wise (980-1054) 33
12. Kiev during the Princely Era 34
13. The Kiev Region from the Eleventh through the Thirteenth Cent. . 35
14. The Kiev State under Vsevolod and Volodymyr Monomach (1077-1125) 36
15. Rus'-Ukraine in the Second Half of the Twelfth Century 37
16. Rus'-Ukraine during the Tatar Invasions 38
17. The Halych-Volhynian State in the Middle of the Thirteenth Cent. 39
18. Ukrainian Lands at the Break of the Thirteenth and Fourteenth Centuries 40
19. Ukrainian Lands in the Second Half of the Fourteenth and in the First Half of the Fifteenth Century 41
20. Ukrainian Lands in the Second Half of the Fifteenth and at the Dawn of the Sixteenth Century 42
21. Ukrainian Lands after the Union of Lublin (1569) 43
22. Ukrainian Lands before the Uprising of Bohdan Khmel'nyts'kyi (1648) 44
23. The Ukrainian State under Hetman Bohdan Khmel'nyts'kyi (1648-1657) 45
24. The Dnipro Rapids 46
25. The Zaporozhian Sich (1552-1775) 47
26. The Ukrainian State under Hetman Petro Doroshenko (1665-1676) 48

27. The Ukrainian State under Hetman Ivan Mazepa (1687-1709) 49
27A. Ukraine and Eastern Europe (1687-1709) 50
28. Ukraine under Hetman Kyrylo Rozumovs'kyi (1750-1764) 51
29. Ukraine after the Abolition of the Hetman State (1764) 52
30. Ukrainian Lands in the Nineteenth and at the Beginning of the Twentieth Century (1815-1914) 53
31. Ukraine during the First World War (1914-1918) 54
32. The Ukrainian State (1917-1921) 55
33. The Western-Ukrainian National Republic (ZUNR), 1918-1919 ... 56
34. Ukraine and Eastern Europe after World War I (1921-1939) 57
35. The Carpatho-Ukrainian State in 1939 58
36. Ukraine during World War II (1939-1945) 59
37. The Ukrainian Insurgent Army (UPA) in Ukraine (1942-1948) 60
38. Ukraine and Eastern Europe after World War II (1945) 61
38A. Ukraine after World War II (1945) 62
39. Forced Labor Camps in the USSR in Asia 63
40. Emigration from Ukraine to Asia 64
41. Ukrainians in the World 66

МАПИ

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ КАМ'ЯНОЇ ДОБИ (300.000 — 1500 р. до Хр.)

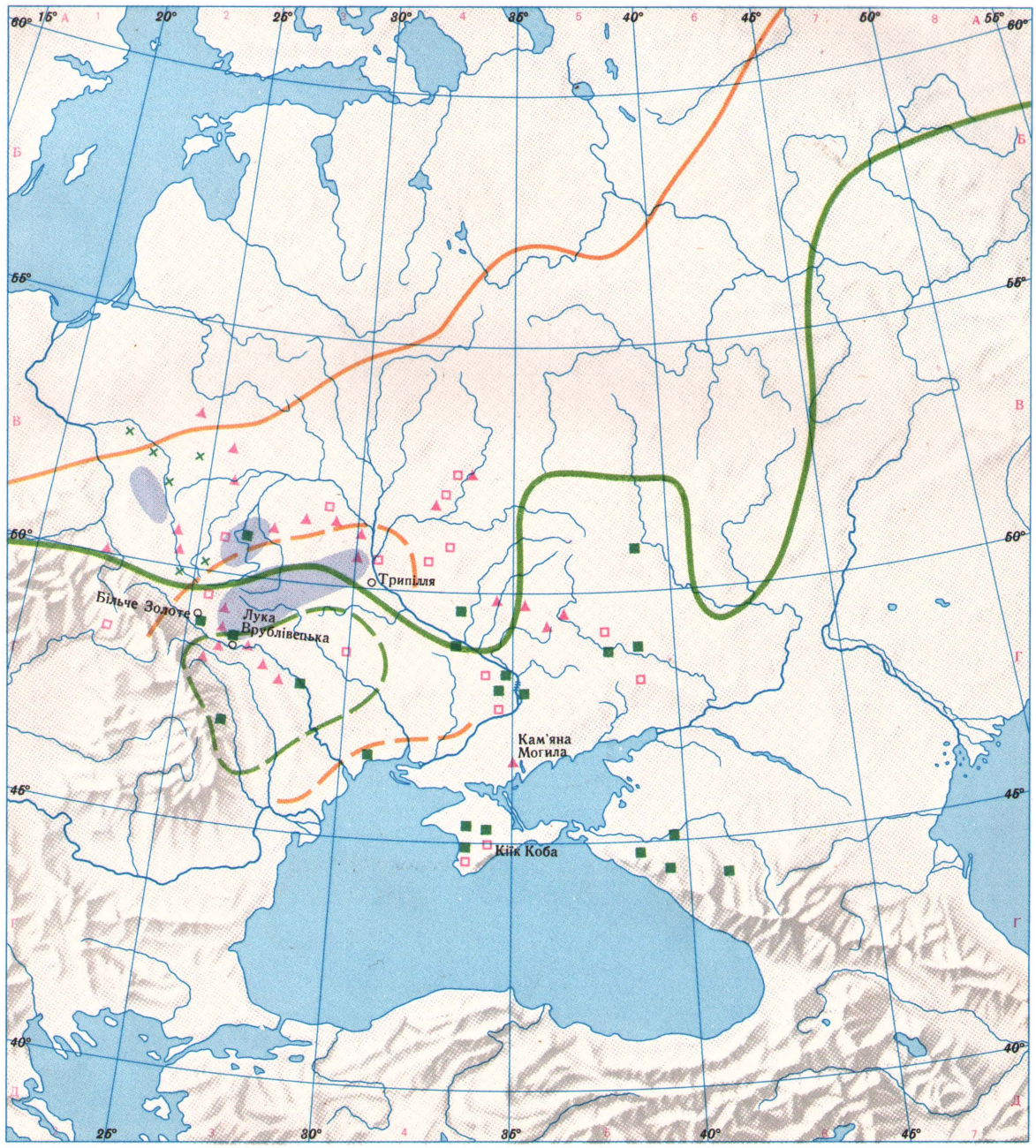

МІРИЛО: 0 150 300 450 км

Південні межі дніпровського зледіння 230.300 — 180.000 літ до Хр.

Південні межі вюрмського зледіння 110.000 — 12.000 літ до Хр.

Поширення трипільської культури в ранньому етапі

Поширення трипільської культури в пізньому етапі

■ Пам'ятки раннього палеоліту

Пам'ятки пізнього палеоліту

× Пам'ятки мезоліту

Пам'ятки неоліту

Поширення енеолітичних скринкових гробів

КУЛЬТУРИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (в передісторичних часах)

Поширення культури полів поховань

Поширення ямної і катакомбної культур

Поширення культури шнурової кераміки

Північно-кавказька культура

Колхідська культура

Пам'ятки по кіммерійцях 1200 - 800 р. до Хр.

Пам'ятки передскитського і скитського часу

СКИТСЬКА ДЕРЖАВА в VII-III ст. до Хр.

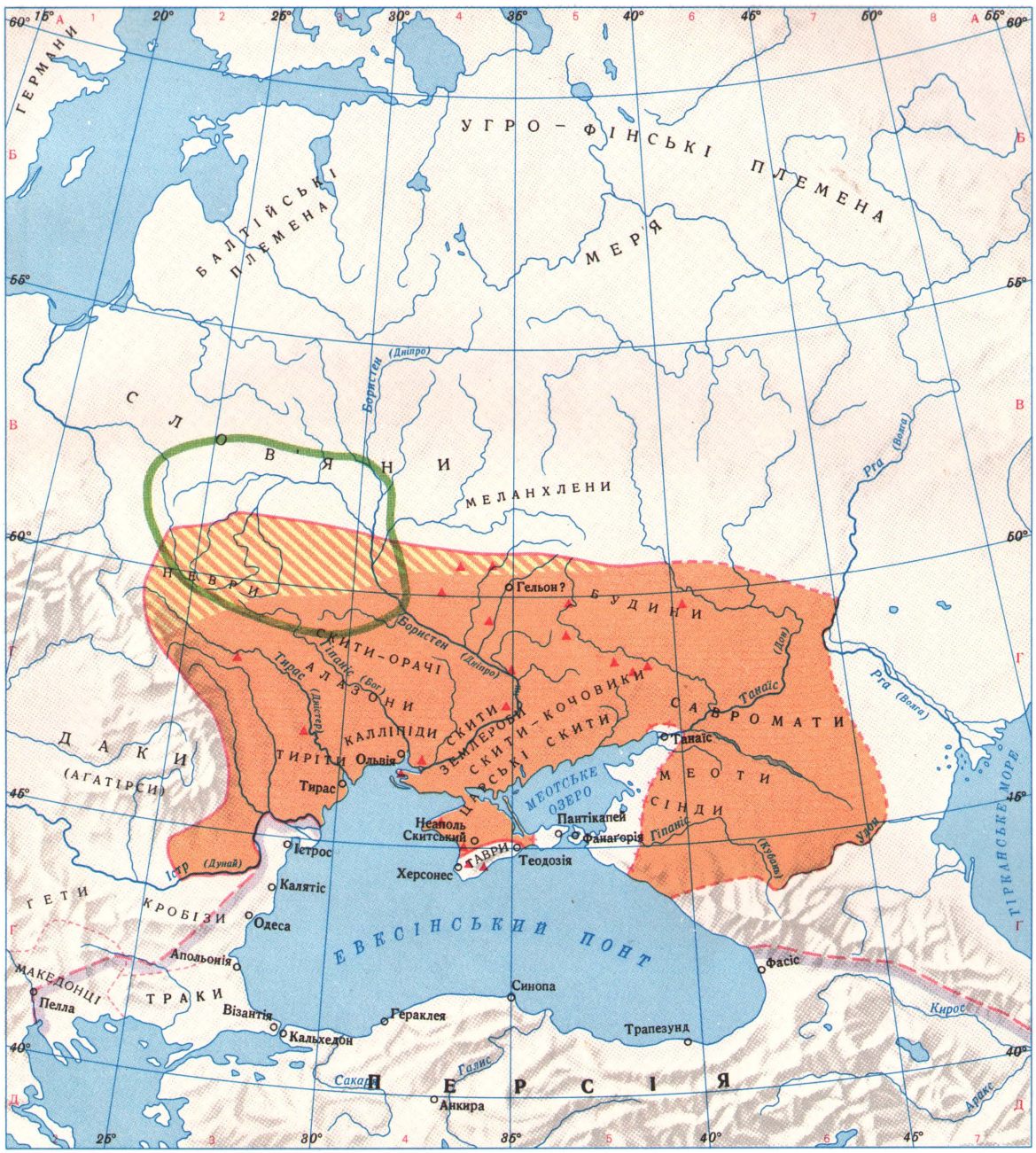

Прабатьківщина українських племен

Скитська Держава в VII. – III. ст. до Хр.

Границі Перської Держави за Дарія I. 522-486 до Хр.

Границі Боспорської Держави в V. ст. до Хр.

▲ Пам'ятки скитського і передскитського часу

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ до II ст.

Границі держави Олександра Македонського в IV. ст. 323 р. до Хр.

Границі Боспорської Держави в V.-VI. ст. до Хр.

Приблизні границі Сарматії

Границі Скитської Держави в II.- ст. до Хр. — I. ст.

Грецькі оселі в VII.-VI. ст. до Хр.

МІРИЛО: 0 150 300 450 км

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ Й ЕВРОПА в часі Мандрівки Народів

МІРИЛО: 0 200 400 600 км

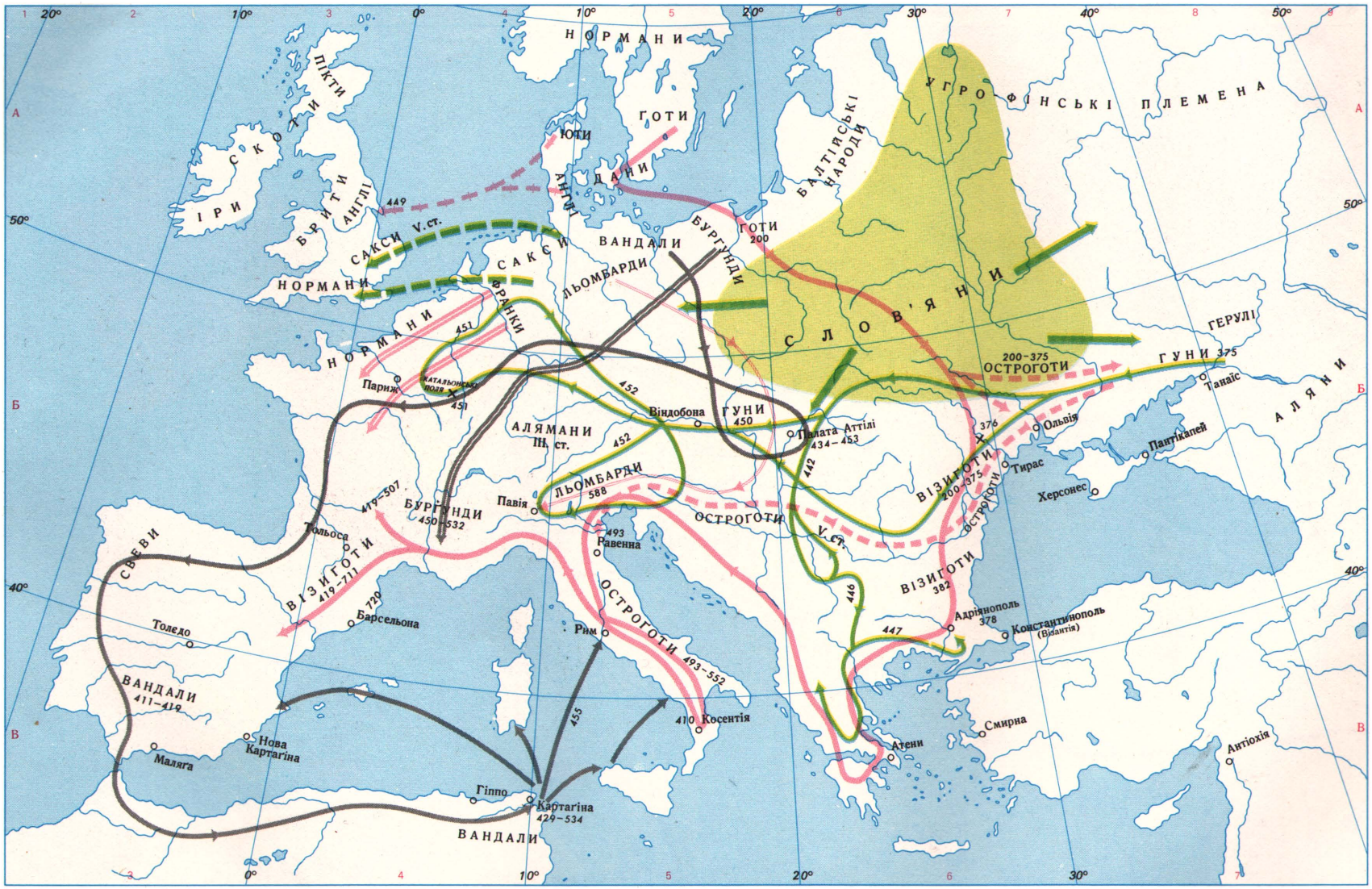

Англі, Юти — Бурґунди — Вандали — Візиґоти — Гуни — Франки — Льомбарди — Остроготи — Сакси — Слов'яни

МАПА 5

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ Й ЕВРОПА в III — V ст.

Приблизні границі держави антів

Держава гунів біля 450 р.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в VII—VIII ст. (Хозарська Держава)

Хозарський Каганат

Семендер — столиця Хозарського Каганату до половини VIII. ст.

Преслав — столиця Болгарії від 821 р.

Границі держав

РОЗМІЩЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН в IX ст.

Українські племена

Границі держав в половині IX. ст.

Приблизні границі Великоморавської Держави в другій половині IX. ст.

Східні слов'яни

Західні слов'яни

Полудневі слов'яни

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА за князя Олега (879-912 рр.)

Київська Держава

Варязький шлях

Похід Олега на Царгород 907 р.

Київ Столиці держав

Границі держав

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА за князів Ігоря, Ольги і Святослава (912-972 рр.)

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА за князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого (980-1054 рр.)

Землі приєднані до Київської Держави від 981-1054 р.

Червенські Городи від 981-1018 і від 1031 р. до Київської Держави

Границі Київської Русь-України в 1054 р.

Границі Болгарського Царства 986-1000 рр.

Київ — Столиці держав

Походи Володимира Великого і Ярослава Мудрого

Границі держав

КИЇВ за княжих часів

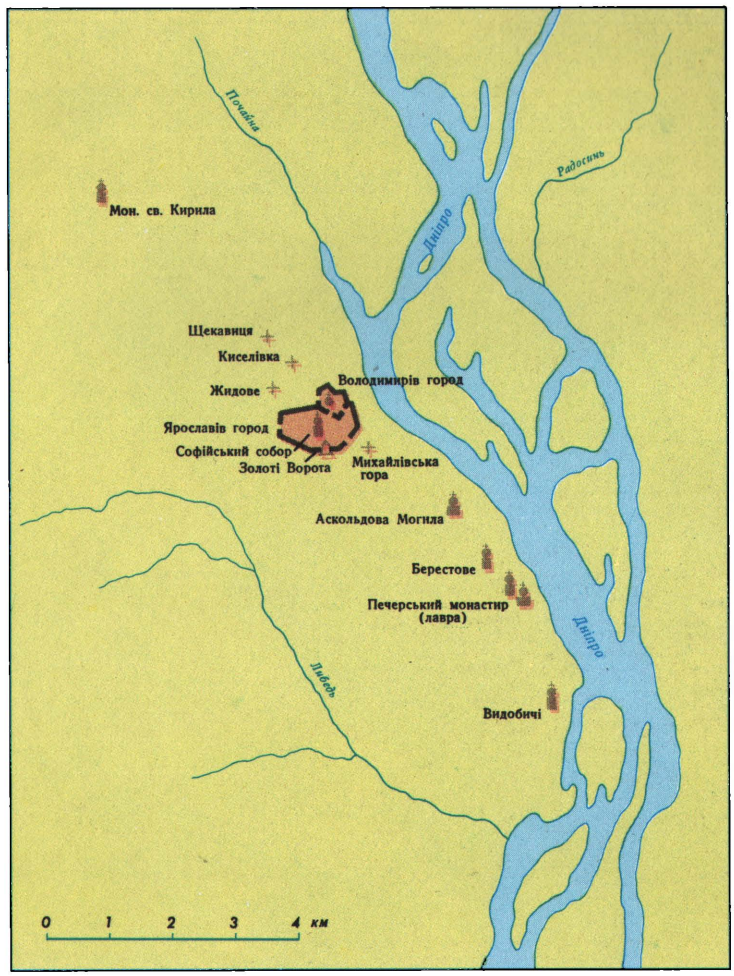

ОКОЛИЦІ КИЄВА в XI–XIII ст.

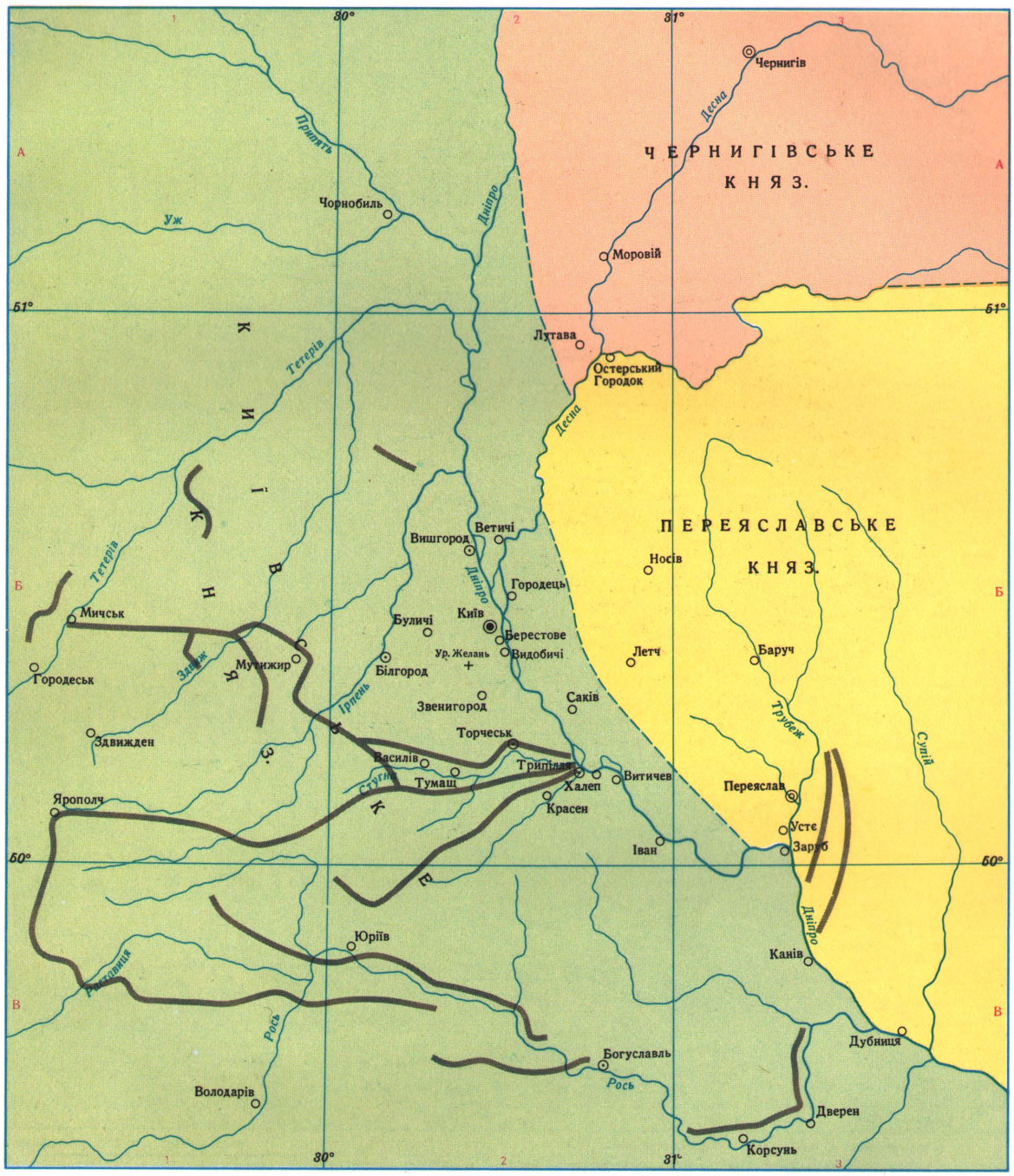

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА за князів Всеволода і Володимира Мономаха (1077-1125 рр.)

МІРИЛО: 0 150 300 450 600 км

Границі Київської Держави за Всеволода 1077-1093 рр.

Київська Держава за Володимира Мономаха після розгрому половців в 1111 р.

Київ — Столиці держав

Границі держав

Границі князівств

РУСЬ-УКРАЇНА в другій половині XII ст.

МІРИЛО: 0 150 300 450 600 км

Границі держав

Границі князівств

⊙ Київ — Великокняжа столиця

⊙ Галич — Столиці князівств

Границі Візантійської Імперії 1180 р.

Похід Ігоря на половців 1185 р.

Інші походи на половців 1103, 1111 рр.

До Візантійської Імперії від 1143-1180 р.

РУСЬ-УКРАЇНА в часі нападів татар (до пол. XIII ст.)

ФІНЛЯНДІЯ
ШВЕЦІЯ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ЕСТИ
ЛІВИ
ОРДЕН
КОРСЬ
ТЕВТОНСЬКИЙ
ЖМУДЬ
ПРУСИ
ЯТВЯГИ
ЛИТОВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО
ПОЛОЩЕ
НОВГОРОДСЬКА ТЕР.
ВОЛОДИМИРО-СУЗДАЛЬСЬКЕ КНЯЗ.
СМОЛЕНСЬКЕ КНЯЗ.
РЯЗАНСЬКЕ КНЯЗ.
ВЯТСЬКА ЗЕМЛЯ
ВОЛЗЬКА БОЛГАРІЯ
МОРДВА
ПОЛЬЩА
УГОРЩИНА
ВОЛОСЬКІ КНЯЗІВСТВА
БОЛГАРІЯ
ЛАТИНСЬКА ІМПЕРІЯ
НІКЕЙСЬКА ІМПЕРІЯ
КНЯЗІВСТВА СЕЛЬДЖУК-ТУРКІВ
ДЕРЖАВА ІЛЬ-ХАНА
ГРУЗІЯ
ВІРМЕНІЯ
ЧОРНЕ МОРЕ
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
ОЗІВСЬКЕ МОРЕ
КРИМ
ПОЛОВЦІ
Київ
Чернігів
Галич
Новгород
Смоленськ
Полоцьк
Рига
Ревель
Псков
Вильно
Мінськ
Гданськ
Торунь
Краків
Львів
Луцьк
Володимир
Холм
Берестя
Пинськ
Турів
Мозир
Рогачів
Стародуб
Трубчевськ
Брянськ
Козельськ
Курськ
Путивль
Донець
Лубен
Переяслав
Канів
Корсунь
Білгород
Олешє
Тмуторокань
Кафа
Судак до Генуї (до 1475)
Корсунь (Херсонес)
Балаклава до Генуї (1265-1434)
Ялта
Доростол
Преслав
Константинополь
Адріянополь
Філиппополь
Средець (Софія)
Тесальоніка
Нікея
Анкира
Синопа
Трапезунд
Карс
Тбілісі
Кутаїсі
Дербент
Сарай-Бату
Москва
Володимир
Муром
Рязань
Коломна
Суздаль
Ярославль
Білоозеро
Булгар
Сувар
Упсала
Турку
Невське Оз.
Біле Оз.
Чудське Оз.
Ільменське Оз.
Двина
Німан
Вісла
Буг
Дніпро
Десна
Сейм
Сула
Псел
Ворскла
Донець
Дон
Волга
Ока
Кама
Вятка
Сура
Хопер
Кубань
Кума
Терек
Кура
Арагс
Тиса
Прут
Дністер
Рось
Бог
Сян
Марица
Кілгра
Калка (до 1240 р.)
1237 до Данії
1226-30
1237
1243
1240
1223
1224
1241
1242
1245
1244
1246
1247
1248
1249
1250
1251
1252
1253
1254
1255
1256
1257
1258
1259
1260
1261
1262
1263
1264
1265
1266
1267
1268
1269
1270
1271
1272
1273
1274
1275
1276
1277
1278
1279
1280
1281
1282
1283
1284
1285

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА в половині XIII ст.

МІРИЛО: 0 50 100 150 200 км

Галицько-Волинська Держава

Границі князівств

Границі волостей

◎ Володимир Столиці князівств

Границі держав

Границі земель безпосередньо залежних від Золотої Орди

Границі земель посередньо залежних від Золотої Орди

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ на переломі XIII і XIV ст.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в другій половині XIV і в першій XV ст.

ШВЕЦІЯ
Упсала
Стокгольм
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ФІНЛЯНДІЯ
Турку
Невське Оз.
Біле Оз.
Білоозеро
ВЯТСЬКА ЗЕМЛЯ
Вятка
ЕСТОНІЯ
Ревель
НОВГОРОДСЬКА ЗЕМЛЯ
Новгород
Чудське Оз.
Ільменське Оз.
Псков
ЛІВОНІЯ
Юріїв
КУРЛЯНДІЯ
Рига
ОРДЕН
Мемель
ЖМУДЬ
Німан
Гданськ
ТЕВТОНСЬКИЙ
Ковно
Торунь
Грюнвальд
ЛИТВА
Вильно
Новгородок
Мінськ
ЧОРНА РУСЬ
Варшава
ПОЛЬЩА
Люблін
Холм
Сандомир
Краків
Белз
Ярослав
Перемишль
Львів
Ізяслав
Луцьк
ВОЛИНЬ
Володимир
Вручий
Житомир
Теребовль
Галич
Ужгород
УГОРЩИНА
Клуж
Арад
Сучава
МОЛДАВІЯ
Яси
Берлад
БУДЖАК
Кілія
Кимпулунґ
ВОЛОСЬКЕ КНЯЗІВСТВО
БОЛГАРІЯ
Софія
Преслав
Філиппополь
Адріянополь
Сальоніка
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
Константинополь
Бурса
Ізнік
Анкара
Амасра
Синопа
Трапезунд
ТРАПЕЗУНД
Сіваш
Ерзурум
Карс
Капан
ІМПЕРІЯ ТІМУРА (ТАМЕРЛЯНА)
ГРУЗІЯ
Тбілісі
Шемаха
Шекі
Лорі
Дербент
Сухумі
ЧОРНЕ МОРЕ
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
ВЕЛИКЕ ЛИТОВСЬКЕ КНЯЗ.
Полоцьк
Смоленськ
Козельськ
Стародуб
Новгород Сіверський
Рогачів
Пинськ
Турів
Любеч
Чернигів
Путивль
Курськ
Київ
Василів
Переяслав
Біла Церква
Канів
Лубен
Божський
Корсунь
ПОЛІССЯ
ПОДІЛЛЯ
Бакота
Тигина (Бендери)
Білгород (Аккерман)
Перекоп
КРИМСЬКИЙ ХАНАТ
КРИМ
Керч
Тамань
Кафа (1261-1475 до Генуї)
Бахчисарай
ОЗІВСЬКЕ МОРЕ
Тана (Озів) (1261-1392 до Генуї)
ВЕЛИКЕ МОСКОВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО
Ярославль
Ростов
Тверь
Москва
Суздаль
Володимир
Муром
Тула
Рязань
РЯЗАНСЬКЕ КНЯЗ.
Казань
КАЗАНСЬКА ОРДА
НОГАЙСЬКА ОРДА
ВЕЛИКА ОРДА
Сарай-Берке
Сарай-Бату
АСТРАХАНСЬКА ОРДА
Астрахань
Дніпро
Дністер
Південний Буг
Західний Буг
Висла
Німан
Двина
Волга
Дон
Донець
Кубань
Кума
Терек
Кама
Вятка
Сура
Ока
Сейм
Десна
Прип'ять
Горинь
Тиса
Дунай
Прут
Серет
Сян
Неман
Хопер
Арагве
Кура
Арпачай
Ардаг
Ерзурум
Анкара
Сіваш
Трапезунд
Синопа
Амасра
Константинополь
Бурса
Ізнік
Сальоніка
Філиппополь
Адріянополь
Софія
Преслав
Берлад
Кілія
Білгород
Перекоп
Тана
Астрахань
Сарай-Берке
Сарай-Бату
Тверь
Москва
Ростов
Ярославль
Суздаль
Володимир
Муром
Тула
Рязань
Казань
Вятка
Білоозеро
Новгород
Псков
Рига
Мемель
Ковно
Вильно
Полоцьк
Смоленськ
Козельськ
Стародуб
Новгород Сіверський
Курськ
Путивль
Чернигів
Любеч
Київ
Переяслав
Канів
Лубен
Корсунь
Біла Церква
Василів
Житомир
Луцьк
Володимир
Вручий
Брест
Пинськ
Турів
Рогачів
Новгородок
Мінськ
Холм
Люблін
Варшава
Сандомир
Краків
Белз
Ярослав
Перемишль
Львів
Ізяслав
Теребовль
Галич
Ужгород
Клуж
Арад
Сучава
Яси
Берлад
Кілія
Кимпулунґ
Преслав
Філиппополь
Адріянополь
Софія
Сальоніка
Константинополь
Бурса
Ізнік
Анкара
Амасра
Синопа
Трапезунд
Сіваш
Ерзурум
Карс
Капан
Тбілісі
Шемаха
Шекі
Лорі
Дербент
Сухумі
Тана
Керч
Тамань
Кафа
Бахчисарай
Білгород
Тигина
Грюнвальд
Торунь
Гданськ
Стокгольм
Упсала
Турку
Ревель
Юріїв
Рига
Мемель
Київ
Вильно
Москва
Тверь
Ростов
Ярославль
Суздаль
Володимир
Муром
Тула
Рязань
Казань
Вятка
Білоозеро
Новгород
Псков
Смоленськ
Полоцьк

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в другій половині XV і на початку XVI ст.

Велике Литовське Князівство 1503 р.

Українські землі

Османська Імперія 1512-1520 рр.

Границі держав на початку XVI ст.

Татарські шляхи

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ після Люблинської Унії (1569 р.)

Українські землі загарбані Польщею після Люблинської Унії 1569 р.

Територія українських земель

Границі держав з 1582 р.

Границі воєвідств

МАПА 21

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ перед повстанням Богдана Хмельницького (1648 р.)

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА за гетьмана Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.)

- Столиця Гетьманської України
- Полкові міста
- Границі Української Козацької Держави за гетьмана Богдана Хмельницького після повстання проти Польщі 1648 р.
- Землі прилучені на недовгий час до України
- Перший похід Богдана Хмельницького 1648 р.
- Другий похід Богдана Хмельницького 1649 р.
- Третий похід Богдана Хмельницького 1651 р.
- Походи на Молдавію
- Територія українських земель

МАПА 23

ДНІПРОВІ ПОРОГИ

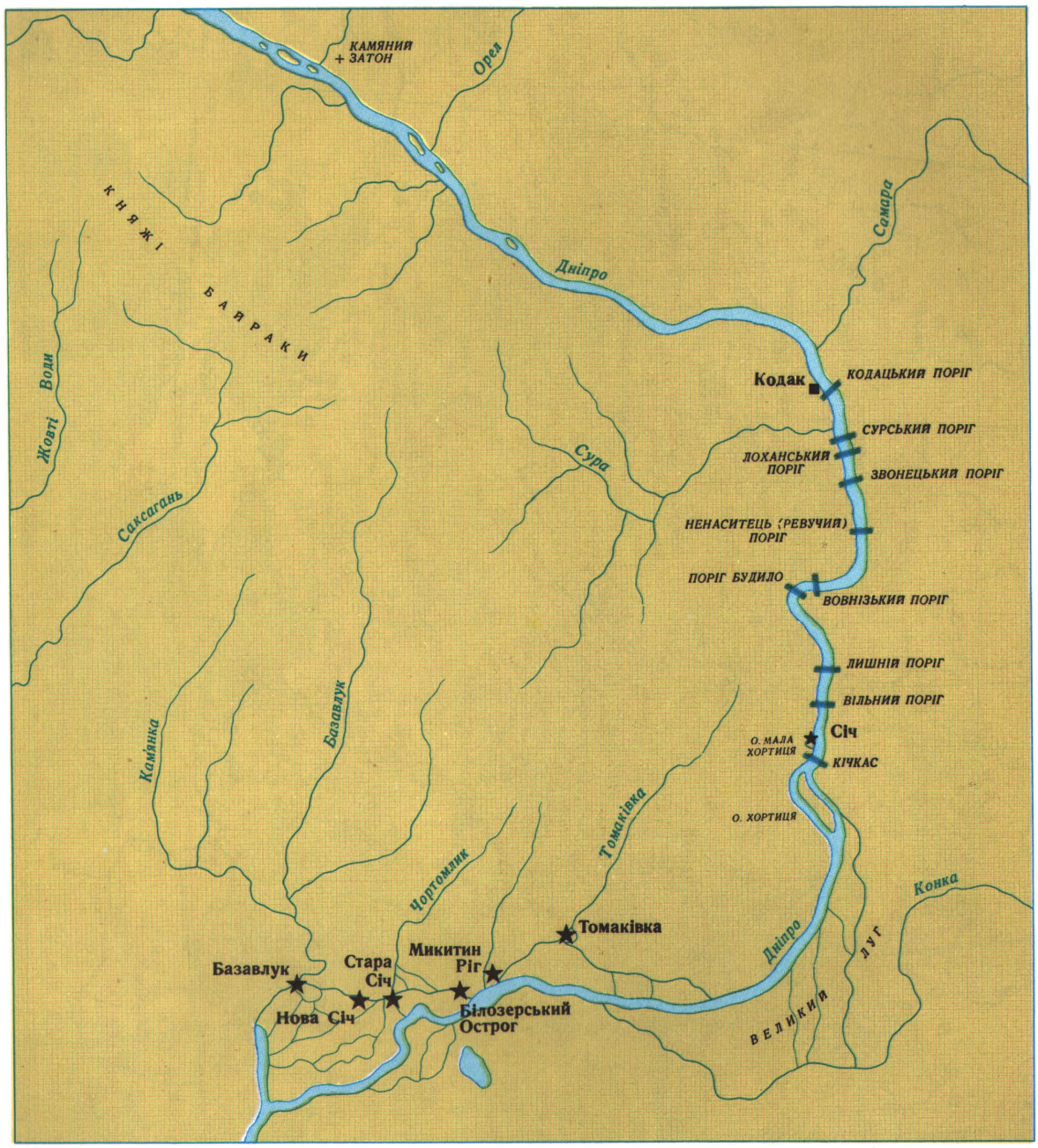

★ Запорізькі Січі
★ Перша Січ (1552-58 рр.)
■ Твердиня (фортеця)

ЗАПОРІЗЬКА СІЧ (1552-1775 рр.)

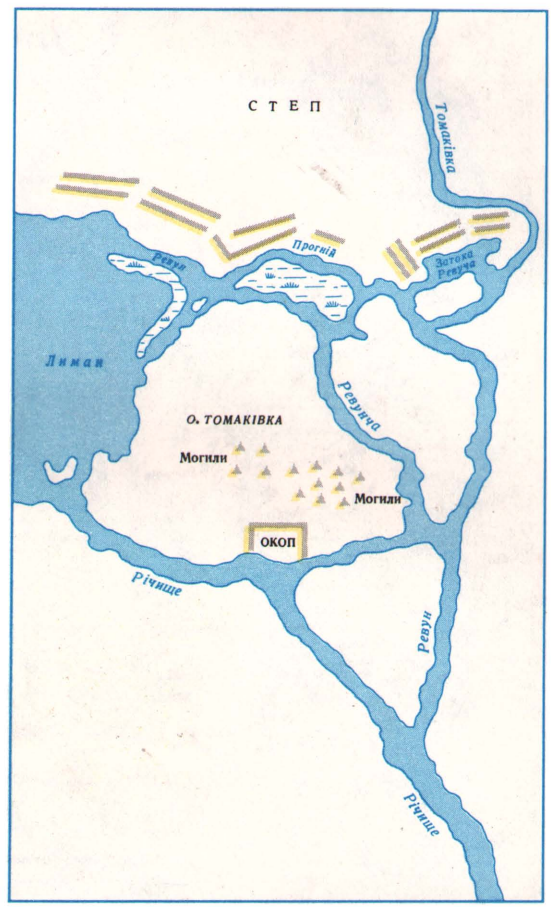

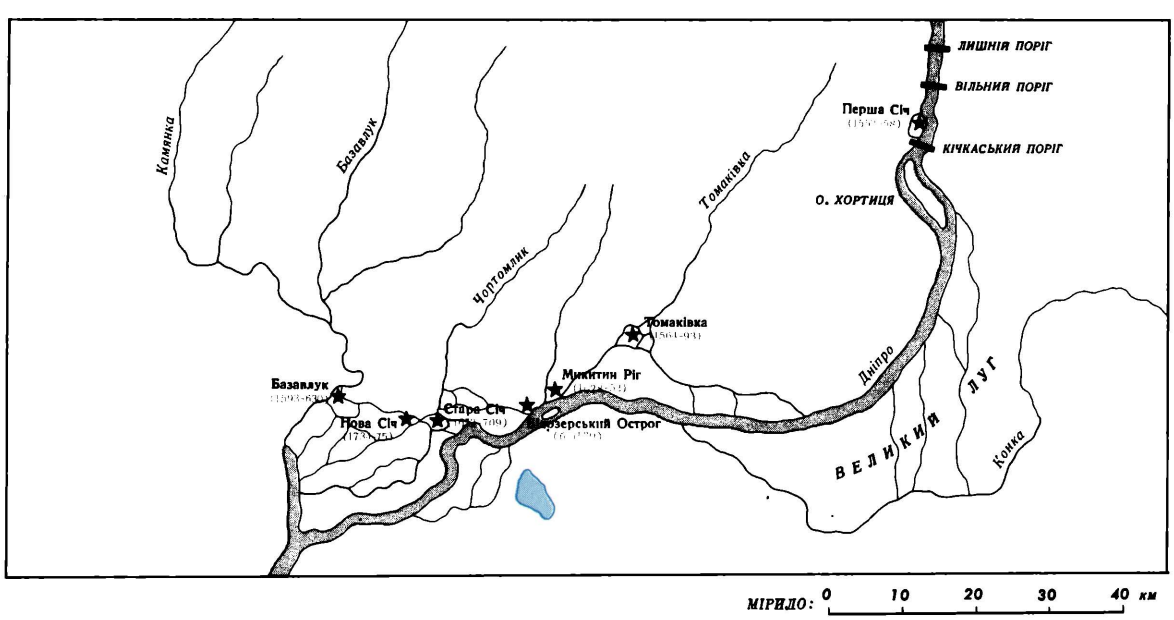

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА за гетьмана Петра Дорошенка (1665-1676 рр.)

★ Столиця Гетьманської України

Границі Лівобережної і Правобережної України

Границі Османської Імперії в 1672-1699 рр.

Границі держав

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА за гетьмана Івана Мазепи (1687-1709 рр.)

☆ Батурин – столиця Гетьманської України від 1687-1709 рр.

★ Глухів – столиця Гетьманської України після полтавського бою 1709 р.

Гетьманська Україна

Границі держав в 1718 р.

Похід українських військ Мазепи

Похід українських військ Орлика

Похід шведських військ

Похід московських військ

Відворот українських і шведських військ

Розташування головних московських військ

Похід турецьких і татарських військ

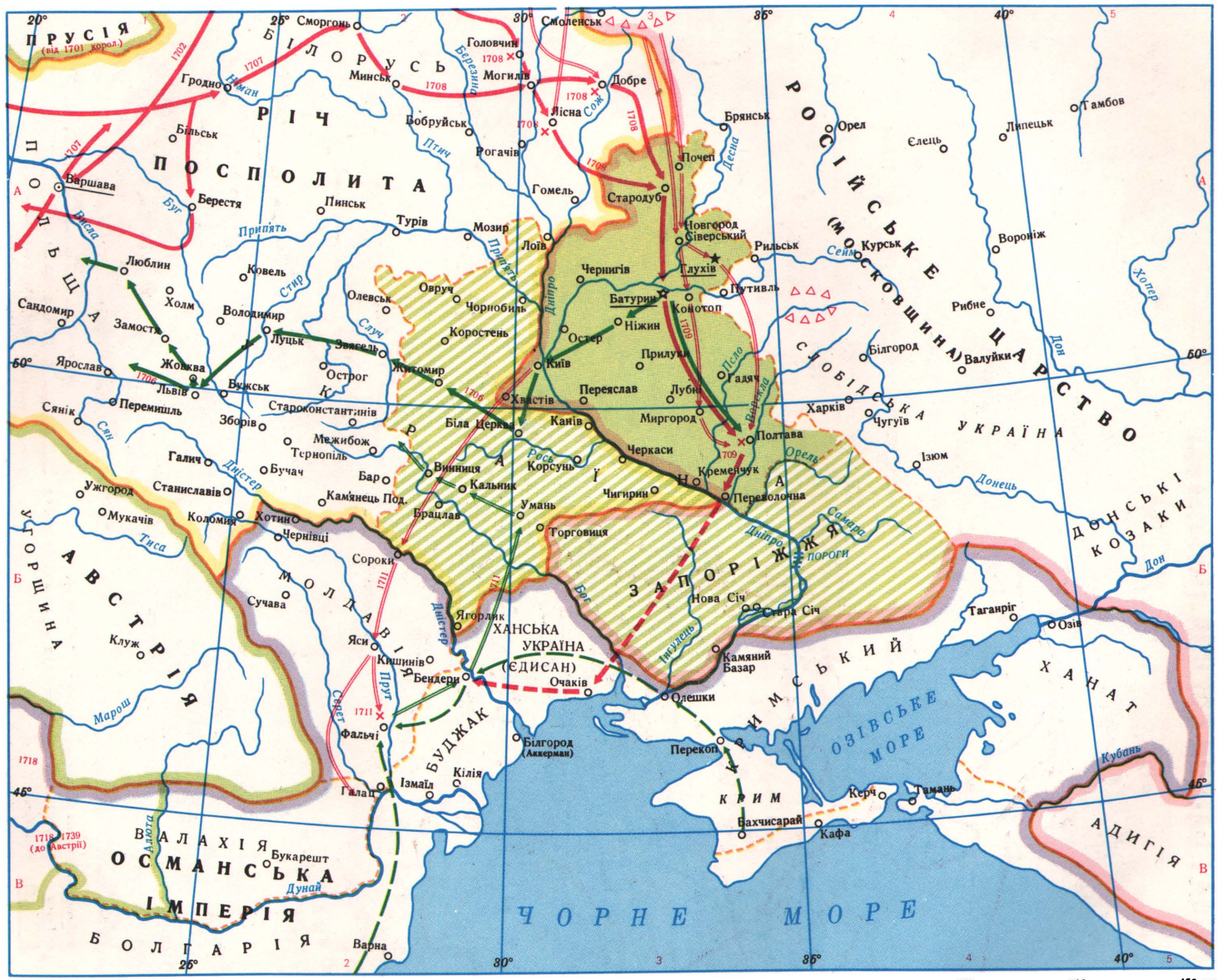

МАПА 27

УКРАЇНА І СХІДНЯ ЕВРОПА (1687-1709 рр.)

ШВЕЦІЯ
ФІНЛЯНДІЯ
Упсала
Стокгольм
Гельсінгфорс
Ревель
ЕСТОНІЯ
Нарва
Петербург
Невське Оз.
Біле Оз.
Білоозеро
Вятка
Новгород
Чудське Оз.
Ільменське Оз.
Псков
ЛІВОНІЯ
Рига
Митава
КУРЛЯНДІЯ
ЛИТВА
Двина
Полоцьк
Тверь
Волга
Ярославль
Суздаль
Казань
Москва
Муром
Ока
Кама
Вятка
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
Гданськ
Кенігсберг
Німан
Ковно
Вильно
Сморгонь
ПРУСІЯ
Гродно
Минськ
Могилів
Віслка
Варшава
Буг
Берестя
Пинськ
Мозир
Лідо
Дніпр
Десна
Смоленськ
Калуга
Головчин
Добре
Лісна
Стародуб
Брянськ
Почеп
Орел
Рязань
Сура
Волга
Дон
Хопер
Саратов
Воронїж
Курськ
Сейм
Сула
Сумі
Рибне
Валуйки
Харків
Донець
Ізюм
Бахмут
Царицин
ДОНСЬКІ КОЗАКИ
СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА
ЦАРСТВО (МОСКОВЩИНА)
РОСІЙСЬКЕ
РІЧ ПОСПОЛИТА
ПОЛЬЩА
Люблин
Сандомир
Краків
Холм
Володимир
Луцьк
Ковель
Перемишль
Львів
Дубно
Збараж
Житомир
Київ
Коростень
Біла Церква
Переяслав
Миргород
Прилуки
Ніжин
Чернигів
Новгород Сіверський
Глухів
Путивль
Батурин
Сулак
Дніпр
Дністер
Прут
Серет
Галич
Угорщина
Мукачів
Камянець Под.
Бар
Вінниця
Брацлав
Умань
Черкаси
Канів
Полтава
Переволочна
Чигирин
Торговиця
Чернівці
Сучава
МОЛДАВІЯ
Яси
Прут
Дністер
Південний Буг
Фальчі
Галац
БУДЖАК
Ізмаїл
Білгород (Аккерман)
Очаків
Олешки
Перекоп
Вендери
Кедисан
ЗАПОРІЖЖЯ
Нова Січ
Стара Січ
Камяний Базар
ТАТАРСЬКА УКРАЇНА
Таганріг
Озів
ОЗІВСЬКЕ МОРЕ
ХАНАТ
КРИМСЬКИЙ
КРИМ
Керч
Тамань
Кафа
Бахчисарай
Кубань
Кума
Терек
АДИГІЯ
КАБАРДА
ВАЛАХІЯ
Букарешт
Дунай
ОБОЛГАРІЯ
Софія
Варна
Бургас
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
Адріянополь
Стамбул (Константинополь)
Сальоніка
Скутарі
Бурса
ГРЕЦІЯ
Анкара
Мітель
ЧОРНЕ МОРЕ
Синопа
Трапезунд
Сухумі
Батумі
Тбілісі
ГРУЗІЯ
Кура
Карс
Ерзурум
Єреван
ПЕРСІЯ
Арагс
Дербент
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
Астрахань
Волга
Ока
Сура
Дон
Донець
Кама
Вятка
Вісла
Неман
Двина
Буг
Дніпр
Десна
Сейм
Сула
Донець
Дон
Волга
Кубань
Кума
Терек
Кура
Арагс
1700
1704
1708
1709
1710
1711
1712
1713
1714
1718
1718-39 (до Австрії)
1723-36 (до Туреччини)
1788
1792
1806
1807
1808
1809
1812
1806
1706
1708
1709
1710
1711
1712
1713
1714
1718
1700
1709
1700
1709
1709
1709

УКРАЇНА за гетьмана Кирила Розумовського (1750-1764 рр.)

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ (МОСКОВЩИНА)
РІЧ ПОСПОЛИТА
ГЕТЬМАНСЬКА УКРАЇНА
СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА
СЛОВ'ЯНОСЕРБІЯ (від 1753 р.)
НОВОСЕРБІЯ (від 1752 р.)
ЗАПОРІЖЖЯ
ЗЕМЛІ ДОНСЬКОГО ВІЙСЬКА
МОЛДАВІЯ
БОГСЬКО-КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО (1784 р.)
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
ЄДИСАНСЬКА ОРДА
ЄДИКУЛЬСЬКА ОРДА
ДЖАЛІБУЛУЦЬКА ОРДА
БУДЖАЦЬКА ОРДА
КУБАНСЬКА ОРДА
КРИМСЬКІ ТАТАРИ
КРИМ
ОЗІВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
АДИГИ (ЧЕРКЕСИ)
Кріпость св. Єлисавети
Січ
Кодак
Самарський Мон.
Святогорський Мон.
о. Хортиця
Глухів
Чернігів
Київ
Полтава
Харків
Суми
Курськ
Орел
Брянськ
Воронеж
Тавань
Олешки
Перекоп
Кафа
Бахчисарай
Козлів
Керч
Тамань
Таганріг
Озів
Суджук-Кале
Копил
Кілія
Ізмаїл
Галац
Тульча
Аккерман
Очаків
Прогноїнськ
Гаджибей
Бендери
Дубосари
Кам'яний Базар
Запорізький Гард
Бобринець
Вербова
Нова Січ
Стара Січ
Нов. Кодак
Китай-Город
Самарський Мон.
Полониця
Кременчук
Кобеляки
Переволочна
Шульгівка
Миргород
Гадяч
Ромен
Лубні
Золотоноша
Черкаси
Канів
Переяслав
Яготин
Прилуки
Ніжин
Батурин
Конотоп
Путивль
Рильськ
Сівськ
Фатеж
Новгород Сіверський
Стародуб
Почеп
Трубчевськ
Гомель
Річиця
Мозир
Лоїв
Рогачів
Бобруйськ
Бихів
Кричев
Слуцьк
Турів
Овруч
Чорнобиль
Сорокошини
Коростень
Житомир
Любар
Бердичів
Хвастів
Васильків
Біла Церква
Хмільник
Махнівка
Богуслав
Корсунь
Винниця
Бар
Охматів
Брацлав
Тульчин
Умань
Могилів
Ямпіль
Рашків
Балта
Яси
Прут
Дністер
Дніпро
Десна
Сейм
Сула
Псло
Ворскла
Орель
Самара
Донець
Дон
Кальміус
Кінська
Гайчура
Вовча
Інгул
Інгулець
Бозавлук
Чортомлик
Ея
Кубань
Дунай
Бог
Тетерів
Уж
Случ
Ствгер
Ірпінь
Прип'ять
Березина
Сож
Ипуть
Вел. Топаль
Понурівка
Шептани
Орлівка
Сосниця
Короп
Королівець
Остер
Козелець
Ряшки
Прилуки
Лохвиця
Хорол
Ворскла
Зіньків
Охтирка
Мурафа
Валки
Нова Водолага
Зміїв
Балаклія
Ізюм
Чугуїв
Купянка
Вовча Слобідка
Валуйки
Білгород
Короча
Новий Оскіл
Старий Оскіл
Острогозьк
Олексіївка
Павловськ
Богучар
Донецьк
Бахмут
Чигирин
Суботів
Звенигородка
Тальне
Умань
Мінськ
Вітебськ
Смоленськ
Тула
Курськ
Воронеж
Єлець
Усмань
Орел
Новосіль
Карачів
Брянськ
Сурож
Попова Гора
Тарнів
Звягель
Хмільник
Бар
Тульчин
Брацлав
Вінниця
Житомир
Любар
Бердичів
Хвастів
Васильків
Біла Церква
Канів
Золотоноша
Черкаси
Кременчук
Полтава
Миргород
Гадяч
Ромен
Лубні

УКРАЇНА після скасування Гетьманщини (1764 р.)

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в XIX і на початку XX ст. (1815-1914 рр.)

Білосток
Слонім
Слуцьк
Бобруйськ
Брянськ
Карачів
Орел
Єлець
Липецьк
Тамбов
Воронїж
Курськ
Старий Оскіл
Острогозьк
Бутурлинівка
Балашов
Борисоглібськ
Мглин
Клинці
Стародуб
Гомель
Новгород Сіверський
Глухів
Путивль
Чернигів
Батурин
Конотоп
Ніжин
Суми
Прилуки
Гадяч
Охтирка
Білгород
Валуйки
Богучар
Київ
Переяслав
Лубні
Канів
Харків
Купянка
Старобільськ
Полтава
Черкаси
Кременчук
Ізюм
Лисичанськ
Словянськ
Луганськ
Бахмут
Камянськ
Горлівка
Макіївка
Юзівка
Новочеркаськ
Таганріг
Ростів
Озів
Єйськ
Сальськ
Ставрополь
Катеринодар
Майкоп
Тихоріцьке
Медвеже
Темрюк
Керч
Новоросійськ
Туапсе
Теодозія
Симферопіль
Ялта
Севастопіль
Евпаторія
Херсон
Перекоп
Одеса
Миколаїв
Очаків
Берислав
Мелітопіль
Бердянськ
Маріюпіль
Олександрівськ
Катеринослав
Кривий Ріг
Нікопіль
Олександрія
Єлисавет
Ольвіопіль
Бобринець
Умань
Звенигородка
Чигирин
Тараща
Білгород
Тирасполь
Бендери
Аккерман
Кагул
Ізмаїл
Кілія
Галац
Браїла
Плоєшті
Букарешт
Крайова
Констанца
Берлад
Бельці
Рибниця
Кишинів
Яси
Роман
Ботошани
Сучава
Чернівці
Хотин
Могилів
Ямпіль
Балта
Хуст
Сигіт
Дебречин
Клуж
Арад
Альба Юлія
Брашів
Токай
Мукачів
Ужгород
Станиславів
Коломия
Стрий
Дрогобич
Галич
Тернопіль
Чортків
Золочів
Львів
Жовква
Ярослав
Перемишль
Сянік
Тарнів
Броди
Кременець
Острог
Житомир
Бердичів
Хвастів
Васильків
Радомишль
Коростень
Овруч
Луцьк
Рівне
Сокаль
Володимир
Ковель
Грубешів
Холм
Люблін
Радом
Сандомир
Варшава
Сідлець
Біла
Берестя
Пружани
Вобрин
Пінськ
Мозир
Володава
Стародубський
Старокостянтинів
Проскурів
Винниця
Камянець Под.
Кременець
Житомир
Радомишль
Васильків
Київ
Переяслав
Канів
Черкаси
Полтава
Харків
Курськ
Воронїж
Тамбов
Липецьк
Єлець
Орел
Брянськ
Карачів
Гомель
Мозир
Пінськ
Брест
Білосток
Варшава
Сідлець
Радом
Люблін
Холм
Сандомир
Тарнів
Перемишль
Львів
Броди
Дрогобич
Стрий
Ужгород
Станиславів
Мукачів
Коломия
Тернопіль
Галич
Чортків
Золочів
Хуст
Сигіт
Дебречин
Клуж
Арад
Альба Юлія
Брашів
Токай
Сучава
Ботошани
Чернівці
Хотин
Могилів
Ямпіль
Бельці
Рибниця
Кишинів
Яси
Роман
Берлад
Кагул
Ізмаїл
Кілія
Галац
Браїла
Плоєшті
Букарешт
Крайова
Констанца
Тирасполь
Бендери
Аккерман
Одеса
Миколаїв
Очаків
Берислав
Херсон
Перекоп
Мелітопіль
Бердянськ
Маріюпіль
Олександрівськ
Катеринослав
Кривий Ріг
Нікопіль
Олександрія
Єлисавет
Ольвіопіль
Бобринець
Умань
Звенигородка
Чигирин
Тараща
Білгород
Тирасполь
Бендери
Аккерман
Кагул
Ізмаїл
Кілія
Галац
Браїла
Плоєшті
Букарешт
Крайова
Констанца
Берлад
Бельці
Рибниця
Кишинів
Яси
Роман
Ботошани
Сучава
Чернівці
Хотин
Могилів
Ямпіль
Балта
Хуст
Сигіт
Дебречин
Клуж
Арад
Альба Юлія
Брашів
Токай
Мукачів
Ужгород
Станиславів
Коломия
Тернопіль
Галич
Чортків
Золочів
Львів
Жовква
Ярослав
Перемишль
Сянік
Тарнів
Броди
Кременець
Острог
Житомир
Бердичів
Хвастів
Васильків
Радомишль
Коростень
Овруч
Луцьк
Рівне
Сокаль
Володимир
Ковель
Грубешів
Холм
Люблін
Радом
Сандомир
Варшава
Сідлець
Біла
Берестя
Пружани
Вобрин
Пінськ
Мозир
Гомель
Стародубський
Новгород Сіверський
Глухів
Путивль
Чернигів
Батурин
Конотоп
Ніжин
Суми
Прилуки
Гадяч
Охтирка
Білгород
Валуйки
Богучар
Київ
Переяслав
Лубні
Канів
Харків
Купянка
Старобільськ
Полтава
Черкаси
Кременчук
Ізюм
Лисичанськ
Словянськ
Луганськ
Бахмут
Камянськ
Горлівка
Макіївка
Юзівка
Новочеркаськ
Таганріг
Ростів
Озів
Єйськ
Сальськ
Ставрополь
Катеринодар
Майкоп
Тихоріцьке
Медвеже
Темрюк
Керч
Новоросійськ
Туапсе
Теодозія
Симферопіль
Ялта
Севастопіль
Евпаторія
Херсон
Перекоп
Одеса
Миколаїв
Очаків
Берислав

УКРАЇНА в І-ій світовій війні (1914-1918 рр.)

Німецько-австрійський фронт при кінці квітня 1915 р.

Найдальший російський фронт 1915 р.

Фронтова лінія німецько-австрійських військ вересень 1915 р.

Фронтова лінія при кінці 1915 р.

Російський Фронт вересень 1916 р.

Німецько-австрійський Фронт грудень 1917 р.

Німецька Фронтова лінія 1918 р.

Границі держав в 1914 р.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА (1917-1921 рр.)

МІРИЛО: 0 100 200 300 км

★ Київ — столиця Української Держави 1918-1920 рр.

★ Львів — столиця Західньо-Української Народної Республіки

Українська Держава 1918-1920 рр.

Недовго тривалі анекси 1917-1919 рр.

Найдальший фронт російської армії 1914-1915 р.

,, ,, австрійсько-німецьких армій 1915-1918 р.

Межі автономної України VIII. 1917 р.

Межі Західньо-Української Народної Республіки

Межі української етнографічної території з 1914 р.

Границі держав з 1914 р.

Десант Антанти в південній Україні

Українські фронти:

III. 1919 р.

VI. 1919 р.

VIII. 1919 р.

Найдальший фронт польських військ V. 1920 р.

,, ,, большевицьких військ VIII. 1918 р.

МАПА 32

ЗАХІДНЬО-УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛИКА (ЗУНР) 1918-1919 рр.

- Українсько - польський фронт в зимі 1918 -1919 рр.
- Українсько - польський фронт в початках листопада 1918 р.
- Фронт перед чортківською офензивою 6. VI. 1919 р.
- Фронт після чортківської офензиви 24 - 28. VI. 1919 р.
- Лінія Ботн 13. V. 1919 р.
- Лінія Бартелемі 28. II. 1919 р.
- Лінія Дельвіґа 10. VI. 1919 р.
- Лінія Керзона 8. XII. 1919 р.
- Недовго тривалі анекси 1917 - 1919 рр.
- Територія зайнята румунами (кінець травня 1919 р.)
- Границі держав в 1914 р.
- Виправи українських військ на Закарпаття

УКРАЇНА І СХІДНЯ ЕВРОПА після І-ої світової війни (1921-1939 рр.)

Границі держав

Територія українських земель

Границі Української С.С.Р.

Карпатська Україна 8.10.1938 р. автономна, 15.3.1939 р. самостійна

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА в 1939 р.

П О Л Ь Щ А
Г А Л И Ч И Н А
С Л О В А Ч Ч И Н А
У Г О Р Щ И Н А
Р У М У Н І Я
Турка
Сян
Стрий
Опір
Цірха
Уж
Чечва
Лімниця
Латориця
Боржава
Теребля
Ріка
Тереса
Чорна Тиса
Біла Тиса
Тиса
Туря
Серне
Самош
Тур
Красна
Прут
Бистриця
Сигіт
Великий Бичків
Солотвина
Діброва
Тересва
Рахів
Богдан
Кобилецька Поляна
Водиця
Кваси
Ясіня
Чорна Тиса
Ворохта
Лопухів
Усть Чорна
Широкий Луг
Дубове
Ганичі
Вільхівці
Тячів
Вишкове
Буштина
Сокирниця
Теребля
Угля
Боронява
Новоселиця
Хуст
Королеве
Іза
Драгове
Липча
Монастирець
Великий Раковець
Липецька Поляна
Вучкове
Колочава
Синевир
Синевирська Поляна
Волове
Сойми
Новоселиця
Калуш
Долина
Вигода
Перегінське
Солотвина
Надвірна
Яремче
Гукливий
Воловець
Нижні Ворота
Вербяж
Славське
Ганьковиця
Річка
Лисичеве
Кушниця
Довге
Керецьки
Чорний Потік
Ільниця
Білки
Іршава
Заріччя
Свалява
Верхня Визниця
Поляна
Плоске
Туря Бистра
Туря Пасіка
Туря Поляна
Буковець
Біласовиця
Розтока
Волосянка
Стужиця
Вишка
Кострина
Великий Березний
Малий Березний
Чорноголова
Зарічеве
Перечин
Турі Ремети
Невицьке
Ужгород
Холмок
Великі Лази
Струмківка
Ірлява
Великі Гаївці
Кальник
Ракошин
Кольчине
Мукачів
Чоп
Чомонин
Нове Давидкове
Яворове
Завидове
Горонда
Гать
Бородівка
Деренковець
Велика Бігань
Берегів
Береги
Мочола
Велика Копаня
Підвиноградів
Севлюш
Вилок
Текове
Чепа
Бобове
Фегерлямат
Велика Паладь
Кішварда
Синна
2.11.1938 до Угорщини
Тиса
Туря
Серне
Самош
Тур
Красна
Прут
Ворохта
Чорна Тиса
Біла Тиса
Тиса
Тереса
Ріка
Теребля
Боржава
Латориця
Лімниця
Чечва
Бистриця
Опір
Стрий
Сян
Цірха
Уж
Туря
Серне
Самош
Тур
Красна
Тиса

УКРАЇНА в часі II-ої світової війни (1939-1945 рр.)

УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ (УПА) в Україні (1942-1948 рр.)

Маршрути рейдів УПА 1942-1945 рр.

Похідні групи ОУН 1941-1942 рр.

Бої УПА з большевиками

Бої УПА з німецькими відділами поліції

Бої УПА з польськими відділами поліції і війська

фронт Української Дивізії під Бродами 1944 р.

Головні бази УПА

Терен дій УПА в 1947 р.

Німецький східний фронт осінню 1942 р.

Границі держав в 1942 р.

МІРИЛО: 0 100 200 км

УКРАЇНА І СХІДНЯ ЕВРОПА після II-гої світової війни (1945 р.)

⊙ Київ — Столиці держав і союзних республік у С.С.С.Р.

Границі Української С.С.Р.

Границі держав

Границі «сателітів» (залежних комуністичних держав від Москви)

Границі союзних республік у С.С.С.Р.

УКРАЇНА після II-гої світової війни (1945 р.)

БІЛОРУСЬКА С. С. Р.
ПОЛЬЩА
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА
УГОРЩИНА
МОЛДАВСЬКА С.С.Р.
РУМУНІЯ
ЮГОСЛАВІЯ
БОЛГАРІЯ
ЧОРНЕ МОРЕ
ОЗІВСЬКЕ МОРЕ
Київ
Одеса
Харків
Дніпропетровськ
Донецьк
Луганськ
Ростов
Краснодар
Ставропіль
Сімферополь
Севастополь
Ялта
Керч
Новоросійськ
Туапсе
Одеса
Миколаїв
Херсон
Кіровоград
Полтава
Суми
Чернігів
Житомир
Вінниця
Львів
Луцьк
Рівне
Тернопіль
Чернівці
Кишинів
Одеса
Брянськ
Курськ
Орел
Воронеж
Тамбов
Липецьк
Єлець
Старий Оскіл
Острогозьк
Бутурлинівка
Балашов
Борисоглібськ
Білгород
Валуйки
Богучар
Старобільськ
Лисичанськ
Луганськ
Кам'янськ
Шахт.
Морозівська
Цимлянська
Новочеркаськ
Таганріг
Ейськ
Сальськ
Тихорецьк
Медвеже
Майкоп
Темрюк
Новоросійськ
Феодосія
Євпаторія
Ізмаїл
Кілія
Галац
Браїла
Плоєшті
Букарешт
Констанца
Крайова
Брашів
Берлад
Бендери
Тирасполь
Рибниця
Ямпіль
Могилів
Хотин
Сучава
Ботошани
Яси
Роман
Клуж
Арад
Альба Юлія
Сигіт
Дебречин
Ужгород
Мукачів
Хуст
Коломия
Івано-Франківськ
Стрий
Дрогобич
Самбір
Львів
Тарнів
Ярослав
Перемишль
Сянік
Радом
Варшава
Люблін
Холм
Сандомир
Грубешів
Сокаль
Володимир
Ковель
Володава
Берестя
Біла
Пінськ
Пружани
Слонім
Слуцьк
Бобруйськ
Мозир
Гомель
Мглин
Клинці
Стародуб
Новгород Сіверський
Глухів
Путивль
Батурин
Конотоп
Ніжин
Прилуки
Гадяч
Охтирка
Лубні
Переяслав
Канів
Черкаси
Кременчук
Звенигородка
Умань
Олександрія
Кам'янськ
Бобринець
Кривий Ріг
Нікополь
Запоріжжя
Маріюпіль
Мелітополь
Бердянськ
Берислав
Херсон
Перекоп
Кахівка
Очаків
Білгород
Кагул
Ізмаїл
Галац
Браїла
Плоєшті
Букарешт
Крайова
Констанца
Тирасполь
Кишинів
Бендери
Рибниця
Ямпіль
Могилів
Хотин
Чернівці

ТАБОРИ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ в С.С.С.Р. в Азії

■ Головні табори примусової праці

Приблизні границі таборів примусової праці

Зовсім ізольовані табори

Терен таборів примусової праці виключно під строгим наглядом тайної поліції «К.Ґ.Б.»

МАСШТАБ: 0 250 500 750 1000 км

МАПА 39

ЕМІГРАЦІЯ З УКРАЇНИ ДО АЗІЇ

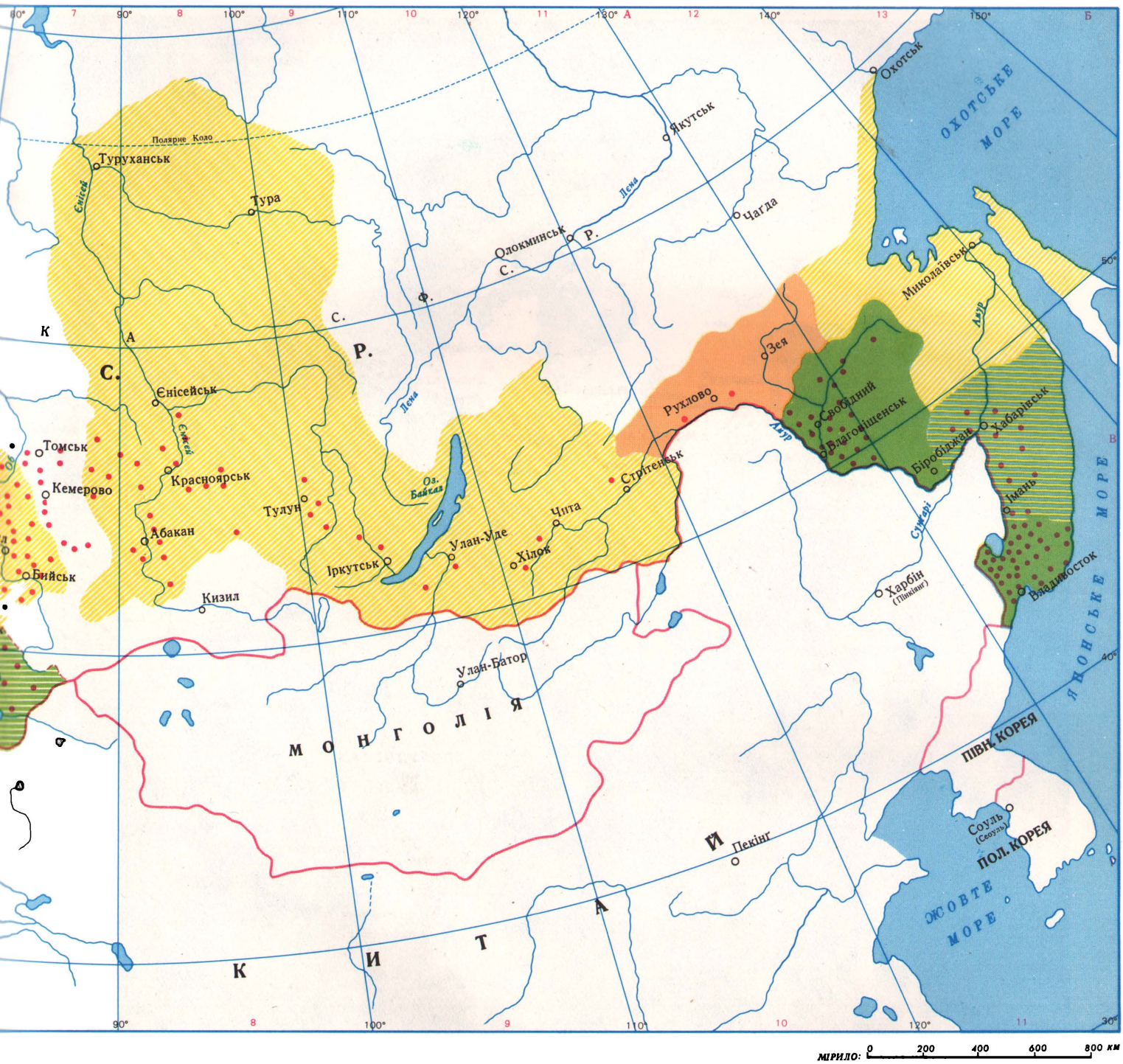
Полярне Коло
Туруханськ
Тура
Єнісей
Єнісейськ
Томськ
Кемерово
Красноярськ
Абакан
Бийськ
Кизил
Тулун
Іркутськ
Оз. Байкал
Улан-Уде
Чіта
Хілок
Стрітенськ
Рухлово
Зея
Свободний
Благовіщенськ
Біробіджан
Хабарівськ
Імань
Владивосток
Харбін (Пінкіанг)
Миколаївськ
Амур
Сунгарі
Лена
Якутськ
Чагда
Олокмінськ
Охотськ
ОХОТСЬКЕ МОРЕ
ЯПОНСЬКЕ МОРЕ
ЖОВТЕ МОРЕ
ПІВН. КОРЕЯ
ПОЛ. КОРЕЯ
Соуль (Сеоул)
Пекінг
Улан-Батор
МОНГОЛІЯ
КИТАЙ
С. Р.
Ф. С. Р.
К А С А Н С Ь К И Й
90° 100° 110° 120° 130° 140° 150°
50° 40° 30°
7 8 9 10 11 12 13
А Б В
МІРИЛО: 0 200 400 600 800 км

УКРАЇНЦІ В СВІТІ

А З І Я
Р О П А
Омськ
Новосибірськ
Уральськ
Славгород
Київ
Львів
Харків
Бельград
Рим
Ташкент
Благовіщенськ
Хабарівськ
Владивосток
Р И К А
0°
ІНДІЙСЬКИЙ ОКЕАН
АВСТРАЛІЯ
Сидней
Аделяйда
Мельборн
Веллінгтон

ПЕРЕДІСТОРИЧНІ ЧАСИ

Історичне життя українського народу попередив довгий передісторичний період, який зачався з появою людини на українських землях і тривав до світанку історичних часів. В тому часі повільно, але поступово формувалася матеріяльна і духова культура первісного населення України. Виступаючи на історичну арену, предки українського народу були, як на той час, на відносно високому рівні господарського, культурного і суспільного розвитку.

Передісторичне життя людини є предметом дослідів археології. Вивчаючи збережені рештки матеріяльної культури, археолог відтворює історію життя минулих поколінь і тим самим уможливлює продовження історії тисячі літ у минуле. На основі археологічних знахідок можна слідкувати за зродженням, розвитком, поширенням, змінами і спадщиною різних передісторичних культур, їхнім наверствуванням, взаємними впливами, оцінити відносний час їхньої появи, тривання і занепаду.

Найважливіші висліди археологічних дослідів на території України подано в хронологічній таблиці, яку зладив Я. Пастернак (*Енциклопедія Українознавства,* Словникова частина, т. I, стор. 65-67).

АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

за Ярославом Пастернаком

ДОБИ	МАТЕРІЯЛЬНА КУЛЬТУРА	СОЦІЯЛЬНА СТРУКТУРА І ДУХОВА КУЛЬТУРА	АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ
Старіший палеоліт 200.000—40.000	Мисливство, рибальство, збирання готових продуктів, вироблення грубих крем'яних знарядь-„стусанів", засвоєння вогню; печерні житла.	Кочування в окремих групах; поховання в печерах, культові вірування ще не досліджені.	Шельська, ашельська, мустерська.
Молодший палеоліт 40.000—8.000	Ті самі форми господарства, вироблення дрібнішого крем'яного знаряддя; відкриті стоянки з першими куренями.	Кочування в організованих групах; перші вияви мистецтва, мисливська магія, культ богині плодючости; кістякові поховання без ритуалу або скорчені, з червоною охрою (початок культу померлих).	Місцеві: оріньякська, мадленська. Чужа: солютрейська.

ДОБИ	МАТЕРІЯЛЬНА КУЛЬТУРА	СОЦІЯЛЬНА СТРУКТУРА І ДУХОВА КУЛЬТУРА	АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ
Мезоліт 8.000—5.000	Ті самі форми господарства, крім того, збирання устриць, вироблення дуже дрібного крем'яного знаряддя (мікроліти); стоянки на піскових дюнах із куренями.	Кочування в окремих групах; у похованнях обрядово скорчені кістяки (культ померлих).	Місцеві: свідерська, тарденуазька, кампінська.
Неоліт 5.000—1.800	Мотикове хліборобство, мисливство, рибальство, початки гірництва та торгівлі, вироблення шліфованого крем'яного і кам'яного знаряддя, початки гончарства і ткацтва, житлові землянки та хати.	Початки сільського життя, мати — голова родини (матріярхат); розвиток декоративного мистецтва; в похованнях обрядово скорчені кістяки, початки тілопалення; культ богині плодючости, віра в тогосвітнє життя.	Місцеві: трипільська, гребінцева, маріюпільська, ямна, надбузька, буківська. Чужі: лінійно-стрічкова, лійкуватих пугарів, скринькових гробів, шнурової кераміки.
Бронзова доба 1.800—800 до Хр.	Хліборобство, скотарство, (перші коні), мисливство, рибальство, гірництво, торгівля, бронзівництво, кінець крем'яного та кам'яного виробництва, перші вози, дерев'яні плуги, серпи, коси; хати і землянки, господарські будівлі, перші городища.	Спершу мати, пізніше батько — голова родини (патріярхат); початки соціяльних відмінностей; кістякові та тілопальні поховання з жінками та дітьми; культ богині плодючости; тотемізм, початок культурної нівелізації.	Місцеві: трипільська, катакомбова, зрубна, скринькова, кіммерійська, ґетська. Чужі: лійкуватих пугарів, шнурової кераміки, майкопська, унетицька, лужицька, комарівська, білопотоцька.
Гальштатська доба 800—500 до Хр.	Ті самі форми господарства; оброблення заліза, бронзи та золота; хати, городища, селища.	Патріярхат, початки племінної організації і невільництва; культ богині плодючости, померлих і сил природи, тотемізм; тілопальні та кістякові поховання з жінками і невільниками під могилами, у кам'яних і дерев'яних гробницях; початки грець. культ. впливів.	Місцеві: білогрудівська, попелищ, висоцька, ґетська. Чужі: грецька, скитська, лужицька, трацька, кобанська, скірська.
Лятенська доба 500—0 до Хр.	Хліборобство, скотарство, торгівля (перші монети); масове виробництво залізного знаряддя і зброї, оброблення заліза й інших металів, емалювання, перше гончарське коло; ті самі житлові умовини.	Патріярхат, перша державна організація (Боспорське царство); такий самий культ; тілопальні поховання, кельтські впливи.	Місцеві: тілопальні „поля поховань", висоцька, ґетська. Чужі: грецька, скитська, сарматська, бастарнська (кельтська), венедська.
Римська доба 1—375 по Хр.	Хліборобство, скотарство, торгівля, промисел, виробництво, оброблення заліза й інших металів, із вживанням емалю і дорогих каменів; ті самі житлові умовини.	Патріярхат; Боспорське царство, впливи римських провінцій; такий самий культ і похоронний обряд.	Місцеві: тілопальні „поля поховань", ґетська (липицька). Чужі: греки, римляни, ґоти, аляни, венеди, ґепіди.

ДОБИ	МАТЕРІЯЛЬНА КУЛЬТУРА	СОЦІЯЛЬНА СТРУКТУРА І ДУХОВА КУЛЬТУРА	АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ
Доба переселень народів 375—800	Ті самі форми господарства, промислів і житлових умовин; на півдні початки кам'яного будівництва; зубожіння через навалу азійських кочовиків.	Патріярхат; племінна організація; культ предків та сил природи; тілопальні поховання.	Місцеві: анти, дуліби, ґети. Чужі: гуни, аляни, ґоти, авари, болгари, хозари.
Княжа доба 800—1340	Ті самі форми господарства, промислів і житлових умовин; багато оборонних городищ, дерев'яне, цегляне і кам'яне будівництво.	Патріярхат, відтак християнська родина; племінна організація, князівства, київська, згодом галицько - волинська держава; поганські вірування, згодом християнство.	Місцеві: поляни, деревляни, сіверяни, уличі, тиверці, білі хорвати. Чужі: варяги, угри, печеніги, половці, татари.

1. АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ КАМ'ЯНОЇ ДОБИ

Мапа зображує розміщення знахідок *кам'яної доби в Україні.* Вона охоплює найраніший і найдовший період життя людини на українських землях, сягаючи своїм початком понад 200 тисяч літ тому і закінчуючися появою перших металевих, мідяних і бронзових предметів, бл. 1.800 літ до Хр.

Двома лініями, що тягнуться з південного заходу на північний схід, зазначено південні межі зледенінь: дніпровського (230 до 180 тисяч літ тому) і вюрмського (110 до 12 тисяч літ до Хр.).

Важливіші місця знайдення пам'яток окремих періодів кам'яної доби зазначено чотирма різними символами.

Пам'ятки старшого періоду знайдено в карстових печерах південного Криму, в районі порожистої частини Дніпра, в ярах подільських рік, над Дінцем, на Кубані, на Волині та на Харківщині.

В тих же околицях знайдено також предмети з *молодшого палеоліту,* а крім того — в сточищі Десни і середнього Дніпра.

Найбільше предметів *мезолітичної доби* знайдено в північнозахідній Україні.

В *неоліті* (5.000 до 1.800 літ до Хр.) українські землі були вже відносно густо заселені. Значна частина населення перейшла до осілого життя, розводячи скотарсько-хліборобське господарство. На найвищому рівні розвитку стояло сільське господарство племен, які заселювали територію між середнім Дніпром і Карпатами. Їхню культуру вивчено найраніше з селищ в околиці Трипілля на Київщині. Відсіль пішла назва тієї культури. Засяг *трипільської культури* визначують на основі поширення „мальованої кераміки", себто глиняного посуду, прикрашеного кольоровими орнаментами. Поширення трипільської культури в її ранньому і пізньому розвитку зазначено на мапі двома співосередніми перерваними лініями.

З неолітичних пам'яток найцікавішим є комплекс настінних малюнків *Кам'яної могили* біля Мелітополя, які зображують тогочасних тварин, як також Мар'ївський і Маріюпільський могильники в Приозів'ї.

У кінцевій фазі неоліту, т. зв. *енеоліті,* або палеометалевій добі через Кавказ і з Семигороду прийшли в Україну мідні вироби. Вони збереглися в похованнях, збудованих з кам'яних плит. Це т. зв. культура скринькових гробів, поширена в сточищах верхнього Бога і Горині.

2. ПЕРЕДІСТОРИЧНІ КУЛЬТУРИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Мапа охоплює період від 1.800 до 500 р. до Хр., тобто бронзову і початок залізної доби.

Бронзова доба зачалася в Україні бл. 1.800 р. до Хр. і тривала кругло тисячу літ, тобто до 800 р. до Хр. Бронзові вироби діставалися в Україну з Передньої Азії, Кавказу, Семигороду і Шлеська. Вони збереглися найчастіше в похованнях. На основі знахідок вирізнено кілька культур.

У першій половині бронзової доби на Правобічній Україні панує пізня фаза трипільської культури. В західніх українських землях поширилася культура „шнурової кераміки", так названа від прикрашування глиняного посуду відбитками шнура. Ця культура зайшла в Україну з Центральної Европи і її зачисляємо до чужих. До місцевих культур бронзової доби належать *ямна, катакомбна і зрубна,* які розвинулися в степовій і частині лісостепової смуги Лівобічної України. На Кубанщині і західньому Закавказзі вирізнено дві місцеві бронзові культури: *північнокавказьку і колхідську.*

Від бл. 1.200 до 800 р. до Хр. південну Україну заселювали *кіммерійці,* перша людність України, по якій збереглася назва в писемних грецьких і ассирійських джерелах. Крім численних могил, по кіммерійцях збереглася на довгий час назва „Кіммерійський босфор" для Керченської протоки. Під кінець VIII і в початках VII сторіччя до Хр. кіммерійців витіснили іранські кочовики *скити,* які заснували в Україні першу велику історичну державу. Кіммерійці відступили, правдоподібно, на Крим, де під назвою *таврів* збереглися в горах до кінця старої ери. Від таврів пішли давні назви Кримського півострова: „Таврія", „Таврійський Херсонес".

Прихід скитів започатковує *залізну добу* в Україні. По скитах залишилися багаті поховання, над якими висипувано високі могили.

В половині І-го тисячоліття до Хр. лісостепову смугу України заселювала хліборобська людність культури „полів поховань". Назва

взята від стародавніх могильників без наземних ознак, в яких померлих або їх спалений попіл ховано в ямах часто в глиняних урнах. Культура полів поховань вдержалася до раннього середньовіччя. Число віднайдених могильників полів поховань в Україні сягає понад 600. Краще досліджені з них — це Черняхівські і Зарубинецькі могильники на Київщині та біля с. Лука Врублівецька над середнім Дністром.

3. СКИТСЬКА ДЕРЖАВА В VII-III СТ. ДО ХР.

Ця мапа побудована на перших писемних відомостях про територію і населення України, які залишив нам грецький історик Геродот (бл. 484-425 р. до Хр.).

Степову і лісостепову смуги українських земель опанували іранські племена скитів, які витіснили з України кіммерійців, покорили місцеву хліборобську людність та зорганізували сильну державу.

Скитська держава складалася з низки орд, з яких кожна мала свою територію і господарський характер. На мапі зазначено розміщення головних орд. Панівна орда — *царські скити* — кочувала на північ від Озівського моря. На північний захід від них простягалися землі *скитів кочовиків,* над нижнім Дністром жили *тиріти,* над нижнім Богом — *калліпіди,* над середнім Богом — *алазони,* на правому березі Дніпра — *скити орачі,* на північний захід від них — *неври,* над середніми течіями Дону і Дінця — *будини.* На думку дослідників тієї доби, неври і скити-орачі були, найправдоподібніше, місцеві праслов'янські племена. На північ від них жили *меланхлени* і *андрофаги,* що були на низькому рівні культури.

Скитська держава збагачувалася завдяки міжнародній торгівлі і мала сильну армію, яка з успіхом воювала з наймогутнішою в тому часі Персією.

Боспорське царство, друга держава на території сучасної України, це союз грецьких торговельних міст над Керченською протокою. Головні з цих міст — Фанагорія на Таманському півострові, Пантікапей на Керченському півострові і Танаїс у дельті Дону, положені на перехресті важливих міжнародніх торговельних шляхів, багатіли, могутніли й остаточно унезалежнилися від матерніх міст. З інших грецьких колоній важливу ролю в міжнародній торгівлі відігравали: Тирас над лиманом Дністра, Ольвія над лиманом Бога, Херсонес на південнозахідньому побережжі Криму, Теодосія на південному побережжі Криму й Істрос при дельті Дунаю.

На мапі зазначено також розміщення інших племен і народів. В північній частині Балканського півострова жили *македонці* і *траки,*

на північ від них *ґети* і *кробізи,* на території нинішньої Румунії — *даки.* Поселення слов'ян охоплювали сточища верхнього і середнього Дніпра і Висли. На північ від слов'ян аж до Балтицького моря простягалися поселення *балтів.* Північносхідню Европу аж по Уральські гори заселювали *угро-фінські* племена. В південносхідній Европі, на схід від Боспорського царства, жили *меоти,* від яких пішла давня назва Озівського моря. Меотське озеро, а поруч з ними *сінди і савромати.*

Від часів Геродота устійнилися на довгий час грецькі назви для чорноморських рік: *Істр* (Дунай), *Тирас* (Дністер), *Гіппаніс* (Бог), *Бористен* (Дніпро), *Танаїс* (Дон, Дін), *Гіппаніс* (Кубань). Чорне море названо *Понтос Евксінос.*

4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ДО II СТ.

Мапа з'ясовує політичні й етнографічні зміни, які відбулися в Чорноморських країнах в другій половині І-го тисячоліття до Хр. В III ст. до Хр. Скитська держава впала. Під натиском нових іранських завойовників — *сарматів* частина скитів переселилася на Крим, де зорганізувала державу із столицею в Неаполі Скитському; частина переселилася на пониззя Дністра і Дунаю. Північне Причорноморя враз із місцевим слов'янським населенням попало під зверхність сарматів. *Держава сарматів* упала на початку III ст. під ударом *ґотів*. Назва „Сарматія" для українських земель вживалася поруч назви Україна до другої половини XVII ст. (Гетьман Юрій Хмельницький прийняв титул князя „Сарматії").

Подією світового значення був упадок Перської імперії і постання велетенської грецько-македонської *держави Олександра Великого* (в другій половині IV ст. до Хр.). Після смерти Олександра Великого грецько-македонська імперія розпалася на кілька держав, які на переломі ери одна по одній попали під зверхність Риму. Одночасно перейшли під панування Риму чорноморські грецькі міста. Римські впливи залишили свої сліди на культурі сарматів і слов'ян. Римські історики перші зібрали і переказали докладніші інформації про слов'ян.

На переломі дохристиянської і християнської ери слов'янські племена вели осіле життя і займалися хліборобством. Питома їм культура „полів поховань" охопила більшість території України, доходячи до значного розвитку в культурі Черняхівського типу. Південнозахідні українські землі дісталися в сферу культури кельтів, які в III і II ст. до Хр. захопили майже цілу Центральну Европу.

5. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ Й ЕВРОПА В ЧАСІ МАНДРІВКИ НАРОДІВ

Ця мапа зображує один з найважливіших періодів в історії людства — добу переселення або мандрівки народів. Упродовж чотирьох віків, від початку III до кінця VI сторіччя, Европа переживала безнастанні політичні й етнічні зміни. Народи і племена невпинно пересувалися з однієї території поселення на іншу. Одні народи гинули, інші появлялися на світовій політичній арені. Кінцевим вислідом цих змін було:

а) майже цілковите зникнення кельтських народів, які в перших сторіччях після Христа займали розлогу територію, що простягалася від Атлантійського океану на заході до східніх Карпат на сході;

б) упадок світової Римської імперії, з якої заціліла її східня частина під назвою *Східньо-Римського* або *Візантійського цісарства;*

в) утворення низки *германських держав* у західній та центральній Европі;

г) незвичайно великий *зріст слов'ян,* які поширили свої володіння на більшу частину Східньої Европи, північну частину Балканського півострова, а на заході просунулися до Альпів, ріки Ельби і Балтицького моря.

Головними рушіями тих великих змін були германські народи, з яких головну ролю відігравали ґоти, а за ними герулі, вандали і франки та велике з'єднання монгольсько-тюркських орд — гуни. Серед слов'ян провідну ролю грали анти.

Ґоти — германський нарід, що займав південне побережжя Балтицького моря обабіч Висли. Бажаючи знайти кращі землі для поселення на порозі третього сторіччя, ґоти вирушили на південний схід і зупинилися на правобережжі України. Тут зударилися з сарматами, яких розбили. Частина сарматів приєдналася до ґотів, а частина відступила за Дін і Озівське море. Вже під час мандрівки на південь ґоти поділилися на дві групи. Одна з них, *остроґоти* або *остґоти,* зайняла територію між Дністром і Дніпром, а друга, *візиґоти* або *вестґоти,* по-

селилася на захід від Дністра. Вслід за ґотами рушили герулі, які зайняли степи над нижнім Доном.

В половині IV сторіччя остроґоти під проводом короля *Германаріха* ввійшли в союз з візиґотами і герулями та поширили свою територію. Держава ґотів упала під ударом гунів.

Гуни — це збірна назва кочових монгольських і тюркських орд, які кочували на схід від Волги. На початку 360-их років гуни перейшли Волгу, приєднали аланів і в 375 р. рушили проти остроґотів. Трудне становище ґотів використали слов'янські й інші народи, які виступили до боротьби за свою волю. Перед у боротьбі з остроґотами вели *анти,* військовий союз слов'янських племен.

В 375 р. гуни розбили остроґотів, які відступили за Дністер в межі володіння візиґотів. У наступному році гуни розбили візиґотів, зайняли Паннонську низовину, де до того часу сиділи ґепіди, і тут, над Тисою, заснували осередок своєї держави.

Держава гунів дійшла до великої могутности за хана Аттілі (434-453). Бажаючи підбити і Західню Европу, Аттіла на чолі великої армії, зложеної з гунів, аланів, остроґотів, ґепідів, герулів і частини франків, рушив на захід. Проти гунів виступили римські війська в союзі з візиґотами, бурґундами, франками і частиною аланів. У 451 р. дійшло до т. зв. битви народів, на *Катальонських полях* у Франції. Битва була нерішена. Після неї Аттіла вернувся до своєї столиці. В 453 р. Аттіла помер, а гунська держава поділилася і впала в боротьбі з поневоленими народами. Рештки гунських орд відступили на схід в надозівські степи.

Анти — це третя, після ґотів і гунів, військова сила, що проявила свою діяльність на території України в часах переселення народів. Етнічне походження антів не вияснене. Між дослідниками цієї доби панує думка, що анти — це назва воєнного союзу східніх слов'ян, які перший раз в історії виступили до боротьби проти ґотів під час нападу гунів. Не є виключеним, що провідною верствою в союзі антів могли бути аланські аси або яси, хоча головну масу творили слов'яни. Анти брали участь у походах гунів, наймалися на службу візантійським цісарям, а після упадку гунів стали головними промоторами свов'янської колонізації Паннонської низовини та Балканського півострова. Останній раз згадується про антів у візантійських джерелах на самому початку VII сторіччя, коли вони ставили завзятий опір орді аварів.

На мапі показано переміщення окремих важливіших германських народів. Виперті з території України гунською ордою остроґоти, візиґоти і герулі довгі роки непокоїли Римську імперію. Остаточно, провідник герулів *Одоакер в 476 р. зайняв Рим* і проголосив себе королем Італії. Ця подія поклала кінець тисячолітньому існуванню Римської імперії. Візиґоти після погрому над Прутом в 376 р. близько 20 літ за-

держалися в межах Східньо-Римського цісарства на південь від Дунаю. Після того рушили на захід, в 410 р. здобули Рим, але по двох роках перемандрували до провінції Ґаллії, де зорганізували державу, що охопила південнозахідню територію нинішньої Франції і більшу частину Еспанії. Остроґоти осіли спочатку над Дунаєм і Дравою. В 489 р., під проводом Теодоріка, зачали війну проти герулів за панування над Італією. За чотири роки опанували Італію і володіли нею до 553 р. Побиті візантійським полководцем Белізарієм, остроґоти перейшли Альпи і зникли з історії. З інших германських народів замітніші були вандали, які зорганізували власну державу (420-534 р.), що охоплювала північнозахіднє побережжя Африки (зі столицею в Картаґіні), Сардінію, Корсіку, західню частину Сіцілії та Балеари. Держава вандалів упала 534 р. в боротьбі з Візантією.

6. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ Й ЕВРОПА В III-V СТ.

На цій мапі показано політичний розподіл Европи після упадку Західньо-Римської імперії. Під зростаючим натиском германських і слов'янських сил орди гунів залишили Паннонську низовину і перекочували над Озівське море. Гунська орда *кутріґури* зайняли степи над нижнім Доном, гуни *утіґури* — на схід від Озівського моря, гуни *сабіри* — степи на захід від нижньої Волги. *Алани,* головні іранські союзники гунів, зайняли Передкавказзя. Майже ціла східня Европа стала колонізаційним тереном *слов'ян,* які опанували землі сьогочасної України, Польщі, Білорусі, Чехо-Словаччини і частину Московщини.

З великої Римської Імперії задержалася її східня частина під назвою Візантійської або Східньо-Римської Імперії. Впродовж останнього сторіччя та держава вела безперервні оборонні війни проти германів, гунів, слов'ян, а на сході проти відродженої Персії. З грецьких чорноморських колоній в межах Візантійського цісарства залишився південний Крим, Керченський півострів і мале королівство Лазіка на західньому Закавказзі. Північну Европу від Балтицького моря на заході до гір Уралу на сході займали *угрофінські* племена. Між посілостями слов'ян і угрофінів, над Балтицьким морем були поселення *балтів,* пращурів нинішніх литовців і лотишів.

Західня і велика частина центральної Европи були поділені на низку германських держав. До найбільших належали: *Королівство Італії* Одоакра (476-493 р.), потім Остроґотів (493-552 р.); *Королівство Візиґотів* в Еспанії; *Королівство Вандалів* у північній Африці, яке охоплювало західню частину Середземного моря з островами Корсіка, Сардінія, Балеари та західню частину Сіцілії; над річкою Роданом оснували свою державу *бурґунди;* в північнозахідньому куті Піренейського півострова було *Королівство Свевів;* в Піренеях знайшла схоронище давня людність *баски.* На північ від названих держав були посілості *тюрінґів, льомбардів, руґіїв, франків* та *алеманів.* З них найбільшу ролю в пізнішій історії відіграли франки, які заснували в західній Европі могутню імперію. Над Північним морем поселилися *фризи,* на схід від них *сакси,* а на Ютляндському півострові — *юти й*

англі. Відтіль англі та сакси переплили до південносхідньої Брітанії і розпочали її підбій. Дотогочасні мешканці Брітанії уступали на північ. Частина брітів переплила на континент і поселилася на півострові Бретані. На Скандінавському півострові в західній частині жили *норвежці,* звані в Західній Европі норманами, в східній частині над Балтицьким морем *шведи,* названі в історії варягами, на півдні півострова і на Данських островах жили *дани.* В Ірляндії збереглася давня людність кельтської групи — *ірляндці.* В паннонських степах над Тисою після відходу гунів залишилися *ґепіди,* які відіграли головну ролю в боротьбі проти гунів. На Кримському півострові збереглася частина ґотів, які після розгрому їх гунами знайшли тут пристановище.

Політичний розподіл підпадав дальшим змінам. В половині VI сторіччя полководці Східньо-Римської імперії розгромили держави вандалів і остроґотів, опановуючи північну Африку, Італію та ціле Середземне море.

Европа в VI сторіччі пережила жахливу інвазію нової азійської кочівницької орди — *аварів,* які зайняли майже ту саму територію, що колись гуни. Авари важко придавили слов'ян, але їхнє дальше просування в західню Европу зупинила держава франків.

7. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В VII-VIII СТ. (ХОЗАРСЬКА ДЕРЖАВА)

Мапа подає етнічне і політичне обличчя Східньої Европи в першій половині VIII сторіччя. Впродовж двох століть після розвалу імперії гунів відбулися в Европі великі зміни. До головних подій того періоду належать: експансія слов'ян, інвазія аварів, оснування наддунайських і надволзьких болгар, оснування і експансія держави хозарів, поява на українських степах мадярів. До подій світового значення належить зріст потуги арабів, які здобували одну за одною провінції Візантійської імперії і загрожували її столиці.

Слов'яни. Після занепаду гунів слов'яни поширилися до берегів Чорного моря, опанували Паннонську низовину, північний Балкан, значну частину центральної Европи і південне побережжя Балтицького моря. Головну ролю в експансії слов'ян відіграли анти, які своїми походами приготовляли територію для слов'янських поселень. Анти зникли з історії на переломі VI і VII ст., виснажені війнами з аварами.

Авари або *обри,* союз тюрксько-монгольських орд, що в половині VI ст. перекочували українськими степами із сходу на захід, розбили антів над Дністром і дорогою через Добруджу вдерлися в Паннонську низовину, де оснували осередок своєї держави. Вони лягли важким ярмом на суміжні з ними слов'янські народи і були постійною загрозою для Візантійської імперії. Ціле VII сторіччя виповнила боротьба з аварами, до якої, крім слов'ян і Візантії, долучилися германські франки. В 791 р. франконський король Карло Великий розбив і знищив аварську державу. Рештки аварів відійшли на схід.

Болгари були ордою тюркського походження. В першій половині VII сторіччя вони оснували в Надозів'ї державу під назвою *Великої Болгарії.* Під тиском нових кочовиків-хозарів частина орд, т. зв. чорні болгари, під проводом Аспаруха рушили на захід. В другій половині VII ст. чорні болгари перейшли Дунай і осіли у візантійській провінції, Мезії, де засимілювалися мовно і культурно з місцевою слов'янською людністю. Тут вони оснували державу — *Болгарське царство,* яке після розбиття аварів поширилося на Паннонську низовину.

Друга частина болгар, білі болгари, перекочувала на північ і оснувала державу при гирлі Ками над Волгою. Це *Волзька Болгарія* із столицею *Булгар*.

Хозари — це чергова тюркська орда, яка в VII сторіччі осіла в надволзьких степах і тут оснувала могутню мілітарно-купецьку державу зі столицею *Ітіль* у дельті Волги. Могутність Хозарського ханату основувалася на пануванні над торговельними водними шляхами: Волгою, Доном, Каспійським і Озівським морями та суходільним шляхом із західньої Европи до Персії, Індії і на далекий Схід. Їхня столиця Ітіль, положена на перехресті головних шляхів, виросла на один із найбільших торговельних центрів світу.

В VIII сторіччі хозарська держава поширилася на землю українських племен, полян і сіверян, опановуючи водний шлях на середньому Дніпрі. Тут вона стрінулася з могутнім торговельним суперником — варягами. Хозарська держава перестала існувати в X сторіччі, виснажена боротьбою з Київською Руссю.

8. РОЗМІЩЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН В IX СТ.

В IX ст. слов'яни займали вже постійну територію поселення, яка в основних рисах залишилася етнічно слов'янською по нинішній день. Східні слов'яни заселили сточища рік Дніпра, Дністра, верхніх течій Німану, Двини і Волги.

Племена, які творили основу пізнішого українського народу, заселювали західні і центральні землі сучасної української етнографічної території. Над середнім Дніпром жили *поляни,* в сточищі Десни — *сіверяни,* у лісовій смузі на захід від полян — *деревляни,* на Поліссі — *дреговичі,* на території Галичини — *дуліби,* на Волині і над Бугом — *волиняни* і *бужани,* в сточищі Бога — *уличі,* над Дністром — *тиверці,* в Українських Карпатах — *білі хорвати.*

На північ від українських племен жили предки білоруського народу — *полочани, кривичі* і *радимичі,* на північному сході поселилися *вятичі,* предки московського народу, а над Ільменським озером — *словени.*

Східні слов'яни переживали найвищу стадію племінного розвитку. Кожне з племен мало свою територію поселення, укріплені городи, свого князя, військо, суспільний лад і високу, як на той час, рільничу культуру. Вони осягнули віку зрілости до з'єднання у вищі форми організації — нарід і державу.

На північ і схід від східніх слов'ян простягалися землі, заселені угро-фінськими племенами; над Балтицьким морем жили балтицькі племена, а на захід у сточищах Висли, Одри і Лаби — західні слов'яни. З них до найвищого розвитку дійшли моравці, які створили розлогу державу — *Велику Моравію,* що охоплювала більшість земель західніх слов'ян, сягаючи від Альп на заході по Семигород на сході.

Чорноморські степи займали кочові орди *мадярів,* які пересувалися на захід. Над Каспійським і Озівським морями простягалася держава хозарів, яка намагалася накинути свою зверхність на суміжні слов'янські племена.

9. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ЗА КНЯЗЯ ОЛЕГА (879-912 РР.)

Мапа знайомить із початковою стадією розвитку Київської держави за князя *Олега.*

Виступ українського народу на історичну арену під формою *Київської держави,* знаної також під назвою *Київської Руси,* попередив довженний період його розвитку у передісторичних часах. Вже кілька століть перед заснуванням Київської держави предки українського народу жили на відносно високому рівні господарського, суспільного і політичного розвитку племінної організації. Виявом цього були численні городи, союзи племен для боротьби з ґотами, аварами, хозарами, літописні перекази про заснування Києва, перших київських князів, оповідання про походи руських князів на грецькі міста в Малій Азії, на південному побережжі Криму, на Константинопіль. Вже перед приходом варягів на Київщину була відома назва Русь, яка стала офіційною назвою Київської держави і враз з її ростом поширилася на всі приєднані до неї землі.

Розвиток Київської держави зв'язаний з приходом варягів, які в половині IX сторіччя зайняли територію ільменських словен з їхньою столицею Новгородом. Князь Олег, який у 879 р. після смерти новгородського князя Рюрика став реґентом в імені його сина Ігоря, виправився на підбій земель обабіч Дніпра. Головна ціль походу — опанування водної торговельної дороги з Балтицького до Чорного моря. 882 року Олег зайняв Київ, усунув місцевого князя і сам перебрав владу. З уваги на корисне положення Олег залишив Київ столицею зайнятих земель. З кожної здобутої території Олег усував місцевих племінних князів і на їх місце насаджував князів варязького походження, залежних від Києва. Таким чином, завоювання слов'янських земель варягами прийняло форму зміни династії. Місце племінних князів зайняли князі з роду Рюрика. Князі і їх варязька дружина утворили верхівку суспільної структури слов'янського населення. З бігом часу варязькі завойовники асимілювалися мовно і культурно з місцевим слов'янським населенням і зрослися з ним в одну органічну цілість.

Князь Олег подбав про поширення своєї влади на суміжну територію. Під його зверхністю знайшлися землі ільменських словен, кри-

вичів, дреговичів, полян, сіверян, радимичів і ін. Київська держава простяглася від Балтицького моря по середню течію Дніпра. Щоб однак осягнути головну ціль своїх походів, опанувати цілий торговельний шлях Дніпром, т. зв. „путь із варяг у греки", і забезпечити корисні торговельні умови з греками, Олег виправився в 907 р. у похід на Константинопіль. Похід був успішний. Після нього списано договір, який забезпечував руським купцям права і привілеї. З цього договору збереглися до наших часів лише фраґменти. В 911 р. списано новий торговельний договір, якого зміст зберігся повністю. Він становить перший історичний міжнародний документ Київської Руси.

На мапі показано шлях походу князя Олега на Константинопіль в 907 р. На ньому стояли дві великі перешкоди. Одна з них, це Дніпрові пороги, друга — степові кочовики, в часах Олега печеніги, які нападали на купецькі валки в часі їхньої переплави через пороги. Для охорони перед їхніми нападами купців провожали сильні збройні дружини.

Князь Олег володів до 912 р. Після його смерти київським князем став Ігор Рюрикович.

10. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ЗА КНЯЗІВ ІГОРЯ, ОЛЬГИ І СВЯТОСЛАВА (912-972 РР.)

На мапі зазначено експансію Київської держави за наступників Олега: князів Ігоря, Ольги і Святослава Завойовника.

Князь Ігор (912-945) приєднав до Київської держави племена уличів і тиверців, зміцнив свою зверхність над деревлянами, приєднав Таманський півострів. В обороні порушеного греками договору з 911 р. Ігор виправився в похід на Константинопіль, 941 р. Похід скінчився невдачею. Натомість другий похід Ігоря в 944 р. закінчився списанням нового торговельного договору з Візантією. Він був менш корисний, чим договір з 911 р., бо Ігор мусів погодитися на деякі обмеження давніх привілеїв київських купців. Користаючи з довгої неприсутности князя і його дружини, деякі племена відновили самостійницькі тенденції. Під час збирання податків з деревлян князь попав у засідку і згинув, 945 р.

Наслідниця і дружина Ігоря, княгиня *Ольга* (945-957) привернула внутрішню єдність Київської держави, упорядкувала систему збирання данини і зміцнила державу всередині. В міжнародному житті вона зав'язала дипломатичні взаємини з наймогутнішими тогочасними державами — Візантійською імперією і Німецьким цісарством. Київ став найбільшим торговельним і політичним осередком Східньої Европи. В ньому зростав вплив грецької культури та християнства. Сама княгиня прийняла християнську віру.

Князь Святослав (957-972), син Ігоря і Ольги, поширив територію Київської держави на землі вятичів і фінських племен у межиріччі Волги і Оки. В походах на Кавказ побив ясів і касогів. В 965 р. звернувся проти хозар, здобуваючи їхнє місто *Саркел* і перезвав на *Білу Вежу*. В 966 р. Святослав завоював Волзьку Болгарію. В 967 р. він здобув і зруйнував хозарську столицю *Ітіль*. Після 967 р. хозарська держава перестала існувати, але разом з тим послабла й оборона Европи перед наступом азійських кочовиків. Перші, що скористали з вільного переходу в Европу, були печеніги, а за ними в різних проміжках часу перекочували торки, половці і татари.

Після завоювання Східньої Европи Святослав спрямував свої воєнні походи на північний Балкан. Зайнявши східню частину Болгарії, Святослав осів у *Переяславці* над нижнім Дунаєм. Закріплення Святослава на Балкані занепокоїло Візантію і вона рішила позбутися невигідного сусіда. Перекупивши печенігів, греки намовили їх напасти на Київ. Святослав вернувся на деякий час до Києва, наладнав справи і знову рушив походом на Балкан. Тим разом він мусів воювати з греками. У головній битві під Доростолем, 971 р., Святослав потерпів невдачу і мусів залишити Балкан. Під час повороту з княжою дружиною до Києва, весною 972 р., Святослав попав у засідку печенігів і згинув у боротьбі з переважаючими силами ворога.

Володіння Святослава закінчує період найбільшої експансії Київської держави. Наслідники Святослава могли присвятити головну увагу внутрішній консолідації і зміцненню держави на зовні укріпленими городами та дипломатичними зв'язками з сусідами.

11. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ЗА КНЯЗІВ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО І ЯРОСЛАВА МУДРОГО (980-1054 РР.)

Карта подає територію Київської держави в час її найбільшої могутности за володіння князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого. Вона охоплювала цілу територію, заселену східніми слов'янами. На заході сусідувала вона з Польщею і Угорщиною, на північному заході з балтицькими племенами, на півночі з угро-фінськими племенами, а на південному сході та півдні простягалися степи, на яких кочували печеніги на пониззі Дніпра і половці в Надволзьких степах. Для забезпечення південносхідніх областей перед несподіваними нападами кочовиків князь Володимир збудував *систему укріплень* на Дніпрі і його притоках Трубежі, Ірпені, Сулі, Стугні та Десні з Сеймом. В наслідок опанування степів кочовиками перервався зв'язок з кавказькими і надкаспійськими територіями, які підбив князь Святослав. Касоги, яси і рештки хозарів вийшли з-під зверхности Києва. Київські князі зберегли ще зверхність над Таманським півостровом, де було зорганізоване Тмутороканське князівство. Однак територіяльні втрати на сході зрівноважило приєднання рештки українських племен на заході.

Князь *Володимир Великий* (980-1015) найперше подбав про зміцнення своєї держави на зовні. В 981 р. влаштував похід на захід і *приєднав* до Київської держави решту українських племен — *дулібів, тиверців* і *білих хорватів*, поширюючи кордони на захід поза Сян і Вепр. У наступних роках воював балтицьких *ятвягів* і приєднав *вятичів*, у 985 р. ходив на Волзьку Болгарію.

Із сусідніми державами Володимир жив у приязних взаєминах, зміцнюючи їх подружжями між династичними родами. Тісний зв'язок Володимир удержував з Візантією і Швецією. Сам Володимир одружився із сестрою візантійського цісаря Ганною, син Ярослав — з дочкою шведського короля, син Святополк — з дочкою польського короля Болеслава, а дочки віддав — одну за угорського короля, а другу за німецького маркграфа.

Найважливішим і найтривалішим ділом Володимира було прийняття християнства в східньому обряді зі слов'янською (староболгарською) богослужебною мовою, 988 р. З того часу Україна почала приймати високу візантійсько-грецьку культуру: архітектуру, письменство, науку. Особливою опікою князь огорнув церкву. Для церковної адміністрації основано п'ять єпископських катедр: у Києві, Чернігові, Новгороді, Володимирі Волинському і Білгороді. В Києві князь побуду-

вав храм Різдва Богородиці, для якого призначив десяту частину прибутків із своїх маєтків (Десятинна церква).

Адміністрацію розлогої держави князь Володимир передав своїм синам: Святополк сидів у Турові, Ярослав у Новгороді, Святослав на Волині, Борис у Ростові і Гліб у Муромі.

Князь Володимир не назначив наслідника на київському престолі, що після його смерти привело до боротьби між братами. Спершу, при військовій допомозі свого тестя, польського короля Болеслава, столицю зайняв Святополк, а в 1018 р. новгородський князь Ярослав. Повертаючись назад король Болеслав зайняв Червенські городи, які залишилися під зверхністю польських королів до 1031 року.

Ярослав Мудрий (1018-1054). Часи володіння князя Ярослава Мудрого належать до найсвітліших періодів історії України. Найперше князь подбав про зміцнення держави на зовні. В поході на Польщу відібрав Червенські городи в 1031 р. й оснував город Ярослав над Сяном. У походах на північ воював з ятвягами, побив фінське плем'я чудь і на захід від Чудського озера (Пейпус) заложив місто Юріїв (пізн. Дорпат). Найважливішою для Київщини і Переяславщини була перемога над печенігами в 1036 р. З того часу печенізька небезпека зникла. Частина печенігів відступила на південний захід і поселилася над Дунаєм у межах Візантійського цісарства, частина розбрелася між українською людністю і засимілювалася. По печенігах залишилося декілька місцевих назв: Печеніжин на Передкарпатті, Печеніги на Харківщині над р. Дінцем, Печенюги в Новгород-Сіверщині. На пам'ятку розгрому печенігів Ярослав збудував величний храм св. Софії в Києві.

У закордонній політиці князь Ярослав утримував приязні взаємини і династичними подружжями зміцнив зв'язки з европейськими державами. Син Всеволод оженився з візантійською царівною, Святослав — з унукою німецького цісаря Генрика II, дочку Марію віддав за польського короля Казимира Відновителя, Ганну — за французького короля Генріха, Анастазію — за угорського короля Андрія, Єлисавету — за норвезького короля Гаральда.

У внутрішній політиці дбав про зміцнення національної єдности шляхом поширення освіти, релігії, упорядкування адміністрації і судівництва (списання кодексу законів „Руська Правда"). Церковну адміністрацію побільшено двома новими епархіями — в Переяславі й Юрієві. На чолі Української Церкви стояв київський митрополит, у перших роках назначуваний царгородським патріярхом чужинець (грек або болгарин), у 1051 р. перший українець — Іларіон. У Києві й єпископських містах поставали школи, монастирі, бібліотеки, шпиталі.

Адміністрацію держави Ярослав передав своїм синам: найстарший Ізяслав одержав Новгород і Турів, Святослав — Чернігів і Тмуторокань, Всеволод — Переяслав і Ростів, Ігор — Волинь, Вячеслав — Смоленськ, внук Ростислав — Галичину. Київ і земля деревлян були під безпосередньою владою київського князя. Після смерти Ярослава ці землі перейшли під зверхність найстаршого сина Ізяслава. Він мав заступити батька і полагоджувати спори між молодшими братами. Після Ізяслава київський престол переходив на найстаршого в роді, на основі т. зв. права сеньйорату.

13. ОКОЛИЦІ КИЄВА В XI-XIII СТ.

Мапа представляє розміщення оборонних ліній Київської держави в XI-XIII ст. перед нападами степових кочовиків.

Від кінця IX до половини XI ст. на чорноморських степах кочували орди печенігів. Щоб охоронити пограничні українські землі перед їхніми несподіваними нападами, князь Володимир Великий наймав на свою службу торків-оґузів, що були ворогами печенігів, і будував оборонні споруди здовж рік Стугни, Ірпені, Трубежі, Сули та Десни. Система укріплень складалася з городів із сильними залогами й оборонних валів між ними. Окремі оборонні лінії простягалися на 100 до 200 км. Рештки їх збереглися до нинішнього дня. В 1036 р. печеніги всіма своїми силами напали на Україну і підступили під Київ. Тут розгромив їх князь Ярослав. Недобитки печенігів відступили на захід. Частина їх розпорошилася між українським населенням, частина оселилася на Угорщині і злилася з мадярами.

Після розгрому печенігів українські степи стали кочовищем торків-оґузів. Це були слабі орди. Князь Ярослав пересунув укріплення глибоко в степи на р. Рось, над якою збудував місто Юріїв.

Під тиском нової орди половців торки частинно перейшли на територію Візантійського цісарства, де найнялися на службу для охорони пограниччя, частинно вступили на військову службу київських князів.

Орди половців були багато сильніші від попередніх кочовиків. Щоб охоронити Україну перед їхніми несподіваними наскоками, українські князі організували проти них походи в глиб степів. В боротьбі з половцями відзначилися: київський князь Володимир Мономах, галицький князь Ярослав Осьмомисл і волинський князь Роман Мстиславич. Поруч успішних походів були і невдачі. До таких належить похід героя епосу „Слово о полку Ігоревім", новгород-сіверського князя Ігоря Святославича в 1185 році.

Загроза з боку половців зникла після 1224 р., коли їх розгромила сильніша і дикіша орда татарів. У 1239-1241 рр. татари спустошили цілу Україну, й оборонні системи Києва втратили своє значення.

14. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ЗА КНЯЗІВ ВСЕВОЛОДА І ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА (1077-1125 РР.)

Мапа показує політичний поділ Східньої Европи на переломі XI і XII ст. Більшість її території займає Київська держава, що простягнулася від Балтицького до Чорного моря. Сполучення українських центральних і східніх земель з Чорним морем перерване смугою степів, де від половини XI ст. кочують орди половців. Тмутороканське князівство і пристань Олеш'є тільки вільно зв'язані з Київською державою і в середині XII ст. попадають під зверхність Візантії. На заході Київська держава межує з Польщею і Угорщиною, яка поширила свою зверхність на Закарпаття. На північному заході балтицькі народи живуть на рівні племінної організації. На північ від київської держави і балтицьких племен простяглися землі угро-фінських племен, які поступово попадають під політичний і культурний вплив Київської держави. Серед угро-фінської етнічної території, над Волгою і Камою, розташувалася відроджена Волзька Болгарія. Надволжжя і Надкаспійщина — це степи і пустелі без постійних осель, зайняті кочовиками. На Передкавказзі живуть яси та касоги, які раз-у-раз попадають під зверхність Тмутороканського князівства. Візантійська імперія поширила свою зверхність на Болгарію і цілий Балканський півострів, але втратила більшість азійських провінцій на користь турків сельджуків, які заснували свою імперію.

Після смерти князя Ярослава Мудрого Київська держава зачала розпадатися на окремі провінції під зверхністю князів Ярославового роду. На основі права сеньйорату на київському престолі засів найстарший син Ярослава, *Ізяслав*. Однак цей князь не міг здобути відповідного авторитету між молодшими князями і був змушений зректися київського престолу. Відосередні тенденції припинилися за володіння молодшого сина Ярослава, переяславського князя *Всеволода*, 1078-1093. Він з'єднав у своїх руках більшість земель Київської Руси (Київщину, Переяславщину, Чернігівщину, Смоленщину і горішнє Поволжжя) та здобув повагу інших князів.

Після смерти Всеволода, на основі права сеньйорату, київським князем став син Ізяслава, *Святополк* (1093-1113). За його володіння княжі міжусобиці спахалнули наново. Одночасно збільшилася небезпека з боку половців.

Щоб усунути головну причину спорів — право спадщини на київському престолі, князь Святополк за порадою князя Володимира Всеволодича Мономаха скликав *з'їзд князів* до *Любеча* на Київщині, *1097 року*. На тому з'їзді знесено право сеньйорату і на його місце введено право спадщини в роді окремих князів. На основі права дідичної спадщини Київська держава перемінилася на федерацію князівств, з'єднаних спільною династією роду Ярослава Мудрого. Одночасно вирішено, щоб справи загального характеру, зокрема боротьби проти спільного ворога та внутрішні спори полагоджувати на княжих з'їздах.

Любецький з'їзд не припинив міжусобиць, бо не всі князі додержувалися його постанов, але їх обмежив. Князь Володимир Мономах міг тепер присвятити головну увагу боротьбі з половцями. З низки спільних походів на половців найбільш успішними були походи в роках 1103 і 1111, коли то половців було розбито і на десятки літ усунено небезпеку з їхнього боку.

Після смерти Святополка на київський престол вступив *Володимир Мономах* (1113-1125). Часи Володимира Мономаха належать до найсвітліших у княжій історії України. Три чверті земель Київської держави знайшлися в безпосередній залежності від Києва, інші перебували під його посереднім впливом. Княжі спори припинилися. Половці не важилися нападати на заселену територію, якої межі пересунулися прибл. 100 км у напрямі степів. З Візантією і скандинавськими державами князь удержував приязні взаємини. В країні розвивалися торгівля, освіта, мистецтво, зростав добробут населення.

Наприкінці життя Володимир Мономах пішов слідами Ярослава Мудрого, ділячи з'єднану великим трудом територію між своїми синами. З них *Мстислав* одержав Київ, Новгород і Смоленськ, *Вячеслав* — Турів, *Андрій* — Володимир, *Ярополк* — Переяслав, *Юрій* — Ростов і Суздаль. Після Володимира Мономаха цілість і єдність Київської держави зникла. Її заступила низка самостійних князівств з власною династією і власними аспіраціями. Віджили княжі міжусобиці. Князі часто послуговувалися чужою військовою допомогою половців, поляків, угрів. Найважча боротьба велася за опанування київського престола. Значення Києва як політичної столиці Русі зменшилася, але він зберіг свою повагу як столиця Церкви і важливий осередок торгівлі, мистецтва і культури.

15. РУСЬ-УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XII СТ.

XII сторіччя це час остаточного поділу Київської держави на окремі самостійні князівства.

Найперше відокремилася *Галичина* під володінням династії Ростиславичів, нащадків Ростислава, внука Ярослава Мудрого. В 1084 р. *Ростиславичі: Рюрик, Володар* і *Василько* поділили між собою Галичину на три князівства — Перемиське, Звенигородське і Теребовельське. Син Володаря *Володимирко* (1124-1153) з'єднав ці князівства в одну державу із столицею в Галичі. Його син князь *Ярослав Осьмомисл* (1153-1187), поширив територію своєї держави на пониззя Дністра. Коли вимерла династія Ростиславичів, 1199 р., Галичина перейшла під володіння волинського князя Романа Мстиславича, внука Володимира Мономаха.

Другим з черги князівством, що відокремилося від Києва, була Чернігівщина, з містами: Чернігів, Новгород Сіверський, Стародуб, Путивль, Трубчевськ і Рильськ. Тут володіли *Ольговичі,* потомки Олега Святославича, внука Ярослава Мудрого. Династія Ольговичів розрослася і Чернігівщина поділилася на велике число дрібних князівств, без більшого політичного значення.

З черги відокремилася і *Переяславщина* під володінням потомків Всеволода Ярославича.

Волинь у першій половині XII сторіччя була безпосередньо залежна від Києва і разом з ним переходила під владу князя, який панував у Києві. В 1146 р. київський князь *Ізяслав II* передав Волинь у постійне володіння своїм двом синам. З них *Мстислав* засів у Володимирі, а *Ярослав* у Луцьку. Син Мстислава, Роман приєднав до свого володіння Берестейщину, а князь Ярослав — Погорину волость. Коли вмер останній князь з династії Ростиславичів, син Мстислава *Роман* засів також на галицькому престолі, з'єднуючи Волинь і Галичину в одну Галицько-Волинську державу.

Турово-Пинська земля була довгий час під безпосередньою зверхністю київських князів. В половині XII ст. вона відділилася в окрему державу під володінням князів з династії Ізяслава I Ярославича. В XIII ст. Турово-Пинщина перемінилася на численні дрібні князівства, які по-

пали під володіння галицько-волинських князів, а згодом Великого Литовського князівства.

Новгородська земля від початку історії Київської держави була у тісному зв'язку з Києвом. Не зазнавши половецького лихоліття, Новгород Великий зростав у силу і став одним з великих осередків міжнародної торгівлі. Купецький стан здобув рішальний вплив на політичні справи, в наслідок чого роля князя обмежувалася до зверхности над військом, а держава правилася республіканським ладом. Своїми впливами Новгород Великий сягав до Північного Льодового моря й Уральських гір.

Ростово-Суздальське князівство було під володінням потомків Юрія, сина Володимира Мономаха. Юрійовичі вели безнастанні війни проти чернігівських і київських князів, намагаючися опанувати Київ. Не будучи в силі здобути київський престол, Юрійовичі підірвали значення Києва грабіжницькими нападами. Найбільше знищення наніс місту напад Юрієвого сина, князя *Андрія Боголюбського* в 1169 році.

Таким чином на території колишньої Київської держави постали численні державки, з яких найбільше значення здобули три: *Галицько-Волинська держава* на південному заході, *Ростовсько-Суздальське князівство* на північному сході і *Новгородська республіка* на півночі.

Серед безнастанних княжих міжусобиць слабла оборонна сила українських князів перед нападами *половців*. Найбільше терпіли від них південносхідні землі: Переяславщина, Київщина і Чернігівщина. Князі не здобулися на спільний похід проти степових кочовиків. Кожний з князів виправлявся на половців самостійно, рідко в союзі з іншими князями. Через те їхні походи часто кінчалися невдачею. До невдалих належить похід на половців чернігівського князя *Ігоря Святославича,* 1185 р. Той похід послужив темою для лицарського епосу „Слово о полку Ігоревім". На мапі зазначені головні шляхи походів українських князів на половців. З-поміж князів, які успішно воювали з половцями, найбільше вславився волинський князь Роман Мстиславич. Однак половці вдержалися на українських степах до першої половини XIII ст., коли їх розбила нова азійська орда — татари.

16. РУСЬ-УКРАЇНА В ЧАСІ НАПАДІВ ТАТАР (ДО ПОЛОВИНИ XIII СТ.)

На мапі зображені українські землі на тлі Східньої Европи в часі нападів татар в 1223-24 і 1238-1242 рр.

Головну частину української етнографічної території займає Галицько-Волинська держава, яка своїми впливами охоплює Турово-Пинщину, Київщину, Переяславщину і Чернігівщину. Етнографічно московські землі поділені на кілька князівств: Володимиро-Суздальське, Муромо-Рязанське, Смоленське і Вятську землю. Більшість етнографічних білоруських земель з містами: Менськ, Новгородок і Полоцьк була в складі Полоцького князівства. Решту земель колишньої Київської держави займала Новгородська республіка з головними містами Новгород Великий і Псков.

На заході українські землі межували з Угорщиною і Польщею. На північному заході мапи зазначені дві новопосталі держави, які відігравали важливу ролю в історії України — Литовське князівство і Тевтонський орден. До 1240 р. чорноморські степи були опановані половцями, після 1240 р. татарами. На південному побережжі Криму зазначено низку міст, більшість яких попала під зверхність італійського міста Ґенуї. З них Кафа була головним осередком торгівлі невільниками. На сході Европи над Волгою і Камою розкинулася багата торговельна держава, Волзька Болгарія.

Після 1204 р. Візантійська імперія поділилася на двоє. Европейська її частина з Константинополем стала здобиччю хрестоносців, які оснували тут Латинське цісарство. Малоазійська частина із столицею в Нікеї творила Нікейську імперію. Більшість Передньої Азії опинилася під зверхністю турків.

Рух татарських орд під час їхнього першого і другого нападів на Европу зазначено на мапі лініями і стрілками.

Татарами називали в Україні монгольсько-турецькі войовничі орди, які в середині XIII ст. опанували південно-східню Европу і відтіля впродовж п'ятьох століть організували грабіжницькі напади на

українські землі. Їх батьківщиною були степи на північ від Китаю. Татари, зорганізовані ханом *Темучіном* у войовничу фанатичну орду, в другій половині XII і в перших десятиліттях XIII сторіччя завоювали Китай, Центральну Азію, Кавказ і в кінці 1222 р. загрозили половцям. Половецький хан Котян покликав на поміч українських князів. Бажаючи зупинити татарів поза межами своїх земель, князі рішили піти половцям на поміч.

Весною 1223 р. на Дніпрі в околиці острова Хортиці зібралися війська під проводом князів: київського Мстислава Романовича, волинського Данила Романовича, галицького Мстислава Удатного, чернігівського Мстислава Всеволодича і кількох менших князів. Відтіля вони вирушили на схід. Не маючи спільного проводу і не знаючи татарської воєнної тактики, українські війська потерпіли жахливу невдачу в битві над р. *Калкою,* 31 травня 1223 р. Майже дев'ять десятих війська впало на полі бою, між ними шістьох князів. Данило Романович був ранений, але врятувався. Після тієї битви татари сплюндрували Переяславщину, відтіль рушили на Волзьку Болгарію і вернулися до Азії.

В 1236 р. татари вдруге виправилися на Европу з велетенською армією під командою Чінгісханового внука *Батия (Бату).* В 1236-38 рр. татари зруйнували Волзьку Болгарію, московські міста Рязань, Володимир, Суздаль, Ростов, Твер і Ярослав та рушили на Новгород Великий. В половині дороги до Новгорода татари повернули на південь.

В 1239 і 1240 рр. татари сплюндрували Переяславщину і Чернігівщину, здобули і зруйнували Переяслав, Чернігів, Новгород Сіверський та інші міста, а в грудні 1240 р. перейшли Дніпро і здобули Київ. З Києва татари рушили на захід та зруйнували Володимир Волинський. Тут вони поділилися на дві групи. Головні сили під проводом Батия пішли на Галич і відтіля через Верецький перевал на Угорщину. Друга група рушила на захід, здобула Краків, Ленчицю, розгромила польські і німецькі війська під Лігніцою на Шлеську і перейшла до головних сил на Угорщині. Менша група, під командою хана Бучека, обійшла Карпати з півдня і дорогою через Семигород дійшла до головних сил.

В Угорщині татари простояли до 1242 р. На вістку про смерть головного хана, Батий рушив на схід. Він задержався над нижньою Волгою, де заснував осередок могутньої держави, *Золотої Орди* із столицею *Сарай-Бату.* Відтіля він розіслав послів до володарів підбитих країн, щоб зголошувалися до нього із заявою свого підданства.

Московські князі, найближчі до Золотої Орди, найраніше признали татарську зверхність. Пізніше ходили й українські. Ходив і князь Данило, якому Батий потвердив його батьківщину.

Признавши татарську зверхність і складаючи данину, князь Данило забезпечив собі повну свободу внутрішніх справ і закордонної полі-

тики. Він відбудував знищені міста і закладав нові, між ними Львів і Холм. Одночасно він провадив оживлену дипломатичну акцію, щоб з'єднати союзників до майбутньої війни з татарами. Під його впливом папа *Іннокентій IV* проголосив хрестоносний похід на татар і прислав Данилові королівську корону. *Коронація* відбулася в 1253 р. в *Дорогичині* над Бугом. Однак до хрестоносного походу не дійшло. Татари, занепокоєні закордонною політикою Данила, змусили його зруйнувати укріплення Кременця, Львова, Луцька, Данилова і низки інших міст. Пригноблений невдачею в організації хрестоносного походу і посиленою контролею татарів, король Данило помер 1264 р., залишаючи своїм наслідником сина Лева.

17. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА В ПОЛОВИНІ XIII СТ.

Мапа зображає наймогутнішу з українських держав XIII сторіччя — Галицько-Волинське князівство, а від 1253 р. Галицько-Волинське королівство. Ця держава складалася з двох основних земель, Галичини і Волині, що і виявляється в назві держави.

Галичина займала сточища Сяну, Дністра, Пруту і Серету, простягаючись бл. 800 км довгою і понад 200 км широкою смугою від р. Вислоку на заході до берегів Чорного моря на південному сході. Важливішою була її західня частина — густо заселена і добре загосподарована. Тут лежали головні міські осередки: Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Звенигород, Теребовля. Східня частина — це рідко заселений степ, яким пересувалися на захід кочові орди печенігів, половців, а від половини XIII ст. татарів. Головні місцевості це морські і річкові порти: Білгород, Кілія, Малий Галич (Галац) та Берлад. Галичина вела оживлену торгівлю з іншими землями колишньої Київської Руси, як також із закордонними країнами: Візантією, Болгарією, Угорщиною, Чехією, Польщею, Німеччиною, Литвою і Волзькою Болгарією. Предметами вивозу були: зернові продукти, рогата худоба, хутра, шкіри, мед, віск, риба, а зокрема сіль. Привозили із заходу: сукна, зброю, скло, мармур, золото і срібло, а з узбережжя Чорного моря: рибу, вина, шовки. Головним торговельним шляхом був Дністер. Торгівля і ремесло зосереджувалися в містах. В численних містах були манастирі, які поруч релігійної праці удержували школи.

З усіх суспільних верств Галичини найбільший вплив на державні справи здобули бояри. Найбагатші з них мали розлогі земельні маєтки з містами і селами, з власним військом та замками. Зріст політичної сили бояр доводив до спорів з князями та впливав на ослаблення держави. До конфлікту між князем і могутніми боярами дійшло за володіння князя *Ярослава Осьмомисла* (1152-1187). В 1159 р. бояри виступили проти князя, піддержуючи претенсії князя Івана Ростиславича Берладника на галицький престол, але їх повстання закінчилося невдачею. Князь Ярослав Осьмомисл належить до найсвітліших постатей Галичини, який з успіхом воював проти половців та здержував аґре-

сію Угорщини і Польщі, які намагалися поширити свої володіння на багаті українські землі.

Вже за рік після смерти Ярослава Осьмомисла в 1188 р. угорський король Бела IV напав на Галичину. Напад угрів зупинив син Ярослава, князь *Володимир* (1187-1199). Володимир Ярославич був останнім з роду Ростиславичів.

Волинь, друга по Галичині найгустіше заселена і найбагатша земля України, займала сточище Буга, верхньої Прип'яті, Стиру і Горині. На заході над р. Вепром межувала з Польщею, на півночі з литовськими ятвягами і білорусами, на сході з Турово-Пинським і Київським князівствами, на півдні з Галичиною. Головні міста: Володимир Волинський, Луцьк, Берестя, Холм і Белз. Волинь, положена з запіллі нападів кочовиків, могла свобідно розвиватися і в XIII ст. стала одною з передових земель України. Майже ціле сторіччя після смерти Ярослава Мудрого Волинь була у злуці з Київщиною і разом з нею міняла своїх князів. Завдяки тому вона залишилася суцільною територією. Щойно в 1146 р. Волинь перейшла під володіння Ізяслава II Мстиславича і його нащадків. Син Ізяслава князь Мстислав поширив межі своєї держави на Берестейщину, а син Мстислава Роман, після смерти галицького князя Володимира Ярославича в 1199 р., з'єднав Галичину і Волинь в одну державу.

Князь *Роман* удержував сильну, як на той час, армію і провадив успішні війни з балтицькими племенами і половцями. Завдяки тому він здобув рішальний вплив на внутрішні українські справи та брав участь у міжнародній політиці. У війні між двома могутніми німецькими родами, Вельфами і Гогенштавфами, Роман став по боці Гогенштавфів і як їх союзник виправився на Польщу, яка помагала Вельфам. Похід скінчився для Романа нещасливо. Під час переправи через Вислу під *Завихостом* князь попав у засідку і загинув, 1205 р.

Смерть князя Романа захитала політичну рівновагу держави. Галицькі бояри, що боялися сильної руки князя Романа, не признали спадкоємцями його малолітніх синів Данила і Василька. Закликаючи на галицький престол синів чернігівського князя Ігоря Святославича, бояри дали причину до сороклітньої війни за спадщину в Галичині. Внутрішню незгоду використали сусіди, Польща й Угорщина, які в 1214 р. опанували Галич і проголосили королем Галичини малолітнього угорського королевича *Коломана.* Після п'ятьох літ угорської окупації, Галичину, за допомогою волинського князя Данила Романовича, в 1219 р. відвоював новгородський князь *Мстислав Удалий.* Війна проти польського й угорського наступу продовжувалася. Після смерти князя Мстислава, 1228 р., галицький княжий престіл зайняв його правний спадкоємець *Данило Романович,* який остаточно розгромив війська угрів і поляків у битві під *Ярославом 1245 р.*

18. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА ПЕРЕЛОМІ XIII І XIV СТ.

Мапа показує політичне й етнографічне обличчя Східньої Европи після нападу татар. Половецькі орди зникли з причорноморських степів. Над Волгою і Камою закінчила своє державне існування Волзька Болгарія. На південному сході Европи розложилася могутня татарська імперія — Золота Орда. Татари накинули свою зверхність на суміжні московські й українські землі, які мусіли платити данину і брати участь у татарських воєнних походах.

Татарський гніт найважче відчувався на найближчих до Золотої Орди, московських і південносхідніх українських землях. Переяславщина і південна Київщина опустіли в наслідок знищення і безнастанних нападів татар. Населення переносилося на північ у лісисті околиці, а степові південні області перемінилися в „дикі поля". Київ втратив своє панівне становище головного політичного і торговельного осередку Східньої Европи. Коли ж в 1300 р. київський митрополит Максим переніс свою резиденцію на північний схід до Суздаля, Київ перестав на якийсь час бути головним релігійним осередком. Його місце перебрали два церковні осередки: суздальський, опісля московський, на московських землях, і галицький на південному заході.

Далеко менше відчувала татарську руку Галицько-Волинська держава. Вона скоро відбудувалася після Батиєвого нападу. Князь Данило зміцнив свою владу, не допустив татар до втручання в місцеві справи і силою змусив до послуху болоховців, населення в східній Волині, які бажали перейти під безпосередню владу татар. Данило і його наслідники зберегли свободу у зовнішній політиці. Новгородська земля, білоруські князівства і Турово-Пинщина залишилися поза межами безпосередніх татарських впливів.

Син короля Данила *Лев I* (1264-1301) придержувався політики батька. Він визнавав зверхність татар, але зберігав свободу внутрішньої і закордонної політики. За його володіння Галицько-Волинська держава, не зважаючи на важкі зобов'язання супроти татар, переживала часи господарського і політичного росту. Дністер став важливим торговельним шляхом між західньою Европою і чорноморськими країнами. Опираючися на союз з Чехією, Лев I приєднав Люблинщину,

звільнив від угорської окупації Закарпаття, поширив свою владу на південні литовські племена.

Син Лева I, король *Юрій I* (1301-1308), зміцнив свою державу внутрі, заснувавши незалежну від київського митрополита, який перебував у Суздалі, *митрополію в Галичі* (1303 р.).

Сини Юрія — *Лев II* і *Андрій* (1308-1323) володіли спільно. Вони були бездітні, а після їх смерти в 1323 р. галицько-волинський престол перейшов на їх родича, мазовецького князя Болеслава Тройденовича.

Болеслав Тройденович (1323-1340) був вихований у чужій (католицькій) вірі і культурі. Хоч він і прийняв православну віру та ім'я *Юрія II,* оточився латинниками і чужинцями та скорочував привілеї місцевих бояр. Між королем і боярами дійшло до конфлікту, наслідком якого була трагічна смерть короля Юрія II в 1340 р. На ньому закінчився рід Романовичів і Галицько-Волинська держава стала предметом боротьби між претендентами на її престол, з одного боку Польщі й Угорщини, а з другого — Литви.

В часі, коли Галицько-Волинська держава безнастанно змагалася проти татар, у її запіллі, поза межами татарської загрози, зростали в силу давні вороги України — Польща й Угорщина. Одночасно, на півночі від Галицько-Волинської держави, виникли дві нові політичні сили, які відіграли важливу ролю в історії України — *Литва* і *Тевтонський орден.* Роздріблені на малі князівства і пригнічені татарами центральні і східні українські землі були заслабі, щоб здержати аґресію західніх сусідів і після невчасної смерти короля Юрія II землі Галицько-Волинської держави опинилися в загрозливому політичному становищі.

19. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV І В ПЕРШІЙ XV СТ.

Столітній період після смерти останнього з галицько-волинських володарів, короля Юрія II (1340 р.), це час великих політичних змін так на українських землях, як і на території цілої Східньої Европи. Галицько-Волинська держава і дрібні самостійні князівства України і Білорусі зникли і їхню територію зайняла Польща і Велике Литовське князівство. На північному сході колишньої Київської Русі зростає в силу Велике Московське князівство. Імперія Золотої Орди розпалася на чотири ворогуючі одна з одною орди: Казанську, Ногайську, Велику й Астраханську. На Причорномор'ї утворилася татарська держава — Кримський ханат із столицею Бахчисарай. З грецьких чорноморських міст збереглася Теодосія — Кафа, яка платила татарам данину. Між заселеними українськими землями і татарськими кочовищами простягалася широка смуга безлюдних степів „дикі поля".

Подією світового значення був упадок Візантійського цісарства і постання на його місці грізної для цілої Европи Османської імперії.

З усіх політичних змін упадок Галицько-Волинської держави приніс українському народові найгірші наслідки. Найлюдніша і найбагатша територія українських земель стала ареною збройної боротьби між окремими польсько-угорськими і литовськими займанцями, жертвою грабіжницьких нападів татар, чужинецької експлуатації і вікової неволі українського народу.

Після смерти короля Юрія II в 1340 р. польський король Казимир Великий несподівано напав на Галичину і захопив державну скарбницю і королівські клейноди, пограбував міста і з великою здобиччю вернувся в Польщу.

Під час першого нападу поляки не окупували Галичини, яка правно було спадщиною литовського князя *Любарта Ґедиміновича*, спорідненого з династією Романовичів. Однак Любарт зайняв під свою безпосередню владу лише Волинь, а в Галичині залишив своїм намісником боярина *Дмитра Детька*. Щойно в 1349 р. Польща в союзі з Угорщиною розпочала війну за Галичину. Ані галицькі бояри, ані князь

Любарт не вспіли зорганізувати належної оборони і Галичина стала добиччю польсько-угорської армії. Князь Любарт оборонив Волинь, але Холмщину зайняли поляки.

Обидві держави Польща й Угорщина переживали династичні зміни. Король Казимир не мав нащадків, угорський король *Людвиг* мав дві малолітні доньки. На основі окремого договору, після смерти короля Казимира одна з дочок Людвига мала стати королевою Польщі. Нею стала Ядвига в 1370 р. На час її малолітства владу в Польщі перебрав король Людвиг як реґент. У 1372 р. король Людвиг відокремив Галичину від Польщі і передав її як васальну державу *„Руське королівство"* своєму родичеві князеві *Володиславові Опільському.* В 1378 р. Галичину приєднано до Угорщини. Після смерти короля Людвига (1382) Ядвигу проголошено королевою Польщі. В 1387 р. польська армія з литовцями рушила на Галичину і цим разом приєднала її до Польщі на постійно. Як окрему провінцію *„Червону Русь"* — Галичину поділено на чотири адміністративні області-землі: Перемиську, Сяніцьку, Галицьку і Львівську. Холмщину з'єднано з Галичиною як окрему землю. Белзчину виділено як васальне князівство під владою мазовецького князя *Земовита,* що був родичем короля Юрія II. Коли ж в 1462 р. вимерла родина Земовита, Белзчину прилучено до Польщі як Белзьке воєвідство.

Волинь під проводом князя Любарта оборонилася перед польсько-угорським наступом і залишалася під володінням князів литовської династії.

Половина XIV ст. — це час найбільшої експансії Литви. Ця держава постала в XIII ст. з об'єднання балтицьких племен під проводом литовських князів. За володіння князя *Ґедиміна* (1316-1341) литовці майже без опору зайняли роздріблені на малі князівства землі Чорної і Білої Русі, Берестейщину і Туро-Пинщину. Син і наслідник Ґедиміна, князь *Ольґерд* (1362-1377) зайняв Київщину, Чернігівщину, Переяславщину і Поділля. Зайнявши Київ, посадив там князем свого сина *Володимира* (1362-1398). В 1363 р. Ольґерд вперше стрінувся з сильним опором татар над р. *Сині Води.* Ольґерд розгромив татар, зайняв Поділля і передав його в адміністрацію синам свого брата *Корята: Юрієві, Олександрові і Федорові.* Корятовичі укріпили Поділля замками в Смотричі, Кам'янці, Бакоті й ін., забезпечуючи його перед несподіваними нападами татар.

Литовці залишали у зайнятих українських землях давній лад, українське судівництво, адміністрацію, забезпечуючи українській тогочасній мові, культурі і православній релігії панівне становище. Український і білоруський елементи здобули перевагу, коли литовські князі і вищі верстви приймали православну віру, українську і білоруську мову і культуру. Тому панування литовської династії називаємо в історії „литовсько-руською добою", а поруч офіційної назви держави *„Велике Литовське князівство"* вживається назва *„Литовсько-Руська держава".*

Наслідником Ольґерда на литовському великокняжому престолі був його брат *Кейстут* (1377-1382), а після нього син Ольґерда *Ягайло* (1382-1434). Володіння Ягайла — це період основних культурних, політичних і релігійних змін у Литовській державі. На основі договору з Польщею в *Креві* (1385 р.) Ягайло за ціну подружжя з королевою Ядвигою і вибору на короля Польщі погодився на персональну унію Литви з Польщею і на введення в Литві католицької віри. Договір зреалізовано в 1387 р. Ягайло одружився з Ядвигою, коронувався на польського короля, прийняв католицизм разом з цілим литовським княжим родом. Одначе унія обох держав та підпорядкування Литовської держави Польщі стрінули великий опір не тільки православних українських і білоруських вельмож, але навіть і католицьких литовських. Ягайло мусів зректися титулу великого князя литовського, яким став суперник Ягайла *Витовт Кейстутович* (1387-1430).

Спираючися на українських, литовських і білоруських вельмож, Витовт уневажнив унію з Польщею і змагав до оснування окремого литовсько-руського королівства. Користаючи з ослаблення внутрішніми спорами Золотої Орди, він розпочав сміливу акцію приєднання всіх земель колишньої Київської Русі. Однак стрінувся з завзятим опором татар. У битві з ними над р. *Ворсклою в 1399 р.* Витовт потерпів важку невдачу. Одночасно німецькі хрестоносці розпочали з Литвою війну. Витовт мусів помиритися з Ягайлом і згодитися на привернення унії з Польщею.

Обидві союзні держави, — Польща і Литва пішли війною на хрестоносців і розбили їх у битві під *Ґрюнвальдом,* 1410 р. У тій битві важливу ролю відіграли русь-українські війська.

Наслідник Витовта великий князь *Свидригайло* (1430-1452) зробив спробу зірвати унію з Польщею. Однак, побитий в 1435 р., мусів зректися литовського великокняжого престолу і задержав тільки Волинь. Великим литовським князем став Жигмонт (1435-1440), який відновив персональну унію. Впливи Польщі на Литві постійно зростали, зокрема в часах наслідника Ягайла, *Казимира* (1440-1492), який був одночасно королем Польщі і великим литовським князем.

20. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XV СТ. І НА ПОЧАТКУ XVI СТ.

У другій половині XV ст. українські землі знаходилися в межах чотирьох держав: Великого Литовського князівства. Польського королівства, Великого Московського князівства і Турецької імперії.

В складі *Великого Литовського князівства* були центральні і північні українські землі: Берестейщина, Турово-Пинщина, Чернігівщина, Київщина, Переяславщина, Волинь і східнє Поділля. З них тільки Волинь (до 1450 р.) і Київщина (до 1470 р.) становили окремі васальні князівства, згодом перемінені на провінції під адміністрацією великокняжих намісників. Скасування Київського князівства і призначення литовця-католика на його адміністратора спричинили невдоволення українських вельмож. Виявом цього невдоволення були повстання, одне під проводом князя *Михайла Олельковича* (1470 р.), сина останнього київського князя Симеона, друге під проводом князя *Михайла Глинського* (1508 р.). Обидва повстання закінчилися невдачею. Одначе внутрішні заворушення на Київщині і загальне невдоволення українського народу з литовського володіння використала Московщина, князі якої уважали себе оборонцями православної віри. В наслідок московської пропаґанди дрібні князі Чернігівщини і Новгород-Сіверщини перейшли під зверхність Москви. Це довело до литовсько-московської війни. В мировому договорі 1514 р. Литва зреклася в користь Московщини цілої Чернігівщини з містами: Чернігів, Новгород Сіверський, Стародуб і Путивль. Внутрішні неспокої, невдала війна з Московщиною і загроза з боку московського союзника, Кримського ханату, змусили литовський уряд привернути давні права і привілеї українських вельмож, української мови та православної церкви.

В межах *Польщі* знайшлися Галичина, Холмщина і Поділля з Кам'янцем, включені до центральної польської адміністрації як три воєвідства: Руське, Белзьке і Подільське. Белзьке воєвідство охоплювало колишнє Белзьке князівство, Холмщина входила до адміністрації Руського воєвідства. Поруч польської адміністрації поляки признали панівне становище польській мові і римокатолицькій релігії. Права і привілеї українського народу були скасовані в користь зайшлого польського, жидівського і німецького елементів. Особливо переслідувано українсь-

ку православну церкву, якій відібрано права і маєтки. Українське міщанство і селянство впали жертвою безоглядної експлуатації. В 1490 р. українське міщанство і селянство під проводом Мухи підняло *повстання* проти Польщі. Після початкових перемог і звільнення від польської окупації великої частини Галичини повстанці зазнали невдачі в битві з польсько-литовським військом під *Рогатином*. Переможені повстанці відступили до Молдавії, яка розпочала війну з Польщею. Війна не принесла бажаного висліду і положення українського народу в Польщі не змінилося.

Після 1514 р. *Чернігівщина* була в складі *Великого Московського князівства*. В останній чверті XV ст. зросла в силу Московщина. Московські князі в 1478 р. завоювали Новгородську республіку з її розлогими територіями, а після звільнення від татарської зверхности (1480 року) стали наймогутнішими володарями на північному сході Европи. Як нащадки володарів Київської Русі з династії Рюриковичів московські князі змагали до об'єднання цілої території колишньої Київської держави і через те стали невигідними сусідами Польщі та Литви. В 1547 р. московський князь Іван Ґрозний прийняв титул царя.

Закарпаття в складі Угорщини і *Буковина* в межах Молдавії в першій половині XVI ст. дісталися під зверхність Туреччини, зберігаючи деяку свободу національного і релігійного розвитку.

На середину XV ст. припадає оснування і ріст грізної татарської держави, *Кримського ханату*. Користаючи з ослаблення центральної влади, татарські орди, що кочували в Криму і на причорноморських степах, відокремилися від Золотої Орди і створили власну державу, Кримський ханат, із столицею *Бахчисарай* в Криму. В 1475 р. кримські татари признали зверхність Туреччини.

Кримський ханат, це була грабіжницько-купецька держава, з дуже розвиненою торгівлею невільниками. Татари постійно нападали на південні і східні українські землі, пустошили їх, нищили людей і забирали в неволю багато української молоді.

Татарські напади проходили переважно межиріччями, вздовж яких тяглися широкі витолочені смуги, *татарські шляхи*. Майже всі вони виходили з Перекопського перешийка. На мапі зазначені головніші з них:

Покутський шлях, використовуваний Буджацькою ордою, виходив з Аккерману і йшов межиріччями Дністра і Пруту на Покуття.

Чорний шлях зачинався від Перекопу і йшов на північ до верхів'я Інгульця, відтіль повертав на захід і попри Звенигородку, Кальник і Збараж доходив під Львів.

Кучманський шлях, це відгалуження Чорного шляху. Від верхів'їв Інгульця Кучманський шлях прямував на Бар, Кам'янець Подільський,

відтіля повертав на північний захід і єднався з Чорним шляхом під Збаражем.

Муравський шлях виходив з Перекопу на північ і верхів'ями річок Молочної, Конки, Самари й Орелі доходив до джерел Дінця і Сейму.

Кальміюський шлях — це відгалуження Муравського шляху в напрямі сучасних міст Слов'янського і Старобільська.

Ізюмський шлях — це крайній східній, що доходив до вододілу Дону й Оки.

Татарські напади заподіювали Україні великі шкоди. Татари руйнували і палили міста та села, вбивали і забирали в неволю сотні тисяч населення. Центральний литовський уряд, звертаючи головну увагу на забезпечення держави на півночі, полишив оборону українських земель прикордонним старостам і вельможам. З них найбільше боїв з татарами звів *князь Константин Острозький*, черкаський староста *Остап Дашкович* і барський староста *Предслав Лянцкоронський*.

21. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІСЛЯ ЛЮБЛИНСЬКОЇ УНІЇ (1569 Р.)

У XVI столітті українські землі знайшлися під впливом трьох великих політичних сил: Речі Посполитої або федеративної держави Польського королівства і Великого Литовського князівства, Московщини і Туреччини. Найважливіші події того часу, які відіграли головну ролю в національному житті українського народу, це Люблинська і Берестейська унії та зродження української військової сили, козацтва.

Люблинська унія — це акт з'єднання Польщі і Великого Литовського князівства в одну федеративну державу, довершений 1569 р. на соймі в Люблині. На основі цього акту обидві держави зберегли окрему адміністрацію, військо, судівництво і фінанси, але мали спільного монарха, спільний сойм, сенат і закордонну політику. Окрема ухвала, переведена проти волі представників українського народу, віддавала в адміністрацію Польщі Київщину, Волинь і Поділля, які до того часу були в складі Великого Литовського князівства. З українських земель залишилися під литовською адміністрацією два воєвідства — Берестейське (повіти Берестейський, Пинський, Турівський та Кобринський) і Підляське (повіти Більський, Дорогичинський і Мельницький). Новоприєднаним до Польщі землям залишено українську мову в адміністрації і судівництві, запевнено дотогочасні права української православної церкви, потверджено привілеї українській шляхті.

Люблинська унія відкрила розлогі нові простори для польської колонізації й експлуатації. На приєднані до Польщі землі посунули польські маґнати, їхня служба, польські колоністи, німецький і жидівський міський елемент, а за ними польське римокатолицьке духовенство.

Приєднання до Польщі розлогих родючих українських земель давало цій державі велетенські можливості господарського розвитку. Великий попит на сільськогосподарські продукти в Західній Европі збільшував зацікавлення великих землевласників поширенням орної площі та збільшенням продукції домашніх тварин. В парі з намаганням посилити експлуатацію збільшувано повинності селян, яких перемінювано в безправну робочу масу. Насильство над селянами і безправ'я за-

стосоване до українських міщан зроджувало невдоволення й опір, який довів до зросту числа уходників у незалюднені і з природи багаті українські степи, звані тоді „дикими полями", та до зродження самооборонної української національної сили, українського козацтва.

У половині XVI ст. *українське козацтво* оформлюється як суспільна верства в трьох основних формаціях: 1. *Запорізьке* або *низове* козацтво, незалежне від чужої адміністрації, яке заложило за Дніпровими порогами укріплену централю — Січ, з власною виборною старшиною і своєрідним демократичним устроєм. Головним завданням низового козацтва була боротьба проти татар і турків, оборона покривджених, головно вдів і сиріт та оборона української церкви. Прототипом Січі можна вважати замок князя Байди-Вишневецького, збудований на острові Мала Хортиця в 1550-их роках. 2. *Городове* і *реєстрове* козацтво, яке було на службі адміністрації і великих землевласників. Вони стояли на сторожі безпеки даних районів. Городове козацтво в маєтках князя Острозького становило значну військову силу, яка виявилася в успішних походах того князя на татар. 3. *Незалежні козацькі відділи* під проводом власних отаманів, які брали участь у воєнних походах запорожців або організували власні. До них належать *походи* князя *Байди-Вишневецького* на Крим (1558 р.) і на Молдавію (1563 р.), походи князя *Богдана Ружинського* на Крим (1577 р.) і *Івана Підкови* на Молдавію (1577-1578 рр.). В 1590-их роках українські козаки взяли участь у протитурецькому союзі австрійського цісаря Рудольфа II і заразом стали важливим чинником у міжнародній европейській політиці.

Друга подія, що заважила на житті українського народу, була *Берестейська унія,* укладена між керівниками Української Православної Церкви і Папою Римським, 1596 р. На основі тієї унії Українська Церква признавала зверхність Римського Папи і ставала членом католицької церкви, але задержувала власну адміністрацію, церковну традицію, обряд, календар і жонатих священиків.

Головною спонукою укладення Берестейської унії була надія здобути правну оборону Української Церкви перед зловживаннями польської адміністрації і латинських священиків, піднести загальний культурний рівень українських священиків і повагу Церкви та припинити латинізацію українських вищих верств. Після злуки з Римом Українська Церква в межах Речі Посполитої мала бути зрівняна в правах з латинською Церквою і дістати від держави правну охорону. Однак дальша дискримінація польського уряду проти української З'єдиненої Церкви і переслідування її польською латинською адміністрацією відіпхнули від унії більшість українського священства і вірних. Таким чином унія спричинила релігійний поділ українського народу на два табори й ослабила його в боротьбі проти національного і релігійного ворога.

Після Люблинської унії Польща стала одною з найбільших держав Европи. Однак виборність королів після смерти останнього з роду

Ягайлонів (1572 р.) і надмірний розріст високоупривілейованої шляхетської верстви, зріст сваволі, ослаблення центральної влади, безправ'я і жахливий визиск селян постійно ослаблювали державу і зближали її упадок. До кращих з виборних королів XVI ст. належав семигородський воєвода *Стефан Баторій* (1576-1586), який спинив наступ Московщини на побережжя Балтицького моря та приєднав до Польщі Лівонію і Смоленськ.

Московщина в другій половині XVI ст. поширила свої володіння на територію колишньої Золотої Орди: в 1552 р. здобула Казанський ханат, в 1556 р. — Ногайський, а в 1557 р. — Астраханський. Таким чином ціла південносхідня Европа знайшлася в межах Московщини. Розріст Москви в наступних роках сповільнився через захитання політлчної рівноваги після смерти останнього з роду Рюриковичів, царя Федора I, 1598 року.

Кримська орда, це єдина татарська держава, яка залишилася після розпаду Золотої Орди. В другій половині XVI ст. вона зміцнилася приєднанням орд малих ногаїв, які в 1550-их роках перекочували з-над Волги в чорноморські степи. З них Буджацька орда зайняла пониззя Дунаю і Дністра, Єдисанська — степи над нижнім Богом, а Перекопська — північне побережжя Озівського моря.

Молдавія, васальне князівство під зверхністю Туреччини, зв'язана з Галичиною спільною культурою, історією і релігією, вдержувала з українськими землями живий зв'язок. Молдавські господарі піддержували українську православну церкву. Українські козацькі полководці, кн. Дмитро Вишневецький і Іван Підкова, мали в Молдавії сильних сторонників, за допомогою яких намагалися здобути молдавський престол.

22. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПЕРЕД ПОВСТАННЯМ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1648 Р.)

В першій половині XVII ст. українські землі опинилися в межах трьох великих і ворогуючих між собою держав: велика більшість української національної території належала до Речі Посполитої, східні окраїни — до Московщини, а Буковина в складі Молдавії і Закарпаття в складі Семигороду — до Туреччини. На перехресті впливів названих держав, у степовій безлюдній смузі обабіч порожистого і нижнього Дніпра, розташувалася Запорізька Січ, єдина в тогочасній Европі вільна країна з демократичним ладом, зав'язок майбутньої української козацької держави.

Друга половина XVI і перша половина XVII сторіччя — це часи найбільшого національного гніту й економічного визиску українського народу. Він терпів і від сваволі польських панів і від безупинних нападів татар. Польський гніт причинився до збільшення уходників і втікачів при одночасному зрості вільного низового козацтва. На Запоріжжі нагромаджувалася національна енерґія, яка виявлялася в двох напрямах — боротьбі проти татар і турків та в боротьбі проти Польщі.

Сміливі й успішні походи козаків на татарські і турецькі міста і кораблі на Чорному морі здобули їм широку славу в світі. Козацтво притягало до себе не тільки селян і міщан, але і представників вищих верств, які хотіли здобути собі воєнну славу. Між ними знайшлися талановиті полководці, як князь *Дмитро Байда-Вишневецький* (1550-ті і 1560-ті рр.), князь *Богдан Ружинський* (в 1570-их рр.) та козацький отаман *Іван Підкова* (в 1570-их рр.). Готуючися до війни з Туреччиною, *папа Климент VIII* і цісар *Рудольф II* вислали (в 1594 р.) послів до козаків, щоб приєднати їх як своїх союзників.

Одночасно з низовими зростало число і городових козаків, що були на службі вельмож і адміністрації. Звільнені від праці та податків, вони вели сімейне життя, виконуючи військову службу. В часі війни городові козаки під проводом своїх панів брали участь у далеких походах. Число городових козаків було обмежене „реєстром". Тільки реєстрові козаки могли свобідно жити на землях, охоплених державною адміністрацією. На випадок крайньої необхідности ряди городово-

го козацтва поповнювано запорізькими козаками. З'єднані відділи козаків брали участь у війнах Польщі з Валахією (1600 р.), із Швецією (1601 р.), в походах на Москву й у війнах з Туреччиною. Після війни уряд тільки малу частину козаків залишав на своїй службі, інші мусіли вертатися в підданство до своїх панів. З того виникало невдоволення, що зміцнювало загальне вороже відношення до польської адміністрації і виявлялося в низці повстань.

Перше козацько-селянське повстання під проводом шляхтича Криштофа *Косинського* вибухло в 1591 р. Воно мало соціяльне підложжя, охопило Київщину і Волинь, але скінчилося невдачею. Невдалим було також повстання під проводом Северина *Наливайка,* Григорія *Лободи* і полковника *Шаули,* 1594-1596. Польська армія під проводом гетьмана Жолкевського розбила повстанців над р. Солоницею в околиці Лубень, 1596 р.

Після розгрому козаків над Солоницею і кривавої пімсти панів над учасниками повстання провід козацтва дістався в руки поміркованої групи. Акція козаків спрямувалася головно проти татар і турків, як також на участь у війнах Польщі проти Швеції, Московщини і Туреччини.

До важливіших походів козаків на турецькі міста належать: на Варну (1606 р.), на Перекоп (1608 р.), на Ізмаїл, Кілію, Аккерман (1608 р.), на Синоп (1614 р.), на Царгород (1615 р.), на Очаків і Кафу (1616 р.).

Керівником більшої частини походів того часу був гетьман *Петро Конашевич Сагайдачний.* Стоячи на ґрунті угодової політики з польським урядом, гетьман збільшував число реєстрових козаків, дбав про підвищення освіти в Україні (в Києві заснував *братську школу,* яку в пізніших роках перемінено на *академію)* та здобував права для української православної церкви, поновляючи *православну ієрархію.* В 1618 р. Сагайдачний на чолі козацької армії (прибл. 30 тисяч вояків) ходив на *Москву* на поміч обложеному королевичеві Володиславові. Свої воєнні подвиги Сагайдачний завершив розгромом турецької армії під *Хотином* в 1621 р. В тій битві Сагайдачний був ранений і через кілька місяців після того помер. Перемогою під Хотином Сагайдачний вирятував Польщу від грізної небезпеки. Однак поляки далі застосовували супроти українського народу ворожу політику.

Після Сагайдачного козацька старшина продовжувала льояльну політику супроти Польщі. За гетьмана *Михайла Дорошенка* (1623-1628) відновилися походи козаків на Туреччину і Крим. Один з важливіших був похід на Царгород в 1624 р. під проводом Дорошенка. В 1625-1628 рр., піддержуючи кандидата, який хотів звільнити Крим з-під зверхности Туреччини, Дорошенко здобув столицю Бахчисарай. Щойно свіжі турецькі війська змусили козаків покинути Крим. Вмішування козаків у внутрішні справи Криму довело до напруження відносин між Польщею і Туреччиною. Під загрозою війни з Туреччиною,

польський уряд обмежив число і права козаків, забороняючи їм морські походи.

Обмеження прав козаків та утиски українського народу польською адміністрацією довели до протипольських повстань. Перше з них вибухло в 1630 р. під проводом гетьмана *Тараса Федоровича* (Тараса Трясила). Повстання охопило південну Київщину і Переяславщину. Однак низка наступних повстань під проводом козацьких отаманів — *Павла Бута, Якова Острянина і Дмитра Гуні* (1637-1638 рр.) скінчилися невдачею.

23. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1648-1657 РР.)

Мапа подає українські землі в часі визвольних змагань українського народу проти Польщі під проводом гетьмана *Богдана Хмельницького*. Цей дуже багатий на важливі історичні події період називаємо в історії „Хмельниччиною". Він зачався в 1647 р. на Запоріжжі, охопив майже цілу Україну і закінчився утворенням незалежної української козацької держави.

На мапі зазначено головні рухи військ, місця битв, адміністративний поділ козацької держави і полкові міста.

В тексті до мапи зіставлено в хронологічному порядку важливіші події того часу.

1647-1648 р. Після підготови пляну повстання і укладення воєнного союзу з Кримським ханатом Хмельницький зайняв Січ, що в тому часі була на Микитиному Розі під контролею реєстрових козаків (грудень 1647 р.). На Січовій Раді низових і реєстрових козаків Хмельницького вибрано гетьманом і рішено розпочати війну проти Польщі.

На вістку про події на Запоріжжі польський уряд вислав проти Хмельницького армію під проводом коронних гетьманів *Миколи Потоцького* і *Мартина Калиновського*. Провідником передньої сторожі польських військ був Стефан Потоцький. Хмельницький вирушив з Січі наприкінці квітня 1648 р. В часі походу приєдналися до нього реєстрові козаки, які були в складі польського війська. 16 травня Хмельницький зліквідував польську передню сторожу над р. *Жовті Води* і швидким маршем зупинив головні польські сили під *Корсунем*. У битві 26 травня козацькі війська розгромили польську армію. Обох польських гетьманів Хмельницький передав татарам.

Після перемоги під Корсунем Хмельницький рушив на Білу Церкву, де почав переговори з поляками. Тим часом поляки зорганізували нову армію, яка під командою трьох полководців — князя Д. Заславського, О. Конєцпольського й М. Остророга вирушила проти Хмельницького. В битві під *Пилявцями,* 23 вересня, Хмельницький розгромив поляків, здо-

був багатий табір і рушив на Львів. Від цього міста він взяв викуп і пішов на *Замостя*. Довідавшися про смерть короля Володислава, віддав свій голос при виборі нового короля на Володиславового брата *Яна Казимира,* відступив від облоги Замостя і вернувся на схід.

Напередодні Різдва 1649 р. Хмельницький відбув тріюмфальний в'їзд до Києва. Після нарад з провідними діячами і патріярхом Паісієм Хмельницький рішив поширити первісний плян боротьби за козацькі права на боротьбу за визволення цілого українського народу. Переговори з польськими послами, ведені в Переяславі, не дали наслідків і війна відновилася.

Бажаючи спинити польську армію на заході, Хмельницький пішов походом на Галичину й обляг *Збараж,* де замкнулися польські війська під проводом князя Яреми Вишневецького (в липні 1649 р.). На допомогу Вишневецькому ішов король. В серпні Хмельницький з татарами оточив польську армію під *Зборовом.* З тяжкої ситуації вирятувала короля зрада татарського хана, який, підкуплений королем, змусив Хмельницького до замирення. На основі угоди поляки зрікалися трьох воєвідств: *Київського, Чернігівського* і *Брацлавського,* які творили залежну від Польщі *козацьку державу,* з власним урядом та адміністрацією. Число реєстрових козаків збільшилося до 40 тисяч, Українській Православній Церкві привернено її права і забрані маєтки. Одначе козаки, які не ввійшли в реєстр, мали вернутися в підданство до своїх панів.

Після укладення угоди з поляками Хмельницький зайнявся організацією держави. Територію Брацлавського, Київського і Чернігівського воєвідств поділено на 16 адміністративних і водночас військових одиниць — *полків.* З них дев'ять, а саме: Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький (пізніше Вінницький), Канівський, Київський, Корсунський, Уманський, Черкаський і Чигиринський були на Правобережжі, а сім: Кропив'янський, Миргородський, Ніженський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Чернігівський на Лівобережжі. Полки поділено на сотні. Офіційна назва держави була *Військо Запорозьке,* а її столиця — *Чигирин.* На чолі держави стояв гетьман. До його помочі стояла генеральна старшина (писар, обозний, хорунжий і осаул). На чолі полку стояв полковник з полковою старшиною, на чолі сотні — сотник. Вся військова старшина була виборна.

Запорізька Січ творила автономну одиницю в складі Війська Запорозького, з власною адміністрацією під зверхністю виборного кошового отамана. Січове військо ділилося на курені, підлегла територія — на паланки. На Січі обов'язувало безженство. Жонаті козаки, звичайно старші віком, могли жити зимовиками на паланках.

1650-1651 рр. 1650-ий рік був часом жвавих дипломатичних взаємин Хмельницького з Туреччиною, Венецією, Семигородом, Молдавією, Валахією, Швецією і Московщиною. Гетьман хотів зміцнити міжнародне становище Війська Запорозького системою союзних договорів і вста-

новленням спадковости гетьманату. З тією метою увійшов у порозуміння з молдавським господарем *Лупулом,* який обіцяв віддати свою дочку Розанду за гетьманича *Тимоша Хмельницького.* Впродовж 1650-го року панував порівняно спокій, під час коли і Польща, і Військо Запорозьке організували військові сили на випадок відновлення війни.

Війну розпочала Польща в лютому 1651-ого року нападом гетьмана Калиновського на Брацлавщину. В обороні м. Красного згинув полковник Данило Нечай. Його місце зайняв полковник Іван Богун, який оборонив Вінницю і прогнав поляків за межі держави. Властива кампанія зачалася щойно влітку. В головній битві під *Берестечком* (28 червня до 10 липня) козаки зазнали невдачі. Хмельницький мусів погодитися на некорисні умови миру. На основі договору в *Білій Церкві* територію Війська Запорозького обмежено до Київського воєвідства, козацьку армію до 20 тисяч, пани мали право повернення до своїх маєтків.

1652 рік був часом непевного миру. Поляки не додержували договору і влітку гетьман Калиновський напав на Поділля. До головної битви дійшло під с. *Батогом.* У ній розгромлено польську армію і сам Калиновський згинув. В тому році Хмельницький зазнав невдачі своїх плянів одруження сина Тимоша з молдавською княжною Розандою. Тиміш ходив на поміч своєму тестю Лупулові до Молдавії і згинув при облозі міста Сучави.

Хмельницький, знеохочений зрадою татар, хотів знайти поміч у війні з Польщею в Московщині, з якою в 1653 р. вів інтенсивні переговори. З воєнних акцій найважливішою в тому році була битва під *Жванцем* над Дністром. Козацькі і татарські війська оточили польську армію під проводом короля і загрозили їй капітуляцією. Від погрому вирятував короля татарський хан, який зрадив Хмельницького.

1654-ий рік приніс Україні трагічну у своїх наслідках подію, укладення *угоди з Московщиною в Переяславі* (18 січня). Україна признавала протекторат царя взамін за допомогу у війні з Польщею. При цьому Україна зберігала державну незалежність.

На весні 1654 р. Московщина розпочала війну проти Польщі. Однак замість на Україну, московські війська рушили на Білорусь. Туди і Хмельницький мусів послати свою армію. Під час коли московсько-козацькі війська здобули міста Смоленськ, Менськ і Вільну, Україна була безборонна перед польським нападом. 30-тисячна польська армія під проводом Станислава Потоцького в союзі з татарами напала на Брацлавщину і вчинила жахливу різню українського безборонного населення. Повертаючи у Крим, татари вивели з України бл. 300 тисяч невільників. Ціле Поділля перемінилося в безлюдну пустелю. Щойно в січні наступного року українські війська під проводом Богуна спинили поляків під *Уманню.* Після великих обопільних жертв та невирішеної битви поляки відступили на захід.

1655-ий рік — це час пожвавлених дипломатичних переговорів Богдана Хмельницького зі Швецією, Бранденбурґом, Туреччиною і Семигородом з метою зміцнення міжнародного становища України. Найбільшу надію Хмельницький покладав на Швецію, якої король *Карл X* успішно воював з Польщею і на протязі нецілого 1655 р. зайняв більшу частину її території. Щойно восени після перекинення військових частин з Білорусі на Україну Хмельницький рушив проти поляків. Очистивши від них Поділля, пішов на Галичину, де розбив польські війська під Городком та обложив Львів. На вістку, що на поміч полякам прийшли татари, Хмельницький залишив Львів і рушив на зустріч татарам. Бій з татарами під містечком Озірною (20 листопада) скінчився для козаків і їхніх московських союзників некорисно. В договорі з татарами козаки зобов'язалися не воювати з татарами, а татари не помагати полякам проти козаків. Вертаючись з Галичини, татари забрали великий ясир.

1656-ий рік був часом високого напруження відносин між Україною і Московщиною, спричиненого замиренням Московщини з Польщею без участи України. Зрада Москви змусила Хмельницького приступити до *коаліції* держав: *Швеції, Семигороду, Бранденбурґу, Молдавії і Литви* з метою розбору Польщі. На основі взаємного порозуміння всі етнічні українські землі мали бути включені в Українську державу.

1657-ий рік приніс коаліції великі воєнні успіхи. Козацька армія під проводом *Антона Ждановича* зайняла Галичину і під Перемишлем об'єдналася з армією семигородського князя Ракочія. Союзна армія розбила польські війська під Замостям, зайняла Краків та Берестя. Жданович в імені гетьмана прийняв присягу на вірність волинської і поліської шляхти. Це було кульмінаційною точкою успіхів Хмельницького, бо всі етнографічні українські землі признали його своїм володарем.

Після успіхів наступила раптова зміна. На поміч Польщі прийшов цісар Фердінанд III, Данія виповіла Швеції війну, поляки під проводом Стефана Чарнецького розпочали боротьбу проти коаліції. Семигородська й українська армії під Варшавою опинилися у трудному становищі. Московська аґітація в козацькому війську на фронті і в запіллі спричинила заколот і недовір'я до гетьмана. Військо Ждановича збунтувалося і самовільно вернулося в Україну. Пляни Хмельницького провалилися. Гетьман не видержав вістки про бунт війська. Помер 6 серпня 1657 р.

Армія Ракочія пересунулася в Україну й, оточена поляками і татарами в околиці Межибожа, капітулювала. При невтральній позиції української козацької армії і ворожому до плянів Хмельницького становищі Московщини західні українські землі зайняли поляки.

24. ДНІПРОВІ ПОРОГИ

На мапі показано порожисту частину Дніпра, яка відіграла важливу ролю в княжій і козацькій добах історії України. На відтинку порогів Дніпро перетинає ґранітні скельні породи Українського Кристалічного щита. Долина ріки звужена до 300-800 м, дно невирівняне, підводні скелі сягають іноді до поверхні води або вистають понад воду. Місцями скелі перегороджують ріку на цілу ширину, утворюючи славні *Дніпрові пороги*. На мапі показано розміщення порогів і їхні назви.

Нижче порогів Дніпро ділиться на дві відноги, які обмивають великий скелястий ґранітовий острів *Хортицю*. Лівобіч ріки простяглася розлога плавня, перетята численними річками і поросла лісом, *Великий Луг*.

В коліні Дніпра названо кілька дрібних рік, між ними і Жовті Води, а в північній частині — урочище Княжі Байраки.

Пороги сильно утруднювали плавбу, змушуючи подорожніх перетягати суходолом човни і товари. Але пороги були водночас доброю охороною перед несподіваним нападом з півночі. Цю оборонну прикмету порогів використали козаки для розбудови свого незалежного військового ладу. Організаційним осередком запорізького козацтва була Січ, побудована в догідній для оборони місцевості, нижче порогів. Напротязі понад 200 літ існування запорізького козацтва місця Січі кілька разів змінювано, як це показано на мапі.

Вище порогів стояла твердиня Кодак, побудована польським урядом в 1635 р. для припинення втечі на Січ українських селян і міщан. Її козаки декілька разів зруйнували.

25. ЗАПОРІЗЬКА СІЧ (1552-1775 РР.)

Прототипом Січі був дерев'яний, укріплений валами і частоколом замок, що його побудував кн. *Дм. Вишневецький* к. 1552 р. на острові Мала Хортиця. В 1558 р. татари зруйнували цей замок. В наступних роках козаки будували собі укріплення в області плавнів. Із стратегічних мотивів, козаки міняли місце Січі. У 1570-их рр. вона була на *Білозерському Острові*, в 1580-их рр. на острові *Томаківці*, після 1593 р. перенесли її на острів *Базавлук*. Четверта Січ була на *Микитиному Розі*, 1652-1709 рр. над рікою *Чортомлик*. Це *Стара Січ*, яку москалі знищили під час війни проти шведів і гетьмана Мазепи. Після програної битви під Полтавою запорожці переселилися на територію, що була під зверхністю Криму, і побудували Січ на р. *Кам'янці* (1709-1711 рр.), а відтак бл. Олешок (1711-1733 рр.). За гетьмана Данила Апостола, напередодні російсько-турецької війни, запорожці в 1733 р. вернулися на Запоріжжя і заснували *Нову Січ* на р. *Підпільній*. Та Січ була остання на території України. Москалі зруйнували її в 1775 р. Після того частина запорожців переселилася на турецьку територію за Дунай і в дельті Дунаю збудували т. зв. *Задунайську Січ*. Та Січ простояла до 1828 р., коли то зруйнували її турки, після того, як під час російсько-турецької війни частина запорожців перейшла на бік Росії.

Основними оборонними спорудами Січі були високі вали, зміцнені частоколом та зрубами для уставлення гармат. Вали оточували обширну площу, навколо якої були розміщені мешкальні будинки — курені. Посеред площі стояла січова церква і будинки для козацької старшини, січова школа, шпиталь, арсенал, майстерні тощо. Перед церквою був майдан, на якому відбувалися січові ради. Поза валами був базар, призначений для торгу з посторонніми людьми.

Запорізька Січ була місцем організації козацьких воєнних походів. Вона була вихідним пунктом повстання гетьмана Богдана Хмельницького.

26. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА (1665-1676 РР.)

Перші десятиліття після смерти Богдана Хмельницького були часом великого захитання політичної рівноваги в Україні. Москва хотіла замінити гетьманську державу в одну із своїх провінцій, і тому брутально вмішувалася у внутрішні і закордонні справи України, порушуючи основні точки Переяславського договору. Впровадивши московську залогу до низки українських міст, зміцнюючи прихильні Москві настрої і піддержуючи деструктивні елементи серед української громадськости, Москва паралізувала працю українського уряду. Єдиним рятунком для збереження політичної незалежности України було уневажнити Переяславську угоду й оперти українську державність на широку міжнародню основу. Змагання уряду та свідомої частини українського громадянства зустріли завзятий опір Москви, яка, піддержуючи промосковські продажні елементи проти правного уряду, довела до внутрішньої війни, чужої інтервенції і поділу єдиної української козацької держави на три частини з окремими урядами, під зверхністю Москви, Польщі та Туреччини.

Мапа представляє політичний поділ українських земель у 1670-их роках. Кордони між територіями московських і польських впливів були уточнені *договором в Андрусові*, 1667 р., а польських і турецьких мировим договором між Туреччиною і Польщею під *Бучачем* 1672 р. Запоріжжя творило автономну республіку під спільною зверхністю Польщі і Московщини.

Щоб усунути причину боротьби за владу в державі після своєї смерти, Богдан Хмельницький хотів зробити гетьманський уряд спадковим. На тій основі, зараз після його смерти, гетьманом проголошено малолітнього Богданового сина *Юрія Хмельницького*. Реґентом на час малолітства гетьмана вибрано генерального писаря *Івана Виговського*. Щоб зміцнити своє становище в Україні, Москва зажадала допущення московських військових залог у низку міст. Щоб примусити гетьманський уряд до поступок, Москва піддержувала самозванчих претендентів на гетьманську булаву, полтавського полковника Мартина Пушкаря і запорізького кошового Якова Барабаша. Виговський придушив повстання, але був змушений відступити Москві білоруські міста, які

українська армія здобула у війні з Польщею в 1654-1655 роках, і погодитися на впровадження московських залог у Ніжин, Переяслав і Чернігів.

Щоб зберегти загрожені Москвою суверенні права Української держави і звільнитися від її протекторату, гетьман Виговський уклав договір з Польщею у *Гадячі* (16 вересня 1658 р.), т. зв. *Гадяцьку унію,* на основі якого Україна входила в склад Речі Посполитої як *Велике Руське князівство* на рівних правах з Великим Литовським князівством і Польським королівством. Велике Руське князівство, на території колишніх Київського, Брацлавського і Чернігівського воєвідств, мало мати свій власний уряд, адміністрацію, військо, законодавство, фінанси під владою спільно з Литвою і Польщею вибираного короля, із спільним сенатом і закордонною політикою.

На зірвання Переяславської угоди Москва відповіла нападом на Лівобережну Україну. До головного бою дійшло під *Конотопом,* 28-29 червня 1659 р., в якому союзні українські, польські і татарські війська розгромили стотисячну московську армію. Союзні війська загрозили Московщині інвазією. З небезпечного становища вирятував Москву запорізький кошовий *Іван Сірко,* який напав на Крим і тим змусив татарську армію до повороту. Одночасно під впливом аґітації, нібито гетьман запродав Україну Польщі, виникло незадоволення, яке на Лівобережжні перемінилося в повстання. На козацькій раді в Германівці (Київщина) Виговський був змушений зложити булаву. На раді в Білій Церкві гетьманом обрано було Юрія Хмельницького, який признав зверхність Москви і погодився на обмеження державних прав України.

Перехід України під протекторат Москви спричинив вибух *польсько-московської війни,* яка закінчилася в 1667 р. *мировим договором* в *Андрусові.* На його основі Лівобережна Україна з містом Києвом залишилася під зверхністю Московщини, а Правобережжя переходило під протекторат Польщі.

Війна велася із змінним щастям. Українські армії боролися по обох боках фронту. На польському боці були прихильники Гадяцької унії з Виговським у проводі, на боці Москви — гетьман і лівобережна старшина. В битві під *Чудновом* (влітку 1660 р.) Юрій Хмельницький з 30-тисячною армією перейшов на бік Польщі, причинився до розгрому московської армії і відновив Гадяцьку унію з Польщею.

На Лівобережжі гетьманський уряд перебрав полковник *Яким Сомко.* Однак він не дістав загального визнання. Проти нього, як представника козацької аристократії, запорожці висунули кандидатуру кошового *Івана Брюховецького,* якого обрано гетьманом на т. зв. *Чорній Раді* під Ніжином (в червні 1663 р.). П'ятилітнє гетьманування Брюховецького належить до найтемніших періодів української козацької держави, права якої гетьман проміняв за особисті користі, зміцнюючи московське панування в Україні.

Гетьманування Юрія Хмельницького на Правобережній Україні скінчилося в 1663 р., коли на його місце козацька рада вибрала *Павла Тетерю*. Після двох літ нездарного і шкідливого для українських справ гетьманування Тетеря захопив державну скарбницю і козацькі клейноди та втік до Польщі в 1665 р. На його місце козацька рада Правобережної України вибрала гетьманом черкаського полковника *Петра Дорошенка* (1665-1676). Після Андрусівського договору гетьман прагнув з'єднати обидві частини України в одну державу, опираючися на протекторат Туреччини і союз з Кримом. Договір з Туреччиною укладено в 1668 р. За допомогою татарів і турків Дорошенко очистив Правобережну Україну і перейшов на Лівобережжя. Проти Дорошенка виступили лівобережні полки під проводом Брюховецького. Перед зустріччю з армією Дорошенка лівоборежні старшини скинули Брюховецького з гетьмана і на його місце вибрали Дорошенка. Таким чином обидві частини України об'єдналися під однією булавою.

Головним ворогом з'єдинення України виявилася Польща, яка перекинула свої війська проти Дорошенка на Правобережну Україну. Кільканадцять років Правобережжя було місцем боїв українських, польських, татарських, турецьких і московських військ. Міста і села перемінилися в руїну. Татари забрали сотні тисяч людей в ясир, багато винищила війна, а частина переселилася на спокійнішу на той час Лівобережну Україну. Проти Дорошенка виникло невдоволення. Його противники проголосили гетьманом *Петра Суховія*, піддержаного запоріжцями і татарами, а після короткого часу уманського полковника *Михайла Ханенка*, який відновив договір з Польщею. Під час того, коли Дорошенко на Правобережжі був зайнятий боротьбою з Суховієм і Ханенком, Лівобережна Україна, під загрозою Москви, вибрала гетьманом чернігівського полковника *Дем'яна Многогрішного*. Таким чином Україна мала одночасно трьох гетьманів. В 1672 році султан Магомет IV на чолі стотисячної армії вирушив проти Польщі. До султана прилучилася армія Дорошенка і бл. 50 тисяч татарів. Союзні війська розгромили армію Ханенка і поляків, здобули твердиню Кам'янець і приступили до облоги Львова. В наслідок турецького походу Правобережна Україна звільнилася від поляків. В мировому договорі між Туреччиною і Польщею, укладеному в жовтні 1672 р. під *Бучачем*, Польща зреклася України, яка ставала вільною державою під протекторатом Туреччини, та згодилася платити Туреччині данину, а турки задержали під безпосередньою своєю владою Поділля з Кам'янцем.

Після відходу турецької армії Польща відновила війну з Дорошенком. Тимчасом на Лівобережжі на місце Многогрішного гетьманом став льояльний Москві військовий суддя *Іван Самойлович* (1672-1687). Користаючи з тяжкого становища Дорошенка, який мусів здержувати похід на Україну польської армії, генеральна рада старшин Лівобережжя в Переяславі (в березні 1674 р.) проголосила Самойловича гетьманом обох боків Дніпра. Після того Самойлович у союзі з московськими військами рушив проти Дорошенка на приєднання Правобережної України. Оточений переважаючими силами, без допомоги від Туреччини, Дорошенко зложив уряд в користь гетьмана Самойловича (1676 р.).

По капітуляції Дорошенка, Туреччина, яка хотіла вдержати Правобережну Україну, проголосила князем України забутого вже *Юрія Хмельницького* (1677-1681). Війна за Правобережжя закінчилася підписанням мирового договору в *Бахчисараю* 1681 р. На його основі територія між Дніпром і Богом залишилася безлюдною невтральною смугою між Україною і Туреччиною. Правобережна Україна припала Польщі, з якою Москва уклала в 1686 р. „вічний мир". Після 30-ти літ від смерти Хмельницького з самостійної держави Війська Запорозького в українських руках залишилася тільки Лівобережна Україна під зверхністю Москви, з обмеженою автономією — Гетьманщина.

27. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ (1687-1709 РР.)

Мапа представляє українські землі на тлі Східньої Европи за гетьмана *Івана Мазепи,* з окремим узглядненням Північної війни (1700-1721).

Після Бахчисарайського миру (1681 р.) і „вічного миру" (1686 р.) Польща і Московщина поставили на першому пляні боротьбу з Туреччиною і Кримом. В 1687 р. 100-тисячна московська армія під проводом князя Ґоліцина і 50-тисячна українська армія під проводом гетьмана Самойловича рушили на Крим. В час походу татари підпалили степ. Брак води і поживи для коней унеможливили похід. Після великих втрат армії були змушені повернутися. Вину за невдачу зложили на гетьмана Самойловича. Його скинули з гетьманства і відіслали в Москву, а гетьманом вибрали генерального осаула *Івана Мазепу* (1687-1709).

Основою політики гетьмана Івана Мазепи було дбати про культурний і господарський розвиток України, зберігаючи льояльність цареві. З тою настановою гетьман ніс без опору щораз дошкульніші тягарі, що їх накладала Москва, особливо під час походів на Крим 1689 і 1695-1698 років. Але одночасно він забезпечив собі свободу у внутрішніх справах, упорядкував адміністрацію, господарство, закладав школи, опікувався церквою, наукою, мистецтвом. На зразок тодішніх европейських держав Мазепа бажав виростити освічену, патріотичну і заможну аристократичну верству.

Наладнані внутрішні відносини в Україні зрушив вибух *Північної війни* (1700-1721). Щоб здобути доступ до Балтицького моря, цар Петро I приступив до коаліції Польщі, Саксонії і Данії проти Швеції. Молодий шведський король *Карл XII* змусив до капітуляції Данію, розбив московське військо під Нарвою, а тоді звернувся проти Польщі, зайняв територію Великого Литовського князівства, Помор'я, Мазовеччину і Малопольщу з Варшавою і Краковом. На Правобережжі вибухло повстання під проводом білоцерківського полковника *Семена Палія.* Прихильні Карлові XII польські маґнати обрали королем *Станислава Лещинського.* На оборону короля Авґуста цар Петро вислав московські і козацькі армії, які перебували на Литві, Білорусі і Мазовшу; козацькі

війська під проводом гетьмана Мазепи зайняли Правобережжя, на якому оперував Семен Палій, Галичину і Волинь. Карл XII зайняв Саксонію і примусив короля Авґуста II зректися польської корони. Тоді Карл звернувся проти Московщини, зайняв Білорусь, розбив московську армію під Головчином над верхнім Дніпром, зайняв Могилів і приготовляв похід на Москву.

Успіхи Карла зродили в Україні надію на звільнення від Москви. Гетьман Мазепа нав'язав таємні переговори з Карлом і королем Лещинським. Однак явний виступ проти Москви був унеможливлений існуючою несприятливою ситуацією: більшість українського війська була на фронтах поза Україною, в українських більших містах стояла московська залога, московські аґенти слідкували за урядом і настроями українського населення. Гетьман рішив зачекати, поки король Карл піде на Москву і цар мусітиме стягнути свої сили з України для оборони столиці. Однак шведська армія не змогла здобути ключеві твердині на шляху до Москви, Смоленськ і Брянськ, і опинилася в тяжкому становищі через брак харчів і зростаючий опір ворога. В тій ситуації Карл несподівано і без порозуміння з Мазепою повернув на південь, щоб перезимувати в Україні. Під час того походу московське військо розбило корпус генерала Левенгаупта, що йшов за головними силами, та захопило шведську артилерію й обоз. Також передня сторожа Карла не виконала якслід свого завдання.

Прихід шведської армії на Україну застав Мазепу неприготованим до дії. Гетьман мав під своєю рукою мало війська. Одну частину залишив у Батурині для оборони міста, а з другою (бл. 3 тисячі) приєднався до шведів. Гетьман розіслав маніфест, закликаючи нарід до повстання проти Москви. Однак швидка протидія москалів, зокрема здобуття Батурина і вирізання його мешканців, терор проти симпатиків гетьмана, пересунення в Україну московських військ, унеможливили широкий протимосковський виступ. Єдиним успіхом Мазепи було приєднання до нього запорожців під проводом кошового отамана *Костя Гордієнка.*

До головної битви дійшло під *Полтавою,* 8 липня 1709 р. Московське військо, при якому знайшлася більша частина українських полків, мало значну перевагу. Шведи й українські відділи по їхньому боці зазнали важкої невдачі. Під час відступу при переправі через Дніпро частина війська, оточена москалями, капітулювала, а частина перейшла на турецьку територію, в околицю м. *Бендер.* Разом із гетьманом, королем і кошовим Гордієнком була значна частина старшин.

Пригноблений невдачею гетьман Мазепа помер 2 жовтня 1709 р. у с. Варниці під Бендерами. На весні 1710 р. гетьманом обрано генерального писаря *Пилипа Орлика.*

Гетьман Орлик повів широку дипломатичну акцію, щоб спонукати західньоевропейські держави до війни з Москвою. Безпосереднім її наслідком було нав'язання союзу з Кримом, Туреччиною і польським ко-

ролем Станиславом Лещинським. Весною 1711 р. гетьман у союзі з татарами вирушив на Правобережну Україну. Після перших успіхів він задержався при облозі Білої Церкви і під натиском переважаючої сили москалів відступив у Басарабію. В погоні за козацькою армією цар Петро загнався над нижній Прут. Тут оточили його союзні українські і турецькі війська. Тільки підкуплення турецького везіра врятувало царя від капітуляції. Над Прутом заключено мировий договір, на основі якого цар зрікся претенсій до Правобережної України і зобов'язався не втручуватися в її справи.

Поза інтервенцією Туреччини дипломатична акція не дала реальних вислідів. Шведсько-московська війна зосередилася над Балтицьким морем і закінчилася в 1721 р. мировим договором у *Ніштадті*. Швеція втратила свої посілості на південносхідньому побережжі Балтицького моря. Найбільші здобутки мала Московщина, якій дісталися Лівонія, Естонія, Інґрія, Карелія і південносхідня Фінляндія. До Польщі вернувся король Авґуст II.

Після злуки гетьмана Мазепи з Карлом XII Петро проголосив Мазепу зрадником і наказав обрати нового гетьмана. Обрано було стародубського полковника *Івана Скоропадського*. Гетьманську столицю перенесено до *Глухова*. Запорізьку Січ, що була тоді на р. Чортомлику, зруйновано, симпатиків Мазепи винищено або жорстоко покарано. Московські війська залишилися в Україні. Українські війська під московською командою мусіли відбувати далекі походи. Десятки тисяч козацтва і селян погнали з України на північ копати канали під будову нової царської столиці Петербурґу.

28. УКРАЇНА ЗА ГЕТЬМАНА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО (1750-1764 РР.)

У другій половині XVII і в початках XVIII сторіччя українські землі були остаточно поділені між Польщу і Росію. Кордоном обох держав була лінія Дніпра, яка відходила на захід від ріки в околиці Києва, приєднаного до Лівобережної України. Поза названими державами, Закарпаття після Карловицького миру (1699 р.) перейшло від Туреччини до Австрії. В складі Молдавії, під зверхністю Туреччини, залишалася ще Буковина.

Українські землі під зверхністю *Росії* складалися з трьох територій: автономної держави Війська Запорозького або Гетьманщини, автономної республіки Запоріжжя або Війська Запорозького Низового і Слобідської України або Слобожанщини.

Найбільша і найважливіша з трьох територій, *Гетьманщина,* боролася за збереження своїх державних прав, ґарантованих їй Переяславським договором з 1654 р. Брутальне ламання цих прав царським урядом змушувало українських гетьманів до союзу з політичними ворогами Росії, які запевнювали Україні кращі умовини національного розвитку. Однак союзи з Польщею і Туреччиною не довели ні до чого. Союз гетьмана Мазепи з Карлом XII скінчився катастрофою. Після битви під Полтавою (1709 р.) Росія зовсім явно намагалася скасувати автономію Гетьманщини і перемінити її в одну з провінцій. Цю переміну переводив царський уряд пляново і послідовно. Нехтуючи демократичними основами української конституції, він впливав на вибір гетьмана і на склад уряду. При гетьманові назначив свого резидента, з правом контролі над гетьманом і адміністрацією країни. Розташовані в Україні команданти російських військових відділів вмішувалися у внутрішню адміністрацію. Цар самовільно розпоряджався державними маєтками України, надаючи їх чужинцям або своїм українським прислужникам, які не підпорядковувалися місцевому урядові, уважаючи себе залежними тільки від царя. Гетьман Скоропадський протестував проти безправ'я і визиску України, але без успіху. В 1722 р. цар постановив цілком знищити державну автономію України. З тією метою створив залежну тільки від нього установу, т. зв. *Малоросійську Колеґію,* якій надав право вищого апеляційного суду та контролі фінансів і адміністрації.

Після смерти гетьмана Скоропадського владу в Україні як наказний гетьман перебрав чернігівський полковник *Павло Полуботок* (1722-1724). Обороняючи права України він попав у конфлікт з президентом Малоросійської Колеґії. Це дало причину для ув'язнення гетьмана. Правління державою перебрала Колеґія.

Щойно смерть Петра I (1725 р.) принесла деякі полегші для України. Цар Петро II дозволив вибрати гетьмана, яким став миргородський полковник *Данило Апостол* (1727-1734). Малоросійська Колеґія була скасована. Гетьман зайнявся упорядкуванням адміністрації, судівництва, маєткових справ, опікувався торгівлею і дбав про піднесення загального економічного рівня. В 1734 р., під кінець гетьманату Апостола, напередодні російсько-турецької війни (1735-1739), повернулися в Україну запорожці й оснували *Нову Січ* на річці *Підпільній,* недалеко Старої Січі, яку знищили москалі в 1709 році.

Після смерти Апостола царський уряд не дозволяв вибирати гетьмана і на його місце призначив *Правління Гетьманського Уряду* під проводом російського намісника князя Шаховського. Щойно в 1750 р. цариця *Єлисавета* погодилася на відновлення гетьманату, оголошуючи кандидатуру молодшого брата свого чоловіка *Кирила Розумовського* (1750-1764). Гетьман привернув автономні права України, зреформував на західньоевропейський лад судівництво й армію, опікувався шкільництвом, плянував заснувати університет. Розгорнену працю гетьмана перервала зміна на царському престолі, на якому засіла цариця *Катерина II* (1762-1796), прихильниця політики Петра I. Вона скасувала гетьманський уряд 1764 р. і приєднала Україну безпосередньо до Росії. Гетьман Розумовський „добровільно" зрезиґнував 1764 року, а владу в Україні перебрала *Малоросійська Колеґія* на чолі з графом *Петром Рум'янцевим.*

Запоріжжя, друга автономна територія України, після повернення запорожців з Олешок у 1733 р., управлялася на основі конституції, затвердженої договором з російським урядом в Лубнях 1734 р. Запорожці признавали зверхність російського царя, але зберігали повну внутрішню свободу і давні демократичні права. Основна частина війська ділилася на 30 куренів і перебувала в Січі. Підлегла Запоріжжю територія поділялася на 8 адміністративних одиниць-паланок: Самарську, Кодацьку, Інгульську, Бугоґардову, Орельську, Протовчанську, Калміюську і Прогноївську. Кожна паланка мала свій адміністраційний і судовий центр, званий гард, із своїм начальником — полковником. Територія була власністю Запоріжжя і віддавалася в тимчасове користування одруженим козакам або поселенцям із сусідніх областей для ведення сільського господарства, рибальства і ловецтва. Число осель на території Запоріжжя в 1770-их роках було вище півтори сотні і постійно зростало.

Запоріжжя із своїм демократичним ладом становило острів серед тогочасної абсолютистичної Европи. Зберігаючи живу традицію боротьби українського народу за самостійність, воно таїло загрозу для московського панування в Україні. Однак Запоріжжя творило оборон-

ний вал перед татарськими нападами, що було запорукою його самостійного існування. Оборонна роля Запоріжжя скінчилася після російсько-турецької війни (1769-1774), коли на основі *Кайнарджійського миру* Туреччина зреклася протекторату над Кримом і Росія здобула контролю чорноморського побережжя. Вертаючись з походу, російське військо несподівано напало на *Січ і зруйнувало її в 1775 р.* Козацьку старшину з кошовим *Петром Кальнишевським* на чолі ув'язнено та заслано на Соловецькі острови. Частину козаків приєднано до російської армії, частина розбрелася по містах і селах сусідньої території, частина вспіла продертися крізь московську облогу і перейти за Дунай на турецьку територію. Після зруйнування Січі територію Запоріжжя приєднано до Новоросійської губернії.

Ще в часі існування Нової Січі в запіллі Запоріжжя відбувався колонізаційний рух з Лівобережної України на Правобережжя. В половині XVIII ст. поселилися тут втікачі з Балканського півострова. В 1751 р. на Правобережжі утворилася сербська колонія *Новосербія* із столицею Єлисаветград, на Лівобережжі — *Слов'яносербія* з осередком у Бахмуті.

Слобідська Україна або *Слобожанщина* в XVI ст. була незаселеною територією під номінальною зверхністю московських царів. Згодом на цій території поселювалися українські втікачі з суміжних земель, що були під пануванням Польщі. Після невдалого повстання проти поляків 1637-1638 рр. в околиці Чугуєва поселився полк гетьмана Острянина.

Українська колонізація Слобожанщини значно зросла за Хмельниччини і після неї. Поруч з козаками поселювалися селяни. Козаки творили упривілейовану верству населення і мали свій автономний лад. Територія поділялася на п'ять козацьких полків: Ізюмський, Острогозький, Сумський, Рябінський і Харківський, які підлягали московському воєводі в Білгороді. За рік після скасування Гетьманщини цариця Катерина в 1765 р. скасувала автономний устрій Слобожанщини і перемінила територію на *Слобідсько-Українську губернію.*

Українські землі в складі *Польщі,* після короткого періоду національного відродження, переживали часи жахливого терору і руїни. Найбільше терпіла Правобережна Україна, яка впродовж десятків літ була місцем боїв українських, польських, російських, турецьких і татарських військ. Сотні сіл і десятки міст, а серед них Чигирин, Черкаси і Умань, перемінилися в руїну. Населення частинно вирізано, частково татари забрали в ясир, частково переселено в інші області. Після невдачі повстання Палія й інтервенційного походу Мазепи розпочався жахливий гніт Польщі. Сваволя і жорстокості польських панів і адміністрації, необмежений нічим визиск довели селян до розпачливої самооборони та кривавих повстань. Грізні повстання вибухали в 1734, 1750 і 1768 роках. Останнє з них, т. зв. *Коліївщина,* під проводом сотника *Івана Ґонти* і запорожця *Максима Залізняка* охопило Правобережжя і поширилося на Волинь і Полісся. Польща здавила повстання за допомогою російського війська. Однак моральний занепад польської шляхти і внутрішній розклад польської держави довів її до упадку.

29. УКРАЇНА ПІСЛЯ СКАСУВАННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ (1764 Р.)

У другій половині XVIII і в початках XIX сторіччя так на українських землях, як і в цілій Европі відбулися великі політичні зміни. Найважливіші з них: припинення автономного існування Гетьманщини, Запоріжжя та Слобідської України і включення їх до загальної російської адміністрації; упадок і поділ Речі Посполитої Польської між Росією, Австрією і Прусією; упадок Кримського ханату; ослаблення Туреччини та великий територіяльний зріст Росії, Австрії і Прусії. Західня Европа переживала могутні політичні потрясення, спричинені Французькою революцією і Наполеонівськими війнами. Під кінець XVIII ст. українські землі знайшлися у складі двох держав: Австрії, яка при поділі Польщі приєднала Галичину і Холмщину, а від Туреччини Буковину і Закарпаття, та Росії, яка зайняла всі інші українські землі. Від того часу обидві частини української етнічної території розвивалися в цілком різних політичних, культурних і господарських умовинах.

Поділ Речі Посполитої відбувся в 1772, 1793 і 1795 р. В 1772 р. Австрія приєднала Галичину, Росія східню частину Білорусі, Прусія — Помор'я. В 1793 р. Росія зайняла Правобічну Україну, Поділля, східні частини Волині і Полісся, а Прусія — західні землі Польщі. В 1795 р. розділено решту території: Росія зайняла ціле Полісся, Волинь, Підляшшя, білоруські і балтицькі землі аж по р. Німан, Австрія приєднала західню Галичину, Холмщину, Люблинщину і Радомщину, а Прусія решту земель.

У 1807 р. зроблено новий розподіл приєднаних до Австрії українських земель. Під впливом Наполеона з частини земель колишньої Польщі створено *Варшавське князівство*, до якого, між іншим, включено Холмщину і західню частину Підляшшя. В 1809 р. Австрія мусіла віддати Росії Тернопільську округу. Ту округу привернено знову до Галичини в 1815 році.

Приєднана до Австрії *Галичина* творила окремий коронний край під адміністрацією цісарського намісника. Галичину поділено на округи або циркули. Окружні міста сполучено одне з одним поштовими дорогами. В 1775 р. Австрія зайняла *Буковину,* яка до того часу була

під турецькою зверхністю, і злучила її адміністративно з Галичиною. В 1849 р. Буковина стала окремим коронним краєм.

Після знесення автономії *Українські землі в Росії* поступово переходили в російську адміністраційну систему. До керівництва Гетьманщиною була покликана в 1765 р. Малоросійська Колеґія. В 1781 р. Гетьманщину перемінено на Малоросійське генерал-губернаторство, поділене на три губернії: Київську, Чернігівську і Новгород-Сіверську. Губернії поділено на повіти. В 1783 р. скасовано козацький військовий устрій. В тому ж році закріпачено селян. В 1785 р. козацьку старшину переведено в дворянство і зрівняно її в привілеях з російським дворянством. В 1786 р. впроваджено російське судівництво. Того ж року переведено секуляризацію українських монастирських маєтків. В наслідок того українське шкільництво, розвинене за гетьманського уряду, втратило економічну основу свого розвитку. В 1783 р. в Київську Могилянську Академію введено російську мову як мову навчання. В 1810 р. ту високу школу перетворено в російську Духовну Академію.

В 1765 р. *Слобідська Україна* була перемінена в Слобідсько-Українську губернію. В 1805 році її українське дворянство оснувало перший на українських землях російської займанщини університет — у Харкові. Українське дворянство Слобожанщини і Гетьманщини приймало майже без опору введення російських порядків, але зберігало національну свідомість і, будучи на урядових становищах, причинялося до розвитку української культури, науки і мистецтва. З дворянських кіл вийшов перший поет і письменник, що писав українською народною мовою, *Іван Котляревський* („Енеїда", 1798 р.).

Після зруйнування Січі в 1775 р. *Запоріжжя* приєднано до Новоросійської губернії з осередком у Кременчуці. В 1802 р. ту губернію поділено на три: Катеринославську, Херсонську і Таврійську, які складали Новоросійське Генерал-губернаторство з осередком в Одесі. В 1812 році додано до нього здобуту від Туреччини *Басарабію*.

Цариця Катерина II обділила землями Запоріжжя своїх фаворитів, переважно московських князів, генералів і ін. Вони зайнялися колонізацією своїх розлогих маєтків. В слід за тим зросло переселення українських селян з сусідніх областей України та втікачів з-під турецького панування — сербів, болгар і греків. В 1789 р. на землях Запоріжжя поселилося призлизно 200 родин менонітів, що прибули з Німеччини.

На півдні України під кінець XVIII ст. виросла низка міст, між ними: Херсон (1778 р.), Маріюпіль (1779 р.), Катеринослав (1783 р.), Миколаїв (1787 р.), Одеса (1792 р.), Катеринодар (1794 р.).

Запорожцям, що залишилися на батьківщині, дозволено 1784 р. сформувати козацькі відділи. Вони дістали на поселення пусті землі між Дністром і Богом і там зорганізували т. зв. *Бозьке Козацьке військо*. В 1792 р. це військо переселилося на Кубань під назвою *„Військо Чорноморських козаків"*. Там вони заложили місто Катеринодар. В 1813 і 1832 рр. до Війська Чорноморських козаків переведено полки, сформовані з козаків Гетьманщини.

Запорожці за Дунаєм заложили в дельті тієї ріки *Нову* або *Задунайську Січ*, яка була прямим продовженням Запорізької Січі в Україні. В 1785 р. бл. 8 тисяч задунайських козаків переселилося до Банату під зверхність Австрії. В 1811-12 рр. банатські козаки вернулися до своїх землякiв над Дунай. В часі російсько-турецької війни 1828 р. під впливом російської аґітації частина запорожців під командою отамана *Гладкого* перейшла на російський бік і причинилася до воєнних успіхів москалів. Після війни ці козаки поселилися в околиці Маріюполя під назвою *Озівське Козацьке військо*. Козаки, які залишилися в задунайській Січі, стали жертвою турецької пімсти. Турки спалили Січ, частину козаків вимордували, а частину замкнули в Адріянопільській твердині. Після війни частина їх дістала дозвіл вернутися в Добруджу.

30. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В XIX І НА ПОЧАТКУ XX СТ. (1815-1914 РР.)

В 1815 р. Віденський Конґрес затвердив на ціле століття поділ українських земель між Росією, яка захопила велику більшість території України, й Австрією, яка зайняла Галичину, Закарпаття і Буковину. В ліберальніших умовинах австрійського режиму український нарід повільно, але поступово підіймався з глибокого національного, культурного і господарського занепаду, наслідку довговічного панування Польщі. В російській займанщині, навпаки, загальна культурна відсталість, московський національний шовінізм, релігійна нетерпимість, поліційний режим царського абсолютизму стримували розвиток народу, перемінюючи його в несвідому етнічну масу. Тому, в залежності від історичного підложжя та політично-географічних і господарських умовин, розвиток українського народу окремих земель був зовсім різний.

З українських земель російської займанщини тільки *Гетьманщина* (Полтавська і Чернігівська губернії) і *Слобожанщина* (Харківська губернія) мали українську національно свідому дворянську верству й інтеліґенцію. Українці були добре репрезентовані в адміністрації та самоуправних установах і могли відігравати певну ролю в національному житті. Харків, Полтава і Чернігів першої половини XIX ст. були головними осередками українського національного життя, письменства і науки. Цей стан змінився після 1863р., коли українську мову усунено з урядів, шкіл, церковного і громадського життя та заборонено друк українських книжок і часописів. Вслід за тим пішло переслідування українського національного життя і поступова русифікація українського дворянства та міщанства.

Степова Україна (урядова назва Новоросія, поділена на Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії) в першій половині XIX ст. була тереном масової колонізації. В господарстві головну ролю відігравала годівля домашніх тварин, головно овець, згодом рільництво. Завдяки відкриттю залізної руди в околиці Кривого Рогу і вугілля в Донецькому басейні південна Україна стала головним осередком важкої індустрії Росії. Сприятливі господарські умовини, порівняно з рештою українських земель, легші форми кріпаччини, досить численні

українські урядовці сприяли розвиткові українського культурного життя. Одеса і Катеринослав були його важливими осередками. В другій половині XIX ст. розвиток українського життя був штучно здержаний суворими державними заборонами і репресіями.

Кубанщина, від 1864 р. під назвою *Кубанське Козацьке Військо,* стала українським колонізаційним тереном. Поселені тут в 1792 році українські козаки (чорноморці), зберегли більшість запорозьких звичаїв, самоуправу, демократичний устрій, але мусіли прийняти зверхність назначеного урядом російського генерала. Головним осередком було місто Катеринодар над Кубанню. Український нарід розвивався тут у спрятливих господарських умовинах. Однак слабий зв'язок з українським материком і заборона урядом українського друкованого слова не дали змоги українцям Кубанщини брати активну участь у загальному українському житті.

Правобічна Україна (Київська, Подільська і Волинська губернії) в першій половині XIX сторіччя знаходилася в глибокому культурному і господарському занепаді. Панування Польщі довело до цілковитого спольщення української шляхти і міщанства, придушене панщиною селянство і малоосвічене православне й уніятське духовенство були позбавлені основних людських прав. Після переходу Правобережжя під зверхність Росії польські та спольщені українські землевласники і шляхта зберегли давні привілеї. Українське селянство знайшлося під зростаючим гнітом. У державній адміністрації і шкільництві панувала польська мова і культура. Щойно після невдалих повстань поляків у 1830-31 рр., а зокрема в 1863 р., царський уряд прикоротив права польських дідичів і шляхти. Одночасно збільшився вплив москалів. Київська Духовна Академія і заснований в 1834 р. Київський університет стали головними осередками русифікації. Свіжа традиція української козаччини і гайдамаччини та змінені політичні обставини вплинули на повернення до українства частини спольщеної шляхти і включення її в українську культурно-освітню працю. В часах найбільшого занепаду українського національного життя Правобережної України прийшов на світ батько українського національного відродження, *Тарас Шевченко* (1814-1861).

Холмщина від 1815 р. входила в склад Люблинського воєвідства, створеного на Віденському Конґресі Королівства Польського під зверхністю російського царя. Українська шляхта тієї землі була здавна спольонізована. Від 1596 р. українське населення належало до уніятської (грекокатолицької) Церкви, під сильним впливом поляків. Після ліквідації української уніятської Церкви в Україні та Білорусі (1839 р.) унія збереглася ще на Холмщині. В 1875 р. російський уряд скасував українську грекокатолицьку Церкву на Холмщині і її вірних переписав на православ'я. Однак велика частина українського населення залишилася вірною католицькій Церкві, практикуючи давню релігію секретно від російської адміністрації. Коли ж після невдалої війни з Японією (1904-1905) царський уряд був змушений признати релігійну свободу, але не погодився на відновлення унії, то українці Холмщини ма-

сово перейшли на римокатолицизм під польонізаційний вплив польського духовенства. В 1912 р. Холмщину вилучено зі складу Люблинського воєвідства і як *Холмську губернію* включено в російську адміністрацію.

Українці Підляшшя, Полісся, Курщини, Вороніжчини і Басарабії були в межах етнічно мішаних губерній і брали слабу участь у загальному українському національному житті.

Українські землі в межах Австрії переживали процес свого культурного, релігійного і господарського відродження. Від перших років приєднання австрійські цісарі намагалися поліпшити культурний і матеріяльний стан українського населення. В 1774 р. австрійський уряд заснував у Відні духовну семінарію „Барбареум" для підготови українських священиків. У 1784 р. засновано у *Львові університет*, а при ньому *„Студіюм Рутенум"* з філософічним і богословським факультетами, а в 1783 році знесено кріпацтво, перемінюючи його на лагіднішу форму залежности селян, т. зв. панщину, вкорочуючи тим сваволю панів. Виявом ліберальнішого режиму була організація українських культурних осередків у Перемишлі та Львові, поява першої публікації в українській мові *„Русалки Дністрової"* в 1837 р., а головно могутня маніфестація українського відродження в році *„Весни Народів"* 1848 р. Цей виступ попередило *скасування панщини,* 16 квітня 1848 р. В травні того ж року перша політична організація в Галичині — *Головна Руська Рада* — виступила з домаганням до австрійського уряду з'єднати етнічні українські частини Галичини, Буковини і Закарпаття в один автономний коронний край. Іншими виявами національного пробудження були: поява першого українського часопису в Галичині *„Зоря Галицька",* конґрес українських науковців *Собор Руських Учених,* участь українців у *Слов'янському З'їзді в Празі* та організація *Батальйону гірських руських стрільців* і *Народної Ґвардії.* Розбуджене українське національне життя ослабло після скасування короткотривалої конституції в 1850 р., але воно вже ніколи не впало до рівня з-перед 1848 р.

Після 10-ох літ абсолютистського режиму Австрія привернула конституцію. Галичина одержала власний сойм у Львові та власну адміністрацію. Однак уряд оперся на землевласників, якими майже виключно були поляки. Число українських послів до Галицького сойму і Віденського парляменту було дуже мале у відношенні до числа українського населення, й українці опинилися під значною перевагою поляків. Справи змінилися ще більше на некористь українців, коли на основі таємного договору з австрійським урядом поляки 1867 р. перебрали адміністрацію, судівництво і шкільництво Галичини. Від того часу аж до упадку Австрії велася невпинна боротьба між українцями і поляками за зміну виборчої ординації, за поділ Галичини на польську й українську частини, за українське шкільництво, зокрема за український університет у Львові, за аґрарну реформу, за справедливий розподіл державних тягарів. Велику перепону в цій боротьбі за права українського народу в Галичині ставила москвофільська група українського населення, яка стояла за єдністю з московським народом. В 1890-их

роках перевагу осягнула національно зорієнтована частина українського народу, а в часі першої світової війни москвофіли втратили будь-яке значення в Галичині, задержуючи його ще в Буковині і на Закарпатті.

Буковина після приєднання до Австрії 1775 р. аж до 1849 р. творила одну з округ Галичини, після того була зорганізована в окремий коронний край із столицею в Чернівцях. Українське національне відродження зачалося в Буковині в 1860-их роках, сповільнене боротьбою з румунами, які заселювали південну частину краю і мали перевагу в церковному житті, як також із порівняно сильною групою населення з москвофільською ідеологією.

Закарпаття, приєднане до Австрії після погрому турків під Віднем 1683 року, розвивалося у досить корисних умовинах і в першій половині XIX ст. стояло на багато вищому рівні культурного і національного розвитку, ніж сусідні краї Галичина і Буковина. В 1849 р. закарпатські українці виступили з домаганням до австрійського уряду зорганізувати український автономний край у межах Угорщини. Зміни на некористь українського народу Закарпаття прийшли в 1867 р., коли Угорщина одержала статус автономного королівства у федерації з Австрією, під зверхністю спільного монарха. Нова конституція віддала в руки мадярської більшости всю адміністрацію, законодавство, судівництво та шкільництво. Закарпаття перемінено в мадярську колонію, з дуже некорисними умовинами господарського, культурного і національного розвитку. Аж до 1918 р. Угорщина була одною з найбільш реакційних держав Европи.

31. УКРАЇНА В І-ій СВІТОВІЙ ВІЙНІ (1914-1918 РР.)

Одною з головних причин Першої Світової війни було намагання Росії захопити українські землі австрійської займанщини — Галичину, Буковину і Закарпаття — і цим здавити національний розвиток українського народу в ліберальніших умовинах австрійського режиму. Безпосередньою причиною вибуху війни був інспірований царським урядом замах на австрійського престолонаслідника архикнязя Фердінанда та його дружину в Сараєві, 28 червня 1914 р.

Пригнічення українського національного життя в Росії настроїло український нарід австрійської займанщини проти Росії. Проголошення Росією війни Австрії, 1 серпня 1914 р., повітали українці як виклик до боротьби за здійснення їхніх державницьких надій за допомогою Центральних Держав, Австрії і Німеччини. Виявом готовости до боротьби за визволення України було масове зголошення українського юнацтва до леґіону *Українських Січових Стрільців,* створення центральних провідних органів: *Української Бойової Управи* як начальної влади українських добровольчих формацій, *Головної Української Ради* як головного політичного представництва в Австрії і *Союзу Визволення України* як представництва українських політичних еміґрантів з Наддніпрянщини в Австрії та Німеччині.

Воєнні дії зачалися в половині серпня концентричним наступом російських армій на Галичину. Російські війська, зосереджені в районах Люблин і Холм, рушили в напрямі на Львів і Перемишль, війська з району Рівне-Проскурів — у напрямі на Тернопіль, Львів і Стрий. Російська офензива посувалася швидко. В днях 26-28 серпня російські війська розбили австрійські полки над ріками Золотою і Гнилою Липами, 3 вересня австрійці евакували Львів, 6-12 вересня російські війська розбили головні австрійські сили під *Городком,* 16 вересня осягнули лінію Сяну, 21 вересня зайняли *Ярослав,* 24 вересня обложили твердиню *Перемишль* і з кінцем вересня зайняли *Ряшів* та дійшли до Дуклянського перевалу в Низькому Бескиді. Інші російські війська зайняли в тому ж часі Передкарпаття, Покуття і північну Буковину, доходячи до головних карпатських хребтів. В жовтні воєнний фронт устабілізувався вздовж Карпат від австрійсько-румунського кордону аж до витоків Дунайця, відтіль повертав на північ уздовж Дунайця і пере-

ходив на Малопольську височину на лівобережжі Висли. Лінія того фронту вдержалася до квітня 1915 р. Взимку 1914-15 р. відбувалися льокальні битви, головно в околиці гірських перевалів. В тому часі відділи *Українських Січових Стрільців* відзначилися в боях за *Ужоцький* і *Верецький* перевали, під *Сянками*, під Бориславом, Сколєм та Славськом. Важливим осягом для російської армії була *капітуляція Перемишля* (22 березня 1915 р.).

Розбитій австрійській армії прийшли на поміч німецькі війська. Під кінець квітня 1915 р. союзні австрійсько-німецькі війська проломили фронт під *Горлицями* і примусили росіян до загального відступу. Під час тієї офензиви відзначилися *Українські Січові Стрільці*, які від 28 квітня до 1 травня 1915 р. після головного бою на *горі Маківці* проломили російський фронт у Скільських Карпатах. Німецько-австрійська офензива заломилася на р. Серет. В серпні 1915 р. воєнний фронт був на ріці Стрипі.

Воєнні дії 1916 р. зачалися в червні офензивою 600-тисячної російської армії. 4-7 липня російські війська здобули Луцьк і перервали фронт на відтинку прибл. 50 км. Південна російська армія пересунула фронт з лінії р. Стрипи на лінію Золотої Липи. В тому ж часі російські війська вдруге захопили Буковину. Німецька армія здержала дальше просування фронту. Леґіон Українських Січових Стрільців стримував переважаючі російські сили на горі *Лисоні* і під *Бережанами*. Одначе битва закінчилася для УСС-ів невдачею. Частина їх полягла в бою, а недобитки попали в російський полон. В половині вересня 1916 р. воєнний фронт проходив на лінії Делятин-Бережани-Броди-Ковель-Турія. Від того часу аж до червня 1917 р. воєнні дії не принесли зміни фронту.

Березень 1917 р. приніс Росії революцію, яка довела до упадку царату і приходу до влади т. зв. Тимчасового уряду. Під натиском Франції і Англії російські війська розпочали офензиву в липні 1917 р. Однак та офензива стрінула завзятий опір німецьких і австрійських військ і заломилася. Тим разом фронт пересунувся на давню російсько-австрійську границю. В листопаді того ж року владу в Росії захопили большевики, які заключили перемир'я з Центральними державами.

Трилітня війна принесла Галичині і Буковині жахливе спустошення. Сотні сіл і десятки міст, головно на лініях довготривалого фронту, були цілком зруйновані, населення евакуйоване, велику частину його фізично знищили мадярські і російські війська. Після зайняття Галичини Росія встановила свою адміністрацію, яка накинула важкий гніт на українське населення. Позамикала школи, пограбувала майно українських читалень і кооператив, з церковних дзвінниць постягала і вивезла дзвони, позабирала коні, домашню худобу, виарештувала та вивезла українських передових людей, між ними митрополита Андрея Шептицького, спалила або понищила українські бібліотеки, музеї, архіви.

Зима 1917-18 р. принесла спокій на східньому фронті, а в слід за ним мирові переговори, а найважливіше — створила для українського

народу довгоочікувані можливості організації власного державного життя.

В 1917 р. до війни по стороні держав Антанти приступили ЗСА зі свіжими людськими силами, матеріяльними засобами, модерною зброєю (танки) і кличем самовизначення народів. Таким чином Антанта здобула рішучу перевагу, бо на її стороні знайшлася більшість держав. До Росії, Франції, Англії, Сербії і Бельгії, які вступили у війну в 1914 році, приєдналися: Італія (1915), Румунія (1916), ЗСА і Греція (1917). До Центральних держав, Австрії і Німеччини, приєдналися: Туреччина (осінню 1914 р.) і Болгарія (1915 р.).

У перших роках війни перевага була на боці Німеччини. Після приступлення до війни ЗСА ініціятива перейшла до Антанти.

В 1918 р. рішилася доля війни. Найраніше, бо в кінці 1917 р., припинила війну Росія, 2 жовтня 1918 р. капітулювала Болгарія, 23 жовтня — Австрія, 2 листопада — Німеччина; 9 листопада в Берліні вибухла революція. Цісар Вільгельм виїхав до Голяндії, і Німеччину проголошено республікою. Австрія розпалася на складові національні території. Цісар Карл виїхав, Австрію обмежено до західньої, німецької території і проголошено республікою. Війна скінчилася повним розгромом Центральних держав.

Післявоєнний *Версальський конґрес* без участи переможених держав провів політичний поділ світу. На сторожі миру поставлено *Ліґу Націй* з осідком у Женеві.

32. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА (1917-1921 РР.)

Мапа представляє Україну в найважливіший період її новочасної історії відродження української держави і збройної боротьби проти чужого імперіялізму в 1917-1920 рр.*) На ній зазначено українську національну територію і державні кордони з 1914 р., воєнні фронти і десанти чужих армій, кордони Української Народньої Республіки з серпня 1917 р. і березня 1918 р., кордони Західньо-Української Народньої Республіки і короткотривалі анексії.

Роки самостійности відродженої після століть неволі української держави можна поділити на три періоди:

1. період Центральної Ради,
2. період Гетьманату,
3. період Директорії Української Народньої Республіки.

Період Центральної Ради, революційного парляменту для керування визвольним рухом українського народу від 17 березня 1917 р. до 29 квітня 1918 р. — це час формування державного життя на українських землях російської займанщини. До головних подій цього часу належать:

Створення й організацію Центральної Ради, 17 березня 1917 року, попередили Лютнева революція в Петрограді і повалення царату та масові маніфестації українського населення Петрограду і міст України під кличем „Хай живе вільна Україна". Центральну Раду заснували представники Української Соціял - Демократичної Робітничої Партії (УСДРП) і Товариства Українських Поступовців (ТУП). Згодом долучилися представники Української Партії Соціял-Федералістів (УПСФ), української Партії Соціялістів-Революціонерів (ПСР), Української Партії Самостійників Соціялістів (УПСС), Української Селянської Спілки (УСС), самоуправних установ, делеґатів війська, робітників, селян, російської, жидівської і польської національних меншостей.

Склад ЦР усталено на Всеукраїнському Національному Конґресі в Києві, 17 - 21 квітня 1917 р. Головою ЦР вибрано проф. Михайла

*) Мапа зладжена на основі мапи „Українські землі 1914-1920 рр.", Енциклопедія Українознавства, т. І. част. 2, стор. 499.

Грушевського, а до проводу ввійшли: Володимир Винниченко, Симон Петлюра, Сергій Єфремов, Микола Порш та інші. Початкове число членів ЦРади було 150. Воно доповнилося: Радою Селянських депутатів (133 членів), вибраних на I Всеукраїнському Селянському з'їзді (11-13 червня 1917 р.); Військовою Радою (130 членів), вибраних на II Всеукраїнському Військовому з'їзді (18-23 червня 1917 р.); Робітничою Радою, вибраною на з'їзді 6 липня 1917 р. Число членів ЦР перевищило 800. ЦР в повному складі збиралася прибл. раз на місяць. Для вирішення біжучих справ виділено Малу Раду, 40 членів. Найважливіші ухвали ЦР проголошувала у формі універсалів.

Універсали ЦР відзначували зворотні пункти в розвитку державного життя. Їх було чотири:

I Універсал, 23 червня 1917 р., проголосив автономію українських земель. Його попередила відмова Тимчасового уряду впровадити українську мову в адміністрації і школах на території України й організувати українських вояків у національних військових частинах, як також шовіністичне вороже відношення російських політичних груп до українського визвольного руху. Для організації самоуправи покликано Генеральний Секретаріят під проводом В. Винниченка (28 червня 1917).

II Універсал, 16 липня 1917 р., проголосив угоду ЦР з російським Тимчасовим урядом, який погодився на автономію України, обмежену до п'ятьох губерній: Київської, Волинської, Подільської, Полтавської і Чернігівської. В справі впровадження автономії Тимчасовий уряд прислав „інструкції", в серпні 1917 р.

III Універсал, 20 листопада 1917 р., проголосив Українську Народню Республіку на території 8 українських губерній і Таврії без Криму, у федерації з майбутньою демократичною Росією. Проголошення Української Народньої Республіки (УНР) попередив большевицький переворот в Росії, т. зв. Жовтнева революція (25 жовтня за ст. ст. або 7 листопада за н. ст.) і намагання большевиків поширити свою владу на територію України.

IV Універсал, 22 січня 1918 р., проголосив Українську Народню Республіку самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу. Той універсал був останній, але найважливіший з усіх. Після його проголошення УНР могла укладати правні міжнародні акти. Першим з них був мировий договір з Центральними державами в Бересті.

Перша українсько - російська війна, грудень 1917 до квітня 1918 року, була спричинена нападом російських большевиків на Україну з метою повалення української держави, після проголошення III Універсалу. Війна закінчилася в перших днях квітня 1918 р. звільненням України при допомозі німецької й австрійської армій.

Мировий договір з Центральними державами в Бересті, 9 лютого 1918 р., закінчував воєнний стан між Україною і Центральними дер-

жавами, який залишився після розвалу Росії. На його основі Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина визнали державну незалежність України в межах визначених III Універсалом Центральної Ради. Галичина, Буковина і Закарпаття залишалися під владою Австро-Угорщини. На основі таємного додатку до Берестейського договору, Галичина і Буковина мали бути з'єднані в коронний край під зверхністю австрійського цісаря. Басарабія відійшла до Румунії.

Допомога Центральних держав у війні з Росією та постачання харчових продуктів і промислової сировини для Німеччини й Австрії були предметом особливої угоди. На її основі, в другій половині лютого 1918 р. німецька й австрійська армії (прибл. 600 тисяч вояків) прийшли на поміч Україні і до половини квітня майже ціла територія України була звільнена.

Конфлікт Центральної Ради з німцями.

Через воєнні знищення постачання харчів не йшло так справно, як цього вимагала голодова ситуація Центральних держав. Це давало причину німецькій і австрійській військовій владі на власну руку переводити реквізицію збіжжя і худоби, видавати розпорядки про засіви і вмішуватися у внутрішні справи. Після проявів опору селян німецька військова влада завела польові суди (25 квітня 1918 р.) і застосувала методи ворожої окупації. Між Центральною Радою і німцями виник конфлікт, який закінчився 29 квітня 1918 р. поваленням Центральної Ради і проголошенням Гетьманату.

Доба Гетьманату, 29 квітня до 14 грудня 1918 р. Організацію державного перевороту перевела таємна Українська Народна Громада, створена й очолювана ген. Павлом Скоропадським, при співпраці з Українською Демократично-Хліборобською Партією і в порозумінні з німецькою військовою владою. Переворот був здійснений на з'їзді Союзу Земельних Власників, який 29 квітня у Києві проголосив ген. Павла Скоропадського гетьманом України.

В день перевороту Скоропадський видав „Грамоту до всього українського народу", разом з якою оголошено „Закони про тимчасовий державний устрій України". Назву „Українська Народня Республіка" заступлено назвою „Українська Держава". На чолі держави стояв гетьман, в руках якого аж до часу схвалення конституції зосереджувалася вся законодатна і виконавча влада. Гетьман уневажнив закони, видані Центральною Радою, і привернув передвоєнні порядки. На відповідальних становищах опинилися фахові люди, але часто байдужі або і ворожі до українських національних потреб. Російська мова стала другою урядовою мовою.

У внутрішній політиці гетьман присвятив особливу увагу розбудові українського середнього і високого загальноосвітнього та фахового шкільництва, науково-дослідних інститутів, університетів, Академії Наук, театрів, капель, мистецтва. Натомість німецька військова влада ставила перешкоди в організації української армії. Німці розброїли

полк Січових Стрільців, дивізію синьожупанників. Збереглися Запорізька і Сіра дивізії, які виконували службу на північносхідньому пограниччі. Влітку 1918 р. гетьман зорганізував Сердюцьку дивізію, восени відновив формацію Січових Стрільців, зорганізував кадри 8 корпусів з офіцерами колишньої російської армії, у великому числі осіб московської національности.

Після повалення гетьманату гетьманська армія стала армією УНР, з винятком офіцерів росіян, які включилися до національно московських військ.

Важкі умовини, спричинені постоєм німецьких та австрійських військ, економічна експлуатація країни, привернення передреволюційних порядків, включаючи велике число довоєнних московських службовців, польові суди, відновлення великої земельної власности і под. зродили загальне невдоволення гетьманським урядом. Воєнні невдачі Центральних держав, розвал Австро-Угорщини і революція в Німеччині приспішили повстання проти гетьмана під проводом Володимира Винниченка і Симона Петлюри. Повстання почалося 15 листопада 1918 р. з Білої Церкви, де стояв кіш Січових Стрільців під командою полк. Євгена Коновальця. Майже всі військові частини перейшли на бік повстанців. 14 грудня 1918 р. гетьман зрікся уряду і виїхав до Берліну, 19 грудня владу в Україні перебрала Директорія Української Народньої Республіки.

Період Директорії Української Народньої Республіки, 19 грудня 1918 р. до жовтня 1920 р. Директорію УНР зорганізував Український Національний Союз 14 листопада 1918 р. для керування повстанням проти гетьмана Павла Скоропадського. Головою Директорії був Володимир Винниченко, а членами: Симон Петлюра (головний отаман), Ф. Швець, А. Макаренко і П. Андрієвський. Після з'єднання українських земель, 22 січня 1919 р., до складу Директорії увійшов Голова Уряду Західньої Области УНР, д-р Євген Петрушевич, як шостий член. Склад Директорії затверджено на Трудовому Конґресі.

Трудовий Конґрес, законодатний збір, скликаний Директорією до Києва 22-28 січня 1919 р., прийняв засаду виборів до парляменту України й органів місцевого самоврядування, привернув головні закони Центральної Ради, передав верховну владу Директорії, а виконавчу владу Раді Народніх Міністрів. Найважливішим актом Трудового Конґресу було проголошення *Соборности Українських Земель,* 22 січня 1919 р. На його основі Західньо-Українська Народня Республіка з'єдналася з Українською Народньою Республікою в одну неподільну українську державу. Західньо-Українська Народня Республіка, перейменована на Західню Область УНР, зберігала тимчасову адміністрацію, військо і фінанси. Голова уряду ЗОУНР став членом Директорії.

Період Директорії УНР — це час безперервної збройної боротьби за українську незалежну державу проти большевицької Росії, десантів Антанти, російської добровольчої армії ген. Денікіна, Польщі та

Румунії. Війну проти чужої інвазії утруднювало вороже відношення держав Антанти, які, плянуючи відбудову передвоєнної Росії, піддержували ворогів України. Вони наложили на Україну бльокаду й ембарґо навіть на закуплені за кордоном ліки, необхідні для поборювання плямистого тифу й інших пошесних недуг.

Друга російсько-українська війна зачалася в грудні 1918 р. нападом большевиків на Лівобережну Україну. Одночасно під впливом ворожої аґітації російська і жидівська меншості великих міст утворили внутрішній протиукраїнський фронт. Війну ускладнювали слабо здисципліновані партизанські загони під проводом політично невироблених отаманів. Видатніші з них: Н. Махно на Катеринославщині, Григоріїв на Херсонщині, Зелений на південній Київщині, Шепель на Поділлі й інші радо йшли до боротьби проти гетьмана і російських білоґвардійців, однак легко піддавалися большевицькій пропаґанді.

Майже одночасно з нападом большевиків розпочали воєнні дії білоґвардійці. Вступом до них послужили французькі десанти в Одесі (ген. Боріюса в грудні 1918 р. і ген. Д'Ансельма в січні 1919 р.), які захопили причорноморську смугу по лінію Тираспіль-Миколаїв-Херсон.

На заході Українська Галицька Армія вела війну проти польської інвазії. Під сконцентрованим ударом ворогів Армія УНР відступила на Волинь і Поділля. Уряд Директорії переїхав з Києва до Вінниці, а відтіль до Кам'янця Подільського. Становище України стало критичним, коли прислана Францією на допомогу Польщі армія ген. Галлера захопила Галичину і західню Волинь та змусила Українську Галицьку Армію перейти за Збруч, 16-18 липня 1919 року.

Після переходу Галицької Армії на територію Директорії поляки припинили воєнні дії, й український уряд розпочав з ними переговори. Українська Галицька Армія переорганізувалася, з'єдналася з Армією УНР, і з кличем „через Київ на Львів" обидві армії повели офензиву проти большевиків. Упродовж серпня 1919 р. з'єднані армії опанували Правобережжя і 31-го того ж місяця увійшли до Києва.

Війна з Денікіном. Дальшу офензиву проти большевиків перервав конфлікт з Денікіном, який вів протибольшевицьку офензиву на Лівобережжі й заатакував українські армії від сходу. Під тиском білих і червоних російських військ українські війська відступили на лінію Козятин-Бердичів-Житомир. Війну з Денікіном унеможливили ранні осінні морози і несподівано велика пошесть плямистого тифу при браку одягу і ліків. Бльокада й ембарґо України державами Антанти не допустили ліків з-за кордону. Жертвою впали десятки тисяч вояків і сотні тисяч цивільного населення. Тиф знищив більшу частину Української Галицької Армії. УГА мусіла скласти перемир'я з Денікіном і вийшла з війни. В тому становищі команда українських військ звинула правильний фронт і перейшла в партизанську війну. Боєздатні відділи Армії УНР під проводом генералів М. Омеляновича-Павленка і Юрія Тютюнника вирушили в *Зимовий Похід* у глибоке запілля ворога.

У травні 1920 р. вони проломилися на захід і взяли участь у новій офензиві проти большевиків у союзі з Польщею.

Українсько-польський воєнний союз і війна з большевицькою Росією були вислідом договору уряду Директорії з Польщею, зложеного у Варшаві 22 квітня 1920 р. За ціну військової допомоги у війні з Росією уряд Директорії годився віддати Польщі Холмщину, Підляшшя, західню частину Волині і Полісся, прибл. 140 тис. км² суцільної української території. Польща зобов'язалася дати Україні військову поміч і не складати ніяких договорів, які заторкували б Україну, без відома українського уряду.

Українсько-польська офензива проти большевиків зачалася 25 квітня 1920 р. В початках вона розвивалася успішно і 7 травня союзні війська ввійшли до Києва. Однак пролом фронту в червні 1920 р. змусив союзні армії до відвороту на лінію Львів-Замостя-Варшава. В половині вересня польські війська проломили большевицький фронт під Варшавою, а українські війська під Галичем і змусили большевиків до відступу. В половині жовтня воєнний фронт осягнув лінію Дністер-Бар-Літин. На тій лінії, несподівано для українського уряду, 18 жовтня 1920 року закінчилася війна польсько-большевицьким перемирям. Всупереч Варшавському договорові поляки без порозуміння з українським урядом помирилися з большевицькою Росією коштом українських земель. Українські вояки опинилися в таборах воєнних полонених. Польща захопила українську військову касу, гармати, зброю і військовий виряд. На основі миру з большевицькою Росією в Ризі, 18 березня 1921 р., Польща дістала західньо-українські землі.

Останнім актом визвольної боротьби проти російських большевиків були партизанські рейди ген. Ю. Тютюнника і полк. Палія. Рейд ген. Тютюнника закінчився невдалою битвою з большевицькою кіннотою під Новим Базаром. 359 українських партизан дісталися в руки ворога і згинули в масовому розстрілі в Новому Базарі. 21 листопада 1921 р.

33. ЗАХІДНЬО-УКРАЇНСЬКА НАРОДНЯ РЕСПУБЛІКА (ЗУНР), 1918-1919 РР.

Державна незалежність Західньо-Української Народньої Республіки після розвалу Австро-Угорщини спиралася на два міжнародні акти: 1. Право самовизначення народів, проголошене 8 січня 1918 року президентом З'єднаних Стейтів Америки Т. В. Вілсоном, і 2. Маніфест останнього австрійського цісаря Карла з 18 жовтня 1918 р., який давав народам Австро - Угорщини право самим рішати про своє політичне життя.

Діючи на основі названих правних актів, посли і представники усіх українських політичних партій, зібрані у Львові 18 жовтня 1918 р., оформилися в *Українську Національну Раду* під проводом д-ра *Євгена Петрушевича* і 19 жовтня ухвалили основний закон про заснування *Західньо-Української Народньої Республіки, ЗУНР*. Відроджена західньоукраїнська держава охоплювала суцільну українську територію Австро-Угорщини, зокрема: Східню Галичину разом із Лемківщиною, північну частину Буковини і Закарпаття.

Перебрання влади на території цілої *Східньої Галичини* відбулося *1 листопада 1918 р.*, на Буковині й Закарпатті кілька днів пізніше. Президентом держави Українська Національна Рада вибрала д-ра Євгена Петрушевича, виконавчу владу мав Державний Секретаріят під проводом д-ра Костя Левицького, секретарем військових справ назначено полк. Дмитра Вітовського.

Самостійність Західньо-Української Народньої Республіки визнали: Українська Народня Республіка, Австрія, Угорщина, Чехо-Словаччина, Ватикан і Юґославія. Українські дипломатичні місії діяли в Канаді, Бразілії і в Парижі, де відбувалася мирова конференція.

22 січня 1919 р. Західньо-Українська Народня Республіка з'єдналася з Українською Народньою Республікою в одну державу, тимчасово задержуючи окрему адміністрацію, судівництво, військо і фінанси. Від того дня ЗУНР становила Західню Область Української Народньої Республіки, ЗОУНР.

Дев'ятимісячне існування відродженої української держави на західніх землях було періодом збройної боротьби проти польської аґресії.

Ломлячи міжнародній закон про самовизначення народів, Польща вже в перших днях листопада 1918 р. несподіваним нападом захопила Посяння з містами Перемишль, Ярослав і Сянік, та Лемківщину. Одночасно польські військові організації і польське населення Львова підняли повстання проти української влади. Після трьох тижнів боротьби на вулицях міста військова команда вивела з нього 21 листопада 1918 р. не призвичаєну до міської боротьби залогу. Український уряд переїхав до Тернополя, а опісля до Станиславова. Боротьба за Львів прийняла для українців некорисний зворот, відколи полякам пощастило опанувати залізничу лінію Львів-Перемишль і наладнати постійний доплив військових сил з корінної Польщі.

На мапі зазначено українсько-польський воєнний фронт у грудні 1918 р. Він проходив від Карпат через Балигород і Хирів до Перемишля, звідтіля повертав на Схід по південному боці залізничого шляху до Львова, охоплював його півколом, повертав на захід по північному боці залізничого шляху, доходив до Ярославщини, а відтам прямував на північний схід і через Любачів, Раву Руську, Белз і Варяж доходив до Буга. З малими змінами той фронт удержався до березня 1919 р. Надіслані з Франції панцерні поїзди і модерна зброя давали полякам технічну перевагу. Одночасно Польща мала дипломатичну перевагу на мировій конференції в Парижі, яка в кінці лютого вислала до Львова місію під проводом французького генерала *Бартельмі* в справі перемир'я.

28 лютого 1919 р. місія запропонувала урядові ЗУНР проєкт перемир'я, на основі якого українські війська мали відступити за демаркаційну лінію, залишаючи на польському боці не тільки Львів, але і Дрогобицький нафтовий басейн. Уряд ЗУНР тієї пропозиції не прийняв.

У квітні 1919 р. Найвища Рада за старанням української дипломатичної місії вислала міжсоюзну комісію під проводом бурського ген. *Л. Боти* для укладення перемир'я між Україною і Польщею. Проєкт угоди, вироблений тією комісією, був для українців сприятливіший від попереднього, бо залишав по українському боці Дрогобицький басейн. Поляки проєкту не прийняли. Саме в тому часі прибула до Польщі з Франції модерно озброєна армія ген. Й. Галлера і в половині травня розпочала загальну офензиву. Майже одночасно румуни напали на Покуття. Під тиском ворожої переваги українські війська відступили до південносхідного кута Галичини, між Дністром і Збручем. У тому критичному становищі уряд ЗОУНР проголосив диктатуру під проводом Є. Петрушевича, 9 червня. Після проголошення диктатури піднявся духовий запал війська, яке з ентузіязмом перейшло до протиофензиви (т. зв. чортківська офензива) і на протязі двох тижнів відкинуло ворога на лінію: Дністер-Перемишляни-Красне-Броди.

В часі розгортання чортківської офензиви місія УНР під проводом ген. С. Дельвіґа вела переговори з поляками в справі перемир'я. Вислідом переговорів був новий проєкт демаркаційної лінії, т. зв. лінії *Дельві-*

ґа. Однак переговори не мали впливу на дальшу долю війни. Катастрофічний брак набоїв і технічного спорядження змусив Галицьку Армію припинити офензиву і відступити на вихідні становища. Тим часом Найвища Рада мирової конференції уповноважила поляків зайняти Галичину до р. Збруч під тією умовою, що політичну долю країни вирішить міжнародній орган, спеціяльно до того уповноважений.

Безвиглядність ведення дальшої війни, з причини браку набоїв і рішення Найвищої Ради, змусили Українську Галицьку Армію й уряд ЗУНР припинити війну і перейти за Збруч, 16-18 липня 1919 р. Галичину зайняли поляки. Її оборону з того часу вела українська дипломатична місія в Парижі. Долю Галичини вирішила Рада Амбасадорів 15 березня 1923 р., яка признала Галичину Польщі під умовою впровадження автономії.

Після переходу за Збруч Українська Галицька Армія разом з Армією УНР повела успішну офензиву проти большевиків і 31 серпня увійшла до Києва. Однак це була остання велика бойова дія УГА. Ранні морози осінню 1919 р., брак зимового одягу, катастрофічне поширення плямистого тифу й інших пошесних недуг, цілковитий брак ліків і санітарних засобів, бльокада й ембарґо держав Антанти зложилися на трагічне становище армії. Оточена з усіх боків ворогами: большевиками, армією Денікіна, поляками і румунами вона була виставлена на цілковите знищення. В тому становищі, в надії на ліки для рятування життя вояків і цивільного населення, команда УГА склала перемир'я з Денікіном. Однак приспішений відступ армії Денікіна перед наступом большевиків, в грудні 1919 р., унеможливив постачання ліків і перевезення тисяч хворих вояків. УГА, оточена большевиками, погодилася увійти в склад їхньої армії як Червона Українська Галицька Армія (ЧУГА). Переорганізована на три бриґади, ЧУГА виступила на фронт у травні 1920 р. в часі українсько-польської офензиви. З них дві бриґади перейшли на польсько-український бік і були інтерновані поляками, бриґаду Січових Стрільців поляки оточили і частинно знищили, решту забрали в полон. Деякі відділи УГА пробилися на територію Чехо-Словаччини і були інтерновані в таборі в Ліберці. Таким чином, Українська Галицька Армія перестала існувати.

В липні і серпні 1920 р. Галичина знову стала ареною війни, тим разом між большевиками і поляками. Большевицькі війська зайняли Галичину аж до околиці Львова. В загрозливому для Польщі становищі Великобрітанія втрутилася як посередник. Брітанський міністер закордонних справ *Д. Керзон* запропонував демаркаційну лінію між Польщею і СССР. Вона проходила від Берестя вгору Бугом до Грубешова і Сокаля, відтіля повертала на захід до меж Равського повіту, потім на південь і, залишаючи на польському боці Перемишль, доходила до верхнього Сяну і ним до Карпат. Погром большевицьких військ під Варшавою залишив Галичину під окупацією Польщі.

Діючи на основі актів про самовизначення народів та ухвал Української Національної Ради у Львові (19 жовтня 1918 р.) й Української

Національної Ради в Чернівцях (3 листопада 1918 р.), українці *Буковини* 6 листопада перебрали владу в північній українській частині Буковини, одночасно проголошуючи її з'єднання з Українською Народньою Республікою. Однак вже 10 листопада на Буковину напали румунські війська. Після короткого опору невеликі українські військові відділи відступили на територію Галичини, а цілу Буковину захопили румуни. Найвища Рада мирової конференції договором у Сен-Жермен 10 листопада 1919 р. признала Буковину Румунії.

Закарпаття після розвалу Австро-Угорщини знайшлося під впливом трьох різних політичних напрямків: з'єднання з Західньою Українською Народньою Республікою, приєднання до Чехо-Словаччини під умовою широкої автономії, і федерації з Угорщиною. 21 січня 1919 р. Всеукраїнський Конґрес у Хусті рішив з'єднатися з ЗУНР. Однак в наслідок невдалої війни з Польщею Руська Народня Рада в Ужгороді, 8 травня 1919 р., проголосила приєднання Закарпаття до Чехо-Словаччини, із запевненням автономії, під офіційною назвою Підкарпатської Русі. Приєднання Закарпаття до Чехо-Словаччини затвердила мирова конференція в Сен-Жермен, 19 листопада 1919 р.

Східня частина Закарпаття, *Мармарощина,* попала під окупацію Румунії.

34. УКРАЇНА І СХІДНЯ ЕВРОПА ПІСЛЯ І-ої СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1921-1939 РР.)

Після Першої Світової війни українська національна територія була поділена між чотирма державами: СССР, Польщею, Чехословаччиною і Румунією.

Українські землі в СССР охоплювали прибл. 570.000 км² і понад 40 мільйонів населення. З того 443.000 км² з 29 мільйонами (1926 р.) населення становили федеративну державу, Українську ССР, з власним урядом, законодавством і судівництвом, але спільним військом, фінансами, транспортом, комунікацією, господарською і закордонною політикою. Столицею Української ССР від часу її проголошення 27 грудня 1917 р. був Харків, від 1934 р. Київ. В склад Української ССР увійшли 9 передвоєнних губерній, поділених в 1924 р. на 54 округи. В тому ж році заселену молдаванами частину лівобережжя Дністра виділено в Автономну Молдавську ССР, а східню частину Донецького басейну з головним містом Шахти відділено від Української ССР і приєднано до Російської СФСР. В 1931 р. переведено новий адміністративний поділ республіки на 7 областей. Поза Українською ССР находилося прибл. 120.000 км² української суцільної національної території, з того 112.000 км² з 5 мільйонами населення в Російській СФСР.

Життя українського народу в Українській ССР проходило під суворою контролею Комуністичної Партії УССР, підпорядкованої Комуністичній Партії СССР. Завдання комуністичного уряду УССР здійснювано при помочі державної поліції, знаної як ЧК, НКВД, КҐБ і ін.

Двадцятиріччя комуністичної влади в УССР можна поділити на чотири періоди:

1. *Період воєнного комунізму*, 1918-1921, характеризований терором ЧК, загальним винищуванням противників большевицького ладу, націоналізацією промисловости й економічною депресією.

2. *Період Нової Економічної Політики* (НЕП), 1922-1929 рр. Це час ліберальніших умов національного і господарського життя. На той період припадає раціоналізація сільського господарства, розвиток кооперації, відносна свобода для розвитку українського шкільництва, літератури, науки і мистецтва.

3. *Період колективізації сільського господарства,* 1929-1933. В тому часі зліквідовано приватні господарства і на їхньому місці створено колективні та совєтські сільські господарства. Опір селян здавлено силою, при чому сотні тисяч заможнішого сільського населення фізично знищено або перевезено до таборів примусової праці в Азії; супроти опору загалу сільської людности застосовано терор штучного голоду, в наслідок якого вигинуло понад 6 мільйонів населення.

4. *Період індустріялізації,* 1934-1941. Це час зросту важкої індустрії, головно видобутку кам'яного вугілля, залізної і манґанової руди, нафтової ропи, продукції сталі і півфабрикатів для воєнної промисловости. Натомість легка індустрія Української ССР майже не існувала, її продукти імпортовано за високі ціни головно з московських земель.

Процеси колективізації сільського господарства і розбудови важкої промисловости переходили в терор, застосований москалями до загалу українського національного життя. Для розвалу українського життя Сталін призначив секретарем комуністичної партії УССР московського шовініста Павєла Постишева. Вислідом його акції було розгромлення Всеукраїнської Академії Наук, українського театру „Березіль", ліквідація Української Автокефальної Православної Церкви, замкнення катедр української історії і географії в університетах, десятків наукових і культурних установ, московщення шкіл і урядів, фізичне знищення або заслання до таборів примусової праці сотень українських науковців. На знак протесту проти московського терору відібрав собі життя письменник М. Хвильовий, а згодом член уряду Української ССР М. Скрипник.

Українські землі під окупацією Польщі: Галичина, Холмщина, Підляшшя, західні частини Волині і Полісся. Разом 122.000 км² і 6.5 мільйонів населення (в 1931 р.).

Галичина, після війни з Польщею, була на найвищому рівні національної свідомости й організації. Одержуючи згоду мирової конференції на окупацію Галичини в 1919 р., а опісля Ради Амбасадорів на приєднання її до Польщі, польський уряд зобов'язався дати Галичині широку автономію і забезпечити українському населенню повні права національного, культурного і господарського розвитку. Цих зобов'язань Польща ніколи не здійснила, а навпаки, репресіями й терором старалася спинити його розвиток і знищити дотогочасні культурні надбання. Коли протести українських політичних партій (Українського Націонал-Демократичного Об'єднання. Української Соціял-Демократичної, Української Соціялістично-Радикальної і Української Католицької Народньої партій) не приносили успіху, розвинула діяльність таємна Українська Військова Організація (УВО), а з 1929 року Організація Українських Націоналістів (ОУН). Застосування збірної відповідальности за акцію підпільних організацій у формі поліційного і військового терору (пацифікація в 1930 р.) і засилання провідних людей до ізоляційного табору в Березі Картузькій (від 1934 р.) причинилося до зросту національної солідарности і революційного настрою.

В часах польської окупації поділено Галичину на три воєвідства: Львівське, Тернопільське і Станиславівське. Лемківщину включено до Краківського воєвідства.

Холмщина, признана Берестейським договором Українській Народній Республіці, була майже до кінця Першої Світової війни під військовою адміністрацією Австрії і Німеччини. Після війни попала під Польщу, включена до Люблинського воєвідства. Польща здавила всі прояви українського життя, зліквідувала українські школи і культурні та господарські установи. Із щонайменше 120 українських православних церков частину зруйновано, частину перемінено на польські костьоли.

Підляшшя і *західня частина Полісся* були включені у Поліське воєвідство з головним містом Берестя. Національна свідомість українського населення була завжди низька. Ні одної української школи. Урядова мова української православної церкви була польська.

Волинь в час визвольної війни 1917-1920 рр. пережила інтенсивний процес національного відродження і попала під окупацію Польщі на основі Ризького договору 1921 р. Польська влада давала деякі можливості організації українських шкіл, культурно-освітніх і господарських установ і церковного життя. Однак після 1930 р. школи перемінено на двомовні або чисто польські, культурно-освітні організації розв'язано, церковне і господарське життя віддано під контролю поліції.

Волинь була організована як Волинське воєвідство із столичним містом Луцьком.

Українські землі румунської займанщини охоплювали Буковину, українську частину Мармарощини і Басарабію.

Від листопада 1918 р. до кінця 1928 р. *Буковина* була під військовою владою. В тому часі громадянські права були припинені. Уряд усунув українську мову з урядів, шкіл, церкви, припинив діяльність українських товариств, частину з них розв'язав. Після привернення громадянських прав 1929 р. українське культурне життя віджило. У 1937 р. адміністрація знову придавила культурне життя аж до вибуху Другої Світової війни.

У *Мармарощині* українське культурне життя було придавлене подібно як у Буковині.

Басарабія перейшла під румунську окупацію в 1917 р. Цю окупацію затвердила Мирова конференція в Парижі. Українське життя в тій області майже не існувало.

Закарпаття з'єдналося з Чехо-Словаччиною добровільно, на основі ухвали Руської Національної Ради в Ужгороді, 8 травня 1919 р. Це приєднання затверджено договором в Сен-Жермен, 10 вересня 1919 р. Чехо-Словаччина затвердила автономний устрій Закарпаття під уря-

довою назвою *„Підкарпатська Русь”,* але чеський уряд зволікав із впровадженням його в життя. Зробив це щойно напередодні Другої Світової війни. Чехо-Словаччина давала кращі можливості господарського і культурного розвитку населення Підкарпатської Русі, чим Польща і Румунія.

35. КАРПАТСЬКА УКРАЇНА В 1939 Р.

Про час поселення українського народу на Закарпатті і його найранішу історію не маємо джерельних інформацій. Правдоподібно в X ст. воно було в складі Київської Держави, а в XI ст. попало під зверхність угорських королів, і в історичних джерелах згадується під іменем Руської Мархії. Згодом Закарпаття знайшлося під центральною угорською адміністрацією, поділене на сім жуп (повітів): Марамарош, Уґоча, Береґ, Унґ, Земплин, Шариш і Спіш.

Після розгрому угорського війська турками під Могачем (1526 р.) середня частина Закарпаття перейшла під безпосередню зверхність Туреччини, західня частина була приєднана до Австрії, а східня — до Семигородського князівства під зверхністю Туреччини. Після перемоги над турками під Віднем 1683 р. ціле Закарпаття перейшло під владу Австрії. Завдяки ліберальним умовинам у тогочасній Австрії і діяльності патріотичних єпископів Мукачівської епархії, обставини для культурного і національного розвитку на Закарпатті в XVIII і на початку XIX ст. були багато сприятливіші, ніж на землях під зверхністю Польщі. В 1850 р. жупи, заселені українцями, були зорганізовані в Руський дистрикт з українською адміністрацією й українською урядовою мовою. Руський дистрикт проіснував до 1867 р. Тоді Закарпаття перейшло під безпосередню адміністрацію Угорщини.

Мадярська адміністрація зовсім припинила українське національне життя. Воно відродилося щойно після розвалу Австро-Угорщини в 1918 році. Бажаючи вдержати Закарпаття в складі Угорщини, угорський парлямент виділив заселені українцями повіти в окрему адміністративну одиницю, Руську Країну, яка проіснувала від грудня 1918 до травня 1919 р. На основі договору в Сен-Жермен, 10 вересня 1919 р., Закарпаття перейшло в склад Чехо-Словаччини як *автономна країна Підкарпатська Русь*. Однак Чехо-Словаччина зволікала з проголошенням автономії. Основні зміни в політичному становищі Закарпаття приніс 1938 рік, коли Чехо-Словаччина, загрожена Німеччиною, погодилася проголосити автономію і створити перший уряд Підкарпатської Русі. Але дальший розвиток подій залежав від плянів Німеччини. Бажаючи прихилити Мадярщину, Німеччина погодилася на захоплення нею південної смуги Закарпаття з містами Ужгород, Мукачів і Берегів. Україн-

ський уряд мусів перенести свою столицю до Хусту. 20 листопада 1938 року впроваджено для Закарпаття офіційну назву *Карпатська Україна*, 12 лютого 1939 р. відбулися вибори до першого карпато-українського сойму й уряд приступив до організації власної армії, *Карпатської Січі*.

Автономне життя Карпатської України тривало коротко. За таємною згодою Німеччини, угорська армія *14 березня 1939 р.* напала на Карпатську Україну. Чеська військова залога евакувалася. Оборону перед інвазією прийняла на себе Карпатська Січ під проводом М. Колодзінського. Того ж дня сойм проголосив *незалежність Карпатської України*. Президентом став дотеперішній прем'єр-міністер *о. Августин Волошин*. 15 березня сойм схвалив конституцію.

Військові сили Карпатської Січі були заслабі, щоб оборонити державу перед напасником. Однак на домагання Гітлера, щоб Карпатська Україна піддалася мадярам без бою, президент А. Волошин заявив: „Ми не переможемо. Однак коли б ми піддалися, ми свою Україну вкрили б вічною ганьбою. Коли ж згинемо в боротьбі, увінчаємо її славою. Наша кров буде посівом нових героїв. Україна певно постане!" На протязі тижня угорські війська зайняли територію Карпатської України. Українські відділи продовжували бойові дії в Карпатах до половини квітня.

Угорська окупація Карпатської України тривала до жовтня 1944 року, коли цю країну зайняли совєтські війська. Закарпаття приєднано до УССР як *Закарпатську область із столицею в Ужгороді*. Заселені українцями Земплинський і Шаришський повіти з м. Пряшевом залишилися при Словаччині, а Мармарощина в складі Румунії.

36. УКРАЇНА В ЧАСІ ІІ-ої СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1945 РР.)

Воєнні дії, які відбувалися на українських землях під час Другої Світової війни, можна поділити на дві фази: німецько-польську війну і німецько-совєтську війну.

Німецько-польська війна почалася 1 вересня 1939 р. нападом Німеччини на Польщу. Війну попередив договір Німеччини з СССР, складений 23 серпня 1939 р., який намічував поділ Польщі.

На протязі 3-ох тижнів німецькі війська зайняли західні і центральні землі Польщі, а совєтські війська українські та білоруські землі. На основі нового договору з 28 вересня 1939 р. зайняті українські території розмежовано кордоном по лінії: Сян-Солокія-Буг. Тим чином, Східня Галичина, Волинь і Полісся опинилися в межах СССР, а західня частина Посяння, Лемківщина і західня частина Підляшшя — під окупацією Німеччини.

З винятком частини Підляшшя, яку приєднано безпосередньо до Райху, захоплені Німеччиною українські землі включено до новоствореної політичної одиниці — Генеральної Губернії. З них — Лемківщину і західнє Посяння включено до Краківського, а Холмщину і решту Підляшшя до Люблинського дистриктів.

Українські землі, що їх зайняли совєтські війська, включено до Української ССР, з винятком Полісся, яке приєднано до Білоруської ССР.

На основі договору з 28 червня 1940 р. Румунія відступила для СССР північну Буковину і Басарабію. З тих земель, північну Буковину та Хотинський, Аккерманський і Ізмаїльський повіти Басарабії з'єднано з Українською ССР, а з більшої решти Басарабії й Автономної Молдавської ССР, в складі Української ССР, створено Молдавську ССР.

Німецько-совєтська війна зачалася 22 червня 1941 р. нападом Німеччини на СССР. На протязі 1941 і 1942 рр. німецькі війська зайняли західню частину СССР до Кавказу і лінії Грозний-Сталінград-Орел. Суцільна українська національна територія опинилася під окупацією Німеччини. Рішенням Гітлера, 1 серпня 1941 р. Галичину приєднано до Ге-

неральної Губернії під назвою „Дистрикт Галичина". Щоб прихилити Румунію на союзника, Гітлер віддав їй північну Буковину, Басарабію і територію між Богом і Дністром, т. зв. *Трансністрію*. З решти українських зайнятих земель створено окрему адміністративну одиницю під безпосередньою адміністрацією Німеччини, *„Райхскомісаріят Україне"*.

Після перших великих успіхів німецької армії наступили великі невдачі. Найбільші з них, це розгром німецької армії в битві за Сталінґрад (від листопада 1942 до лютого 1943 р.) і в околиці Курська (влітку 1943 р.). Осінню 1943 р. совєтські війська зайняли Лівобережжя і перейшли в наступ на головну оборонну німецьку лінію на правому березі Дніпра. Проломивши її, совєтські війська в першій половині 1944 року зайняли ціле Правобережжя, в липні проломили німецький фронт під *Бродами* і в жовтні всі західньоукраїнські землі були під окупацією совєтів.

Друга Світова війна закінчилася (в Европі) 8 травня 1945 р. безумовною капітуляцією Німеччини.

Після війни наступив новий поділ Европи. На українських землях привернено українсько-румунську границю з 1940 р. В серпні 1945 р. уточнено кордон між Українською ССР і Польщею. Він ішов по лінії верхнього Сяну, потім відходив від нього на схід, залишаючи при Польщі Перемишль, переходив на р. Солокію і нею ішов до Бугу і Бугом на північ. На основі нового договору між СССР і Польщею, 15 лютого 1951 р., віддано Польщі частину Галичини з містом Устрики Долішні взамін за смужку північно - західньої Галичини вздовж залізничого шляху Сокаль-Рава Руська з містечками Кристинопіль, Белз і Угнів. На основі польсько-совєтських договорів Посяння, Лемківщина, Холмщина і Підляшшя, тобто прибл. 15% української етнографічної території, перейшли під владу Польщі. Більшу частину української людности тих земель виселено до Української ССР, частину переселено на т. зв. „відзискані" землі північної і західньої Польщі, і тільки малій частині дозволено залишитися на місцях.

Після упадку Карпатської України *Закарпаття* було під окупацією Угорщини до жовтня 1944 р., коли зайняли його совєтські війська. 26 листопада 1944 р. з'їзд народних комітетів Закарпаття ухвалив з'єднання Закарпаття з Українською ССР. На основі цієї ухвали Українська ССР склала договір з Чехо-Словаччиною, 29 червня 1945 р., яка відмовилася від Закарпаття. В січні 1946 р. Закарпаття перейменовано на Закарпатську область Української ССР.

Воєнні події і німецька та совєтська окупації українських земель принесли великі зміни в житті українського народу окремих окупованих земель.

На землях, що ввійшли в склад *Генеральної Губернії,* впроваджено поділ на округи під німецькою адміністрацією. Всі самоуправні установи, товариства й організації закрито. Українське культурно-освітнє і суспільне життя могло проявлятися під контролею німецької адміні-

страції в українських допомогових комітетах, очолюваних *Українським Центральним Комітетом* у Кракові під проводом проф. *В. Кубійовича*. Десятки тисяч молодих самітних мужчин і жінок німці вивезли на примусові роботи в Німеччині.

Українські землі, що перед війною були в складі Української ССР і Волинь, німці зорганізували в колонію *„Райхскомісаріят Україне"*, залежну безпосередньо від німецького уряду. На головного комісара України Гітлер призначив Еріка Коха з дорученням винищити комуністів, жидів і прихильників українського націоналізму та безпощадно використати всі людські і матеріяльні засоби, які можуть причинитися до успішного ведення війни. Райхскомісаріят ділився на генеральні комісаріяти, а ті на ґебітскомісаріяти, що об'єднували по кілька колишніх районів. В загальній адміністрації були німці, в муніципальній — місцеві урядовці, підпорядковані німецьким окружним комісарам. В першому році німецької окупації закрито всі школи, згодом урухомлено нижчі кляси народніх шкіл. Сотні тисяч працездатного населення вивезено на примусові роботи в Німеччині. Німці вивезли з України приблизно половину домашньої худоби, понад сім мільйонів тонн зерна, мільйон тонн олійного насіння, понад 600 тисяч тонн м'яса, прибл. 200 тисяч тонн масла, сотні тисяч тонн цукру, мільйони тонн картоплі, паші, металів. Національний гніт і грабіжницьке господарювання німецької адміністрації довели до активного опору населення, який проявився у підпільній боротьбі УПА та різних партизанських груп.

Невдачі на фронті і загальне невдоволення населення змусили німецьку адміністрацію до деяких полегш, зокрема на території Галичини. В 1943 р. німці погодилися на організацію української військової частини — *СС Дивізії „Галичина"*. На основі особливого договору з Українським Центральним Комітетом, цю військову частину можна було вжити лише у війні з совєтськими військами на українських землях. Число вояків дивізії було обмежене до 20 тисяч. Дивізія „Галичина" виступила на фронт щойно в червні 1944 р. В *битві під Бродами,* 19-20 липня 1944 р., її розгромила совєтська армія. Ледве прибл. п'ять тисяч вояків вирвалося з оточення. Частина з них вступила до УПА, а частина відступила на захід. Її доповнено до бойового стану, переформовано і перевишколено. Однак, в наслідок швидкого відступу німецьких військ, дивізія не взяла вже участи у фронтових боях. Напередодні капітуляції Німеччини дивізія, тоді на території Стирії, була перейменована на *І Дивізію Української Національної Армії* і під командою *ген. Павла Шандрука* перейшла на бік альянтів, після чого була інтернована в Ріміні, Італія.

Після нової окупації України, совєтська адміністрація застосувала безпощадний терор проти української частини населення, яку підозрівала в симпатії до Організації Українських Націоналістів і її збройної сили, Української Повстанської Армії. Перед УПА стояло нове завдання: боронити українське населення перед терором большевицької поліції, давати схоронище загроженим, боронити українське населення пе-

ред вивозом на Сибір і перед насильним переселенням та вести самостійницьку пропаґанду серед українського народу.

Друга Світова війна принесла Україні велетенські втрати. Майже 12 мільйонів людей загинуло під час бойових дій, большевицького, німецького і польського терору, від пошесних недуг і з голоду. Сотні тисяч українців попали на примусові роботи у Німеччині. Після війни більшу частину з них репатріовано, частина примістилася в таборах для „переміщених осіб" і відтіль переселилася на постійне поселення до країн Західньої Европи, Північної і Південної Америки й Австралії. На українських землях змінився також національний склад населення. Передусім зменшилося число жидів, німців, яких більшість переселилася під час війни до Німеччини, і поляків, які переселилися на територію Польщі. Війна знищила міста, села, господарство, культурні надбання й історичні пам'ятки.

37. УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ (УПА) В УКРАЇНІ (1942-1948 РР.)

Мапа показує головніші дії і рухи українських повстанських військ під час Другої Світової війни. На мапі зазначено німецько-совєтський фронт осінню 1942 р., похідні групи Організації Українських Націоналістів (ОУН), головні бази Української Повстанської Армії (УПА), її рейди і головні бої з большевицькою поліцією, партизанами і військовими з'єднаннями, бої з німецькою поліцією, та бої з польськими партизанами, поліцією і військом. Воєнні дії УПА були обмежені майже виключно до боротьби проти наїзників на території України. Головна мета збройної боротьби УПА — виявити волю українського народу до самостійного державного життя і неподільних прав на свої етнографічні території, відсвіжити традиції української держави і боротьби за неї, охоронити місцеве українське населення перед грабежами і фізичним винищуванням.

На самому початку німецько-совєтської війни, в червні 1941 року, Курінь ОУН „Роллянд" діяв у Басарабії, курінь „Соловейко" рушив з Перемишля на Львів. В ночі з 29-30 червня 1941 р. український курінь увійшов до Львова. Того ж дня. 30 червня, Народні Збори, скликані проводом ОУН групи Ст. Бандери, проголосили відновлення Української Держави. Одночасно похідні групи ОУН полк. А. Мельника (Буковинський Курінь) діяли на Буковині, походом через Вінницю дійшли до Києва і тут створили Українську Національну Раду.

У тому самому часі на Волині і Поліссі розвинула партизанські дії Поліська Січ під командою отамана Тараса Бульби-Боровця. Під кінець 1942 р. от. Бульба заактивізував її і перейменував на Українську Повстанську Армію (УПА).

Репресії, застосовані німецькою цивільною владою супроти населення України, грабіжницькі напади совєтських партизанів і польських боївок спричинили весною 1943 р. масовий наплив поліцистів і іншого роду охотників до лісових відділів, які також назвали себе УПА. Команду над новоствореними відділами перебрав полк. УНР Клячківський, який в тому часі теж перейшов у ліс. Усі відділи творили одну

Українську Повстанську Армію під начальною командою ген. Тараса Чупринки-Шухевича.

Під операційним оглядом УПА ділилася на чотири групи: УПА Північ, УПА Південь, УПА Захід і УПА Схід.

УПА Північ охоплювала Волинь і Полісся. Лісиста та багниста околиця сприяла партизанській дії. Число бійців зросло до кількох десятків тисяч. В 1942 і з початком 1943 р. акції тієї групи були звернені проти німецьких поліцейських відділів. З ними зведено бої в околицях місцевостей: Володимирець, Висоцько, Яполоть, Клевань, Цумань, Колки, Олика, Луцьк, Ковель, Коростіль, Турівськ, Горохів, Олевськ, Берездів, Горинка, Кременець, Ланівці і ін. В квітні 1943 р. УПА Північ увійшла в бої з совєтськими партизанами, головно в Славутських лісах між Рівним і Шепетівкою, в околиці Острога, Житомира, Яполоті, Володимира, Горохова, Любомля, Дубровиці, Клесова й ін.

УПА Південь діяла в південній Україні. Головні протинімецькі і потім протибольшевицькі бази УПА Південь були: Холодний Яр, в околиці Чигирина, Уманщина і Вінниччина. Згодом УПА Південь перейшла на Волинь і влилася в УПА Північ.

УПА Схід, згідно з плянами Головної Команди УПА, мала формуватися в північній частині Київщини (тактичний відтинок „Базар"), у південній Чернігівщині (тактичний відтинок „Крути") і в південній Київщині (тактичний відтинок „Черник"). Для сформування тієї групи, влітку 1943 р. та взимку 1943-1944 р. відбулися три рейди з території УПА Північ, у силі 500 до 1000 повстанців. Вони створили випадову базу для УПА Схід у *Малинських лісах* на Житомирщині. Швидке пересування бойового фронту в ті околиці унеможливило виконання пляну Головної Команди УПА. Однак рейди на Житомирщину і Київщину відбувалися цілий час існування УПА. Останній рейд відбувся в 1949 р. під проводом хор. Романа.

УПА Захід до кінця 1943 р. діяла в Галичині під назвою Української Народної Самооборони (УНС) і в Буковині під іменем Буковинської Української Самооборонної Армії (БУСА). В січні 1944 р. обидві військові формації виступили під іменем УПА Захід. До неї долучилися південні відділи УПА Південь. Головні оперативні бази УПА Захід були: *Чорний Ліс* у Станиславівщині, гори *Лисоня, Говерля* і *Маківка,* потім *ліси Холмщини* і *Посяння.* Головні сутички з німцями влітку 1944 р. мали місце в різних околицях Передкарпаття і в Карпатах (околиці Коломиї, Станиславова, Сколього, Дрогобича і Турки). Влітку й осінню 1944 р. УПА звела успішні бої з червоними партизанами *Ковпака* в Станиславівщині і *Шукаєва* в Скільщині і Турчанщині.

В часі переходу воєнного фронту за Сян, УПА поділилася на сотні, числом по 120 до 150 бійців, які творили три більші з'єднання: *Лемко* для оборони Лемківщини, *Перемищина* для Посяння і *Данилів* для Холмщини. Головні оперативні бази УПА були в Карпатах, у лісових

масивах Любачівщини і Холмщини. Від 1944 р. групи УПА вели головні бої з польською поліцією і міліцією, з большевицькими відділами НКВД і МВД та з польськими і совєтськими військами. На українських землях в межах Польщі УПА вдержалася до літа 1947 р. На території Української ССР оперувала малими відділами. Після смерти головного командира УПА ген. Тараса Чупринки, в 1950 р., діяльність послабла. Однак дії УПА продовжуються. В 1951 р. відділи УПА діяли в Тернопільщині, в 1952 р. в Теребовельщині, в 1954 р. в Станиславівщині (Чорний Ліс), в 1956 р. — на Передкарпатті і в Карпатах (Заболотівщина. Станиславівщина, Закарпаття).

38. УКРАЇНА І СХІДНЯ ЕВРОПА ПІСЛЯ ІІ-ої СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1945 Р.)

Друга Світова війна змінила політичний і разом з ним етнографічний образ Центральної Европи. Мапа представляє нові політичні межі. Велика більшість української етнографічної території увійшла в склад Української Совєтської Соціялістичної Республіки. Поза нею залишилися: Підляшшя, Холмщина, Посяння і Лемківщина — в межах Польщі; Пряшівщина в складі Чехо-Словаччини; Мармарощина і частина Буковини — в Румунії; північна смуга заселеного українцями Полісся і частина Підляшшя — приєднана до Білоруської ССР; південні українські частини Вороніжчини і Курщини, Озівсько-Чорноморський і Північнокавказький краї — в межах Російської СФСР.

Воєнні і післявоєнні міґрації та переселення людности змінили етнографічні відносини українських земель. Наступна таблиця представляє етнічний склад населення території Української ССР (в межах 1970 р.) на 1933 і 1970 роки.

Національність	Число населення *в 1933 р.*[1])		*в 1970 р.*[2])	
	в 1000 осіб	*%*	*в 1000 осіб*	*%*
українці	31,525	75.4	32,234	74.9
москалі	3,365	8.1	9,128	19.4
жиди	2,725	6.5	777	1.6
поляки	2,105	5.0	295	0.6
німці	635	1.5	—	—
татари	260	0.6	—	—
молдавани	240	0.6	266	0.6
болгари	217	0.5	234	0.5
білоруси	108	0.2	386	0.8
інші	640	1.6	758	1.6
Всього	41,820	100.0	47,126	100.0

[1]) Ukraine. A Concise Encyclopaedia. Vol. I, p. 212.

[2]) Центральне Статистичне Управління при Раді Міністрів СРСР. „Радянська Україна", 17 квітня 1971 р.

У порівнянні з передвоєнним станом на території Української ССР зменшилося число жидів, поляків, німців і татар, а натомість майже потрійно зросло число москалів і білорусів. Тенденція зросту числа москалів і білорусів продовжується в наслідок переселювання українців в Азію і безперервної іміґрації москалів та інших національних груп в Україну.

В наслідок обміну населення між Українською ССР і Польщею число українців на українській етнічній території в межах Польщі зменшилося до прибл. 400 тисяч. Значну частину українського населення поляки переселили на північні і західні окраїни держави.

Українське населення етнічної території в межах Російської СФСР позбавлене українських шкіл і можливостей плекати рідну мову і культуру. Воно постійно асимілюється і русифікується. Не зважаючи на масове переселення українського народу з Української ССР на Сибір та інші землі Російської СФСР, число українців в Російській СФСР зменшилося з приблизно 6 мільйонів у 1926 р. до трьох мільйонів у 1970 р. Частинна відповідальність за це зменшення падає на неправильності статистичних клясифікацій.

Українське населення приєднаних до Білоруської ССР українських етнічних земель в переписі населення 1970 р. зачислено неправильно до білорусів. Його число 840 тисяч з 1926 р. штучно зменшилося до 190 тисяч в 1970 році.

Українське населення Пряшівщини, що залишилося в межах Чехо-Словаччини, оцінюють на прибл. 100 тисяч.

39. ТАБОРИ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ В СССР В АЗІЇ

Мапа представляє географічне розміщення таборів примусової праці на території азійської частини СССР. Табори бувають різної величини. Окремі з них займають площу рівну деяким західньоевропейським державам, із десятками або і сотками тисяч в'язнів. Докладне число невільничих мешканців таборів не відоме. Його оцінюють тепер на 3½ мільйона.

Совєтська влада не відрізняє політичних в'язнів від звичайних злочинців і людей, які попали до таборів на основі запотребування робочої сили. Всі в'язні є під контролею поліції державної безпеки, очолюваної Головним Управлінням Таборів, ізольовані від зовнішнього світу і позбавлені найосновніших людських прав.

Табори примусової праці служать двом цілям: 1. господарській розбудові розлогих і незаселених територій півночі та сходу СССР, зокрема будові нових міст, шляхів, каналів, експлуатації великих природних багатств — мінеральних копалин і лісу, загосподаренню пустинних степів і тундри, і 2. політичній цілі — зміцненню тоталітарної системи правління шляхом репресій і терору, зокрема розтягненню безпосередньої контролі над особами, які з різних причин можуть бути невигідні для місцевої адміністрації. Велику більшість мешканців таборів творять неросійські національності, зокрема українці (понад 70%), заслані під замітом „буржуазного націоналізму", тобто такі, що бажають зберегти свою рідну культуру і мову.

40. ЕМІҐРАЦІЯ З УКРАЇНИ ДО АЗІЇ

(На основі перепису населення з 1926 р.)

Мапа показує розміщення українського народу в азійській частині СССР на основі перепису населення в 1926 р. Українські поселення групувалися на трьох територіях: у Центральній Азії, головно в Казахстані, в південній смузі Сибіру, передусім уздовж транссибірської залізниці, і на Далекому Сході, головно в сточищі нижнього Амура в т. зв. Зеленому Клині.

Першими українськими поселенцями в Азії були політичні засланці другої половини XVII сторіччя. Переселення до Азії українських селян почалося після знесення кріпацтва в 1861 р. Воно прийняло масовий характер від 1883 р., головно після побудови транссибірської залізниці. На основі перепису населення в 1926 р. в азійській частині СССР жило 2,138.000 українців. З того в Казахстані 861.000, в Сибірі 828.000, на Далекому Сході 315.000, в інших областях 98.000. В наслідок вивозу українців на Сибір у часах колективізації сільського господарства в 1929 р. і пізніше для освоювання цілинних земель Азії в післявоєнних роках, число українського населення щонайменше подвоїлося. Крім українських сільських поселень невідоме число українців перебуває в містах, у промислових і гірничих осередках, в таборах примусової праці. Українське населення поза межами Української ССР позбавлене українських шкіл та основних можливостей плекання рідної мови і культури.

41. УКРАЇНЦІ В СВІТІ

Мапа представляє географічне розміщення українських поселень на земній кулі. Поза українською етнографічною територією українці живуть більшими чи меншими групами в усіх частинах світу і майже в усіх країнах. Найчисленніші українські поселення розкинулися в европейській та азійських частинах СССР, в Канаді, в східній частині ЗСА, в південній Бразілії, в північній частині Арґентіни, в південно-східній Австралії.

УКРАЇНЦІ В СССР
ПОЗА МЕЖАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ССР (В 1.000 ОСІБ)

	Число українців в роках		
Республіки:	*1926*	*1959*	*1970*
Російська	5,871	3,377	3,346
Білоруська	840	133	191
Молдавська	—	421	507
Литовська	—	18	25
Латвійська	—	29	53
Естонська	—	16	28
Азербайджанська	18	—	28
Вірменська	3	—	—
Грузинська	14	53	50
Казахська	862	756	930
Киргізька	64	137	126
Таджицька	—	27	32
Туркменська	7	21	35
Узбецька	25	93	115

Українські поселення в европейській частині СССР зосереджені головно в Надволжанщині та на Уралі. Вони виникли в кінці XIX і в початках XX ст. як вислід міґрації українців на східні незаселені землі Російської імперії з перенаселених сільських областей України. В 1926 році число українців у тих областях сягало 770 тисяч. Це число збільшилося новими переселеннями в часі голоду 1930-их років. Теперішній чисельний стан українців тих земель докладно не відомий.

УКРАЇНЦІ ПОЗА СССР (В 1.000 ОСІБ)
Оцінка на 1975 р.

Країна	*Число українців*	*Країна*	*Число українців*
В Европі:		*Поза Европою:*	
Польща	400	ЗСА	750
Румунія	100	Канада	600
Чехо-Словаччина	100	Бразілія	160
Юґославія	40	Арґентіна	120
Франція	30	Австралія і Нова Зеляндія	35
Великобрітанія	25	Параґвай	10
Німеччина	25	Уруґвай	5
Австрія	3	Венесуеля й інші півд. амер. краї	3
Бельгія	3		
Інші	4		

УКРАЇНЦІ В ЕВРОПІ ПОЗА СССР

Українці в Польщі в ранніх історичних часах обмежувалися до купецьких станиць у великих торговельних містах, а пізніше також до студентських колоній в університетських осередках, таких як: Краків, Ґданськ, Варшава, Торунь. Після Першої Світової війни і визвольних воєн десятки тисяч полонених і інтернованих вояків українських армій жили в таборах у Каліші, Тарнові, Пйотркові, Ланцуті, Щепюрні, Олександрові Куявському, Стшалкові, Вадовицях та ін. Велика частина українських військових ветеранів із центральних і східніх українських земель після звільнення з таборів залишилася на постійне в Польщі. В Тарнові, Варшаві і Каліші примістилася була також українська політична еміґрація. У міжвоєнному часі в університетських осередках Польщі жило значне число українських студентів, у різних місцевостях етнічної польської території працювали українські вчителі та службовці, які не дістали дозволу працювати на рідних землях. Число українців на корінних польських землях у 1930-их роках оцінюють на 20-25 тисяч. Це число збільшилося політичною еміґрацією з Галичини і Волині після німецько-польської війни в 1939 р., сконцентрованою головно в Кракові та Люблині.

Українські сільські поселення на терені етнографічних польських земель виникли щойно після Другої Світової війни в наслідок примусового переселення частини українського населення з приєднаних до Польщі українських етнографічних земель на землі північної і західньої Польщі. Найбільші скупчення українських поселень виникли у воєвідствах: Ольштинському, Кошалінському, Щецінському, Вроцлавському і Зєльоноґурському. Українські колонії є також у великих містах Польщі. Число українців у Польщі докладно не відоме. Приблизну кількість оцінюють різно — від 200 до 400 тисяч.

Українські поселення в Чехії і Словаччині перед Першою Світовою війною були обмежені до університетських міст і промислових та гір-

ничих осередків. В часі Першої Світової війни на терені Чехії і Моравії було зорганізовано кілька таборів для воєнних виселенців з Галичини і Буковини. В 1920 р. на територію Чехії прийшли деякі частини Української Галицької Армії, згодом інтерновані в таборах у Ліберці та в Німецькому Яблонному. Після війни Прага стала одним із головних осередків української політичної еміґрації. Тут примістилися українські наукові установи: Український Вільний Університет, Український Високий Педагогічний Інститут, Українська Реальна Гімназія, Українська Студія Пластичного Мистецтва, Музей Визвольної Боротьби, Центральний Союз Українського Студентства та ін. В Подєбрадах була приміщена Українська Господарська Академія (опісля Український Технічно-Господарський Інститут). В Брні на Моравії студіювало значне число українських студентів. В часі окупації мадярами Карпатської України в Чехії тимчасово поселилися українські політичні еміґранти з Закарпаття. Перед приходом совєтських військ у 1944-45 р. більшість української політичної еміґрації та наукових установ переїхала на територію західньоевропейських держав.

Українські поселення в Австрії виникли після приєднання Галичини і Буковини до Австрії в 1770-их роках. Тоді засновано у Відні академію для українських священиків „Барбареум" і парафію св. Варвари, українці стали приїздити на студії в австрійських університетах, у різних місцевостях працювали українські державні службовці та робітники, відбували службу українські військовики.

Під час Першої Світової війни на терені Австрії засновано низку таборів для приміщення українських воєнних виселенців (Ґмінд, Вайтра, Форарльберґ, Кірхберґ). Відень був головним політичним осередком українців австрійської займанщини. Після Першої Світової війни число українських поселенців на території Австрії зменшилося до кількох тисяч. Нова хвиля української політичної еміґрації і робітників на примусових працях прибула в роках Другої Світової війни. Після війни більшість українського робітництва репатріовано, частину еміґрантів і робітників поселено в таборах для т. зв. переміщених осіб, звідкіль їх перевезено на постійне поселення в країнах Західньої Европи і за океан. Число українського населення Австрії в 1970-их роках оцінюють приблизно на три тисячі.

Українські поселення в Юґославії належать до найраніших. У половині XVIII ст. у Бачці (Войводіна) між Дунаєм і Тисою поселилося кілька тисяч українських селян з Пряшівщини. В 1890-1913 рр. заснувалася українська колонія в Боснії, головно з еміґрантів із Галичини. Число українців у Бачці і сусідніх областях Срему та Банату оцінюють на 20 тисяч, з головними осередками Руський Керестур, Коцура і Новий Сад. Число українців у Боснії приблизно 10 тисяч. Головні осередки українського життя, це: Крижеваці (столиця української грекокатолицької епархії) і Баня Лука.

Українські поселення в Німеччині перед Першою Світовою війною були обмежені до сезонового робітництва, головно в копальнях вугілля,

і студентів університетів. В часі Першої Світової війни в різних місцевостях існували табори для воєнних полонених російських армій. Після підписання мирового договору в Бересті, 1918 р., в Берліні перебувало українське дипломатичне представництво. По війні Берлін став одним із головних центрів української політичної еміґрації. В Берліні діяли Український Науковий Інститут і деякі українські видавництва, на університетах Німеччини студіювало постійно значне число українських студентів.

Під час Другої Світової війни німецька окупаційна влада України перевезла на територію Німеччини сотні тисяч робітників до праці у воєнній промисловості та сільському господарстві. Під кінець війни число українців збільшилося напливом політичних еміґрантів. Після війни частина робітництва вернулася в Україну, інші були сконцентровані в таборах для т. зв. переміщених осіб (Мюнхен, Авґсбурґ, Реґенсбурґ, Карльсфельд, Берхтесґаден, Міттенвальд і ін.), звідкіля виїхали на постійне поселення, переважно за океан.

Число українців Німеччини в 1970-их роках оцінюють на прибл. 25 тисяч. Головним осередком українців Німеччини є Мюнхен, де знайшли свій осідок Український Вільний Університет, Український Технічно-Господарський Інститут, видавництва, а також єпископство для українців католиків у Західній Европі.

Українці у Великобрітанії до Першої Світової війни обмежувалися до одиниць, які приїздили на студії, в торговельній місії, як туристи. Після Першої Світової війни в Лондоні перебувала українська дипломатична місія, в міжвоєнному часі тут працювало Українське Бюро. Після Другої Світової війни у Великобрітанії поселилися військові ветерани армії Андерса (бл. 6000) і ветерани Дивізії „Галичина", які переселилися з табору в Ріміні, Італія. В 1947 і 1948 рр. до Великобрітанії переселилося прибл. 20 тисяч українців з таборів для „переміщених осіб" у Німеччині. Згодом значне число українців переселилося до Канади, Австралії, ЗСА й інших держав. Число українців у Великобрітанії в 1970 р. оцінюють на прибл. 25 тисяч. Найбільші українські скупчення є в містах: Лондон, Менчестер, Рочдейль, Олдгем, Лідс, Галіфакс, Бірмінґгем, Ноттінґгем, Гартфорд, Едінбурґ.

Українські поселення у Франції. Політичні і культурні зв'язки України з Францією сягають в ранні історичні часи. Однак число українських поселенців у Франції було мале. В 1918-1922 рр. в Парижі працювала українська дипломатична місія. Після війни Париж став одним з головних осередків української політичної еміґрації. У міжвоєнному періоді до Франції була спрямована сезонова робітнича еміґрація з польської займанщини. Постійні українські поселення постали після Другої Світової війни. Число українців у Франції в 1970-их роках оцінюють на приблизно 40 тисяч. Головним осередком українського життя у Франції є Париж. У Сарселі біля Парижу знаходиться централя Европейського НТШ, видавництво Енциклопедії Українознавства, а в Парижі Бібліотека ім. Симона Петлюри та ін.

Українські поселення в інших країнах Европи невеликі. З них значніші в *Бельгії,* куди після Другої Світової війни переселилося приблизно 10 тисяч робітників з таборів у Німеччині. Число всіх українців у Бельгії в 1970 р. оцінюють на три тисячі. Головні осередки українців у Бельгії є в містах: Льєж, Брюссель, Лювен, Ґент. Українське культурне життя в Бельгії високо розвинене.

Ватикан тісно зв'язаний з релігійним життям українців, починаючи від Берестейської унії 1596 р. У повоєнних роках тут розвинулося також українське наукове життя (Український Католицький Університет, Українська Мала Семінарія, бібліотеки, музеї). Після звільнення з большевицької тюрми Верховного Архиєпископа і Кардинала, Блаженнішого Кир Йосифа, Рим став осередком Української Католицької Церкви у вільному світі.

З інших держав, малі українські поселення є в Швайцарії, Італії, Еспанії, Швеції, Норвегії, Фінляндії, Данії та в усіх інших країнах західньої Европи.

ЗАОКЕАНСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ

Заокеанські масові поселення українців постали в другій половині XIX ст. Головні країни цих поселень це: З'єднані Стейти Америки, Канада, Бразілія, Арґентіна, Венесуеля, Параґвай, Уруґвай і Австралія.

Українські поселення у З'єднаних Стейтах Америки постали в 1870-их роках. Найраніші українські іміґранти до тієї країни прибували із Закарпаття та Лемківщини, а від 1890-их років також із Східньої Галичини, Буковини й інших українських земель. Число українських поселенців у ЗСА ніколи не було докладно відоме. Оцінюють, що воно в 1909 р. сягало 470 тисяч, в 1910-1914 рр. приїхало прибл. 100 тисяч, у міжвоєнному часі прибл. 20 тисяч, а після Другої Світової війни приблизно 80 тисяч. Беручи до уваги природний приріст і малий відсоток поворотців, загальне число українського населення у ЗСА в 1970 р. оцінюють на прибл. 750 тисяч.

Велика більшість українців ЗСА живе в північносхідніх стейтах, головно в Пенсильвенії, Нью-Йорку і Нью Джерсі, Коннектікет і Массачусетс. Українці живуть тут переважно в містах: Філядельфія, Нью-Йорк, Пітсбурґ, Бостон, Нюарк, Джерзі Ситі, Сиракюз. Поза північним сходом великі скупчення українців є у промислових містах середнього заходу: Детройт (Міч.), Клівленд (Огайо), Чікаґо (Ілл.). В останніх десятиріччях зросли українські поселення в містах Каліфорнії: Льос Анджелес, Сан-Франціско, Сан Дієґо; Міннесоти — Міннеаполіс, Тексасу — Гюстон, Мізурі — Ст. Люїс, Кольорадо — Денвер, і ін.

Головні осередки українського культурного, релігійного та господарського життя є в містах: *Філядельфія,* Па., з осідком митрополита Української Католицької Церкви в ЗСА, Союзу Українців Католиків „Провидіння", Злученого Українсько - Американського Допомогового Комітету, видавництв; *Нью-Йорк,* Н. Й., з централею Українського

Конґресового Комітету Америки, Наукового Т-ва ім. Шевченка, Української Вільної Академії Наук, Українського Історичного Т-ва, протоігуменату ОО. Василіян, видавництв, жіночих, молодечих, спортових організацій та ін.; *Джерзі Ситі,* Н. Дж., з централею Українського Народного Союзу і видавництва щоденника „Свобода"; *Пітсбурґ,* Па., з осідком католицького митрополита візантійського обряду для поселенців із Закарпаття, централею обезпеченевого товариства „Українська Народна Поміч", видавництв; *Чікаґо,* Ілл., з осідком українського католицького єпископства, видавництв, Філії Українського Католицького Університету, централі Українського Літературного Фонду ім. Івана Франка; *Детройт,* Міч., з осідком Капелі Бандуристів, видавництв; *Бавнд Брук,* біля Нью-Йорку, з осідком митрополита Української Православної Церкви; *Кембридж,* біля Бостону, з осередком Українознавчих Студій при Гарвардському Університеті; *Денвер,* Кол., з осідком Української Наукової Фундації; *Стемфорд,* Кон., з осідком українського католицького єпископства і теологічною семінарією; *Скрентон,* Па., з централею Українського Робітничого Союзу.

Українські поселення в Канаді. Еміґрація українців до Канади офіційно рахується від 1891 року. Перед Першою Світовою війною прибуло до тієї країни понад 170 тисяч українців, переважно селян з Галичини і Буковини, які поселилися у великій більшості на цілинних землях у провінціях: Манітоба, Саскачеван і Альберта. В міжвоєнному періоді прибуло до Канади прибл. 67 тисяч українців, головно селян, поруч яких були також представники інших суспільних верств: ремісники, ветерани українських армій, міщани, невелике число інтеліґенції. Третя і остання іміґрація, після Другої Світової війни, охопила головно українців, які в наслідок воєнних дій знайшлися на території Німеччини як робітники, вивезені з України на примусову роботу або воєнні виселенці. Ці іміґранти прибули до Канади як т. зв. переміщені особи в кількості 36 тисяч. Більшість з них поселилася у містах.

Перепис населення Канади з 1971 р. уточнив число осіб українського походження на 580 тисяч. З них 435 тисяч (75%) жили в містах і 145 тисяч у сільських околицях.

Головні осередки українського національного життя в Канаді, це міста: *Вінніпеґ,* Ман. (64,000 українців), централя українських ідеологічних, культурних і господарських товариств, видавництв, осідок української католицької й української православної митрополій та Комітету Українців Канади; *Едмонтон,* Альберта (62,000 українців), осідок української православної й української католицької епархій, централя організацій і товариств провінції Альберта, видавництв; *Торонто,* Онт. (60,000 українців), осідок української католицької й української православної епархій, товариств, видавництв, шкіл; *Саскатун,* Саск. (15,000 українців), осідок українських католицької і православної епархій, централя товариств Саскачеванської провінції; *Монтреаль,* Кве. (18,000 українців), осередок Українського Історичного Товариства, молодіжних організацій, мистецьких товариств; *Ванкувер,* Бр. К., осідок української католицької епархії на Західню Канаду.

Українські поселення в Бразілії. Українська еміґрація до Бразілії почалася наприкінці XIX ст. Вона охоплювала найперше селян, після Першої Світової війни також інші суспільні верстви. Число людей українського походження в Бразілії оцінюють на 153 тисячі (1970). Майже всі вони живуть у південних естадах (провінціях): Парана — 130 тисяч, Сао Паульо — 14 тисяч, Санта Катеріна — 5 тисяч, Ріо-Ґранде до Суль — 3 тисячі. Велика більшість українців працює у сільському господарстві, приблизно четвертина українців зайнята як робітники, ремісники, купці, вчителі, службовці, професіонали.

Головний осередок національного життя українців Бразілії — *Курітиба* (осідок українського католицького екзархату) і *Прудентополіс.*

Українські поселення в Арґентіні. Українці почали переселюватися до Арґентіни наприкінці XIX ст. Перші українські іміґранти, переважно селяни з Галичини, поселювалися на цілинних землях у провінції Міссіонес, згодом також у провінціях: Чако, Санта Фе, Кордоба, Буенос Айрес, Мендоса, Сантіяґо дель Естеро. Після Першої і Другої Світових війн до Арґентіни прибули українські іміґранти різних суспільних верств і з різних земель України.

Кількість українців Арґентіни в 1970 р. оцінювали на 120 тисяч. Більшість з них живе в провінціях Буенос Айрес і Міссіонес, переважно на фармах. Головним осередком українського національного життя Арґентіни є Буенос Айрес (український католицький екзархат, централя „Просвіти", „Відродження", видавництва).

Українські поселення в Параґваї виникли щойно в 1930-их роках. Перші поселенці прибули з сусідньої арґентінської провінції Міссіонес. Згодом приїхали еміґранти з Галичини, Волині, Закарпаття, а після Другої Світової війни з таборів для „переміщених осіб" в Европі та на Філіппінах (українські втікачі з Китаю і Манджурії). Число українців Параґваю оцінюють на прибл. 10 тисяч. Головний осередок українського життя Параґваю знаходиться в столиці держави Асунсіон.

Українські поселення в Уруґваї. Перші українські іміґранти, селяни із західньоукраїнських земель, прибули до Уруґваю в 1924 році. Теперішнє число уруґвайських українців оцінюють на прибл. 5 тисяч. Майже половина з них живе в столиці держави Монтевідео.

Українські поселення у Венезуелі постали після Другої Світової війни, коли до тієї країни виїхало з Европи прибл. 1500 „переміщених осіб". Більшість їх поселилася у столиці держави Каракас. У наступних роках деякі з них переселилися до Канади і ЗСА.

Українські поселення в Австралії. Після Другої Світової війни виїхало до Австралії з Европи приблизно 20 тисяч „переміщених осіб". У 1975 році кількість українців оцінювано на приблизно 35 тисяч. Прибл. 80 відсотків з них живуть у Новій Південній Валії і Вікторії, інші в Південній та Західній Австралії, Квінсленд і Тасманії. Найбільші

українські осередки, це: *Сідней* (прибл. 10 тисяч українців), *Мельборн* (прибл. 9 тисяч українців), осідок українських католицької і православної епархій, централя Австралійського Наукового Товариства ім. Шевченка, *Аделаїда* (прибл. 6000 українців), *Перт* (1600 українців) і *Брісбейн*.

Невелике число українців живе в *Новій Зеляндії*.

ІНДЕКС

Цей індекс відноситься тільки до назв на мапах. При кожній назві подано найперше число мапи, на якій ця назва виступає, і координати поля, на якому її шукати. Координати зазначено літерами А, Б, В, Г, Ґ і Д та порядковими числами 1, 2, 3, . . . 18, 19, 20. Мапи 12, 24, 25, 35, 41 не мають координат.

Через те, що правопис історичних і географічних назв змінявся і навіть у сучасних історіографічних публікаціях автори користуються різними правописами. Також на бажання співавтора атласу і картографа, задержано правопис Винниця зам. Вінниця, Чернигів зам. Чернігів, закінчення „-поль" для назв міст поза Україною. Згідно із сучасною тенденцією, при назвах міст відкинено прикметникове закінчення „е", а прикметник „радянський" заступлено прикметником „совєтський". Поза тими різницями як в індексі, так і в тексті до мап користуємося правописами, затвердженим Всеукраїнською Академією Наук у Києві та Науковим Т-вом ім. Шевченка у Львові, 1929 року. В індексі подано характеристику предмету, до якого відноситься назва, звичайно в скороченні. Найчастіші скорочення такі:

герм. — германський
гр. — грецький
держ. — держава
княз. — князівство
кр. — країна
м. — місто
м-о — містечко
о-в — острів
оз. — озеро
п-в — півострів
пл. — плем'я
р. — ріка
с. — село
слов. — слов'янський
стол. — столиця
таб. — табір примусової праці
татар. — татарський
тер. — територія
тур. — турецький
фт. — фортеця

Абакан, м. і таб., 39: В8, 40:Б8
Аварський ханат, держ., 7:Г2
Австрія, держ. 22, 26, 27: Б1; 27А: Г2
Австро-Угорщина, держ., 30, 32: Б1; 31: Г2; 33: В1, Г3
Адиги (Черкеси), нарід, 28: В4
Адигія, кр. 27А: В5, 6
Адріянополь, м. 5-6: Б6; 9-11, 14-16, 18-20, 22, 26, 27А, 29, 31: Ґ3
Азербайджанська С.С.Р. (респ.) 34: Ґ7; 38: Г7
Аккерман, м. кол. тур. фт. над лиманом Дністра 27: Б3; 28: В2; 30-32: Б3
Акмолинськ, м. таб., 39: В6; 40: Б6
Актюбинськ м. 40: Б4
Алазони, нарід, в У. ст. до Хр. над р. Богом 3: Г3, 4
Аляни, алани, сарматське племя, 5-6: Б7; 7-8: Ґ5, 6
Алма-Ата, м. 39: Г6; 40: В6
Алямани, герм. нарід, 5: Б3, 4; 6: Б3
Альба Юлія, м., 21: Б1; 22, 26: Г2
Альбанія, кр., 4: Г7
Альбанське царство, держ., 10-11: Ґ7
Амасра, (Амастрида) м. 19, 20: Ґ4
Анадир, м. і таб., 39: Б16
Анатолія, інша назва Малої Азії, 18: Д4, 5
Англі, герм. нарід, 5: А2, 5: А3
Андрусів, с. біля Смоленська, 22: В4
Ані, м. 9: Ґ6
Анкара, (Анґора), м. стол. Туреччини, 18-20, 22, 26, 27А, 29, 31, 34, 36, 38: Д4
Анкира, стара назва Анкари до XIII ст., 3-4, 10-11, 14-16: Д4
Анти, союз праукраїнських племен IV-VI ст. 6: Б5, 6
Антіохія, м. 5-6: Б6
Апольонія, м. 4: Г3
Арад, м. 16-18, 20: Г2
Аркадіополь, м. 4: Ґ6
Архангельськ, м. і таб., 39: Б3
Астрахань, м. 19-38: Г7; 40: Б3
Астраханська орда, татар. ханат, XIV-XVI ст., 19-20: Г6, 7
Атени, м., 4: Ґ2; 5-6: В6
Афганістан, держ., 40: Г5
Ашхабад, м., 40: Ґ4
Аягуз, м. і таб., 39: Г7
Багдад, м., 40: Г3
Багдадський каліфат, держ., 8-9: Ґ, Д6, 7
Байкал, оз., 39: В9; 40: Б9
Байконур, м., 40: В5
Бакота, м., 14-16, 18-19: Г3; 17: В4
Баку, м., 40: В3
Балаклія, м., 28- 37: Б4
Балей, м. і таб., 39: В10
Балигород, м-о, 33: Б3
Балкаш, оз., 35: Г6; 40: В6
Балта, м., 28: В2; 32, 37: Б2
Балти, народи, 6: А6
Балтійські народи, 3: Б2-3; 5:А5
Балтійське море, 15, 16, 18-20-38: Б1, 2
Бар, м., 21, 23, 27: Б2; 26, 27А, 29, 31, 38: Г3
Барнаул, м. і таб., 39: В7; 40: Б7
Барсельона, м., 5-6: Б3
Басарабія, кр., 21: Б2; 29, 31: Г3
Батамай, м. і таб., 39: Б11
Батіг, с., 23: Б2
Батум, Батумі, м., 20, 27А, 31, 34, 36, 38: Ґ6
Батурин, м. (гетьм. стол.) 21, 23, 27, 30, 32, 38А: А3; 28: Б3; 27А, 29, 31, 34, 36: В4
Бахмут, м., 22, 26, 27А: Г5; 28, 32,: Б4
Бахчисарай, м., 17, 18, 22, 26, 27А, 29: Ґ4; 21, 23, 27, 28: В3
Белз, м., 9-11, 14, 18-20: В2; 17: Б3; 21, 23: А1
Бендери, м., 20, 26, 27А, 29, 31: Г3; 21, 23, 27, 30, 32, 38А: Б2; 28: В2
Бердичів, м., 32, 37: Б2
Бердянськ, м., 30, 32, 37: Б4; 34, 36: Г5
Бережани, м., 33: Б5
Березина, р., 7-11, 14-38: В3; 28, 30, 32, 38А: А2
Берестейська волость, адм. тер., 17: Б2-А3
Берестечко, м., 23: А2
Берестя, м., 9-11, 14-16, 18-20, 22, 26, 27А, 29, 31, 34, 36, 38: В2; 17: А2; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38: А1
Берлад, м., 11, 14-16, 18-20, 36: Г3; 17: Г4; 38А: Б2
Бистриця, м., 17: Г3
Біла, м. на Підляшші, 17: А2; 30, 32, 38: А1
Біла, м-о на Холмщині, 17: Б2
Біла Вежа, м. над Доном, укр. назва хозарського міста Саркел, 7-11: Г6
Біла Церква, м., 19-20, 22, 26, 27А, 29, 31, 34, 36, 38: Г4; 28: Б2; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А: Б3
Білгород, м. на Придніпр. вис., 13: Б2
Білгород (Аккерман), м. змінена назва на турецьку, 20, 22, 26, 27А, 29: Г4; 21, 23, 27: Б3
Білгород, м. над Дінцем, 21, 23, 27, 30, 38А: А4; 22, 29, 31: В5; 28: Б4
Біле Озеро, оз., 7-11, 14-16, 18-20, 22, 26, 27А, 29, 34, 36, 38: А5
Білі болгари, також Волзькі болгари, нарід, 7: Б7-8; 8: В7-8
Білі хорвати, праукр. пл. в Карпатах, 7-10: Г2-3
Білоозеро, м., 9-11, 14-16, 18-20, 22, 26, 27А, 29, 31, 34, 36, 38: Б-5
Білорусь, кр., 26, 27А, 29, 31: В3; 27: А2
Білоруська С.С.Р., сов. респ., 34, 38: В3; 38А: А2
Білоруські князівства, 17: А3-4-5
Білосток, м., 29, 31, 36, 38: В2; 30: А1
Більськ, м., 17: А2; 21, 23, 27, 30, 32, 38А: А1
Більці, м., 30: Б2
Більче Золоте, с. 1: Г3
Біробіджан, м., 40: В12
Бірча, м., 33: Б3
Благовіщенськ, м. і таб., 39: В: 11; 40: Б11
Бобринець, м., 30: Б3
Бобруйськ, м., 21, 23, 27, 28, 38А-А2
Бог, р. 7-11, 16, 18-38: В3; 28, 30, 32, 38А: А2
Богсько-Козацьке Військо, військова формація і територія, 28: В2

Богучар, м., 28, 30, 37, 38А: Б5
Бодайбо, таб., 39: В10
Божський, м., 17: Б4; 18, 19: Г3
Болгари, тюркські орди, що V-VII ст. кочували на укр. степах, 7: Г5-6
Болгарське Царство, держ., 7-9: Ґ2-3
Болгарія, (наддунайська), держ., 15, 16, 18, 31, 34, 36, 38: Ґ2-3; 30, 32, 37, 38А: В1-2
Борислав, м., 33: Б4
Бористен, старогр. назва Дніпра, 3, 4: Г4
Ботошани, м., 30: Б2
Браїла, м., 30: Б2
Брацлав, м., 21, 23, 27, 28: Б2, 22, 26, 27А; 31: Г3
Брити, нарід, 5: А3; 6: Б3
Британія, держ., 6: А3
Броди, м., 17-Б3; 30, 32, 37, 38А: А2; 33: А6
Брянськ, м., 15, 16, 18, 22, 26, 29, 31, 27А: В4; 28: А3
Буг, р., 7-11, 16, 18-38: В2; 17: А2-Б3; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А: А1
Буджак, м., 28: В-2
Буджак, татарська орда і назва полудневої Басарабії, 19, 20, 22, 26, 27А: Г3; 21, 23, 27: Б2
Буджацька орда, 28: В2
Бужськ, Буськ, м., 10-11, 14-16, 18: Г2; 21, 23, 27: Б1; 33: Б5
Бужеськ, м., 17: В3
Букарешт, м., 18, 20, 26-38: Г3; 21, 23, 27, 30, 32 37, 38А: В2
Буковина, кр., 33: В6
Булгар, м., 8-11, 14-16, 18: В7
Бурґас, м., 20, 22, 26, 27А, 31, 34, 36, 38: Ґ3
Бургунди, герм. нарід, 5: А5, Б4
Бургундія, держ., 6: Б3
Бурса, м., 18-20, 26, 27А, 29, 31, 34, 36, 38: Г3
Бутурлинівка, м., 30, 32, 38А: А5
Бучач, м., 23, 27: Б2; 26: Г3; 33: Б6
Валахія, інша назва Волощини, 21, 23, 27: В1-2; 22, 26, 27А, 29: Ґ1-2
Валуйки, м., 23, 27, 30, 32, 38А: А4; 28: Б4; 22, 26-38: В5
Ван, м., 4-Ґ6
Ван, оз., 4-Ґ6
Вандали, герм. нарід, 5-А5
Варна, м., 20, 22, 26, 27А, 29, 31: Ґ3; 21, 23, 27: В2
Варшава, м., 19, 20, 26, 27А-38: В2; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А: А1
Варяги, нарід, 6-А5; 7-10: Б1
Варязьке море, істор. назва Балтійського моря, 7-11, 14: Б1-2
Велика Орда, одна з частин татар. Золотої Орди, 19: Г6-7
Велике Литовське Князівство, держ., 19: В3-4; 20: В3
Велике Московське Князівство, держ., 19, 20: Б5-6
Великоморавія, держ., 8: Г2; 9: Б2, Г2
Вербова, м., 28: В3
Верещин, м., 17: Б2
Верхній Колимськ, м. і таб., 39: Б14
Верхньодніпровськ, м., 37: Б3
Ветичі, м., 13: Б2
Вильно, Вільно, м., 16, 18-20, 22, 26, 27А, 29, 31 34, 36, 38: В3
Винники, м-о, 33: Б5
Винниця, м., 21, 23, 27, 28, 30, 32, 37, 38А: Б2; 22, 26, 27А, 29, 31, 34, 36, 38: Г3
Висла, р., 7-11, 14-16, 18-38: В2; 21, 23, 27, 30, 32, 38А: А1
Витичев, м-о, 13: Б2
Вишгород, м., 13: Б2; 15-16: В4; 17: Б6
Візантія (Константинополь), м., 3-4: Ґ3; 5-6: Б6
Візантійська імперія, держ., 7-11: Ґ2-5, Д3-5
Візиґоти, герм. нарід, 5: Б4, Б6; 6: Б6
Віндобона, римська назва Відня, м., 5-6: Б5
Вірмени, нарід, 7: Ґ6-7
Вірменія, кр., 4: Ґ6; 8-9, 14, 18: Д6
Вірменське царство, держ., 10, 11: Ґ, Д6-7
Владивосток, м., 39: Г12; 40: В12
Владикавказ, м., 29, 31, 34, 36, 38: Ґ6
Вовча Слобідка, м., 28: Б4
Водь, племя, 7-11, 15, 16: Б3
Возвягель, з 1793р. Новгород Волинський, м., 17: Б4
Вознесенськ, м., 29, 31: Г4
Волга, р., 9-10, 14-16, 18-20, 22, 26, 27А, 29, 34, 36, 38: Г5-Г7
Волгоград, м., 38: Г6; 40: Б3
Волзька Болгарія, держ., 9-11, 14, 15, 16: Б7, 8-В7, 8
Волзькі болгари, нарід, 8, 18: В7, 8
Волинське Князівство, держ., 17: А2, Б2, 3
Волиняни, укр. пл. 7-10: В2, Г3
Волинь, тер., 19: В3
Волинь, м., 9-11, 14: В2
Волковийськ, м., 17: А3
Вологда, м., 34, 36, 38: Б5
Володава, м., 17: Б2; 30: А1
Володарів, м., 13: В1; 11, 14-16: Г3
Володимир Волинський, м., 11, 14-16, 27А: В2; 21, 23, 27, 30, 32, 38А: А1
Володимиро-Суздальське Князівство, держ., 15, 16, 18:Б5, 6
Волоське Князівство, держ., 16, 18, 19,20: Г1, 3
Волохи, нарід, 10-11, 14-15: Ґ2, 3
Воркута, таб., 39: А8
Вороніж, м., 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А: А4; 28: Б4; 26-38: В5
Ворскла, р., 7-11, 14-38: В-Г4; 21, 23, 27, 28, 30, 32, 38А: Б3
Вручий, м., іст. назва Овруча, 9-11, 14-16-19: В3; 17: Б5
Всеволож, м-о 17: Б7
Вязма, м., 36: Б4
Вятичі, пл., 8-10: В5
Вятка, м., 18-20, 26, 27А, 29, 34, 36, 38: Б7
Вятська земля, тер., 15-16, 18-19: Б7, 8
Гадяч, м., 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А: А3; 28: Б3; 26: В4
Галицька земля, адмін. тер., 17: В3

Галицьке Князівство, держ., 17: В2-4
Галич, м., 7-11, 14-31: Г2; 21, 23, 27, 30, 32, 38А: Б1
Галичина, край, 30: Б1-2
Ганджа, м., 18: Ґ7
Гельсінґфорс, Гельсінкі, м., 20, 22, 26, 27А, 29, 31, 34, 38: А2
Генеральне Губернаторство, територія Польщі в II-ій Світ. війні під німецькою адміністрацією, 36: В, Г2
Гераклея, м., 3-4: Г4
Германи, германи, нарід, 3: Б1
Герулі, герм. нарід, 5: Б8; 6: Б5
Гетьманщина, назва Лівобережної України, в ХУII-ХУIII ст., 28: А-Б3
Гіпаніс, старогр. назва р. Бог, 3-4: Г3
Гірканське море, старогр. назва Каспійського моря, 3-4: Г-Ґ7
Глиняни, м-о бл. Львова, 33: Б5
Глухів, м., з 1708-1764р. гетьманська столиця, 21, 23, 27, 28, 30, 32, 38А: А3; 22, 23А, 29, 31 38: В4
Голі Гори, Гологори, с., 17: В3
Голтав, с., 10: Г4
Голтва, с. на Полтавщині 28: Б3
Гомель, м., 20, 22, 26-36, 38: В4; 19, 23, 27, 30, 32, 37, 38А: А3
Гомій, м., 17: А6
Горгіпія, м., 4-Г5
Горлиці, м., 33: Б2
Горлівка, м., 30, 32, 37, 38А: Б4
Городен, істор. назва м. Городна на Поліссі, 17: Б4
Городенка, м., 33: В6
Городеськ, м., 13: А1; 17: Б5
Городець, м., 13: Б2
Городок, м., 17: В2
Грабовець, м-о, 17: Б2
Греки, нарід, 7: Д2; 11: Ґ2
Греція, кр., держ., 27А, 29, 31, 34, 36, 38: Д2
Грибів, м., 33: Б1
Грозний, м., 32, 34, 36, 38: Ґ7
Грубешів, м., 30: А1
Грузини, нарід, 7: Ґ6-7
Грузинські князівства, 10-11: Ґ6
Грузія, кр., держ., 8-9, 14-16, 18-20, 22, 29, 31, 34, 38— Ґ6
Гуни, кочовий нарід, 5: Б5-7; 6: Б6
Гуни утіґури, гунська орда, 6: Б7-8
Гуни сабіри, гунська орда, 6: Б8
Ґалац, м., колишній Малий Галич, 20, 22, 23А-38: Ґ3; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А: Б2
Ґданськ, м., 8-11, 12-38: В1
Ґельон, м., 3: В5
Ґепіди, нарід, 6: Б6
Ґети, нарід, 3: Ґ2
Ґіджіка, таб., 39: Б14
Ґоти, герм. нарід, 5: А4
Ґродно, м., 15-18, 23А, 34, 36: В2
Ґрюнвальд, м., 19: Б2
Давидгородок, м., 17: А4
Дагестан, кр. 29: Ґ7
Даки, тракійський нарід, 3: Г2
Дани, герм. нарід, 5-6: А5
Дверен, м., 13: В3; 15: В6
Двина, р., 7-11, 14-38: Б3
Дебречин, м., 21, 30, 38А: 30, 36, 38: Г2
Делятин, м., 33: В5
Демянськ, м., 36: Б4
Дербент, м., 7-11, 14-16, 18-20, 22, 26, 27А, 29, 31, 34, 36: Ґ7
Деревляни, праукр. пл., 7-10: В3
Держава Бурґундів, 6: Б4
Держава Вакдалів, 6: В4
Держава Візиготів, 6: Б-В3, 4
Держава Іль-Хана, татар. держ. 16, 18: Д6-7
Держава Одоакра, 6: Б5
Держава Остроготів, 6: Б5
Держава Свевів, 6: Б3
Держава Сіаґрія, 6: Б4
Держава Франків, 6: А-Б4
Дерпт, м., істор. Юріїв, 29, 31: Б3
Десна, р., 7-11, 14-38: В4; 21, 23, 27, 28, 30, 32, 37, 38А: А3
Джалібуйлуцька орда, (татар.) 28: В3
Джанкой, м., 37: Б3
Дикі поля, незаселена степова смуга в XIV-XV ст., 19-20: Г4-5
Динів, м-о, 33: Б3
Діоскуріяда, старогр. м., 4--Г6
Дніпро, р., 7-11, 14-38: Г4; 13: Б2; 17: А6; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А: А-Б3
Дніпропетровськ, м., до 1926р. Катеринослав, 34, 36, 38: Г5; 37: Б4
Дністер, р., 7-11, 14-38: Г3; 17: В2, 5; 21, 23, 27, 30, 32: Б2; 33: Б4-5; 37, 38А: Б2
Добре, м-о, 27: А3
Добруджа, тер. над ниж. Дунаєм, 31: Ґ3
Долина, м., 33: В5
Дон, р., 7-11, 14-38: Г6; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А: Б5
Донець, р., 7-11, 14-38: Г5; 21, 23, 27, 28, 30, 32, 37, 38А: Б4
Донецьк, м. до 1924 р. Юзівка, від 1924-1926р. Сталіно, 37: Б4; 38: Г5
Донські Козаки, військова формація і тер., 21, 23, 27: Б5; 27А, 29, 31: Г6
Дорна Ватра, м., 33: Г6
Дорогичин, м., 11, 14-16, 18: В2; 17: А2, 21: А1
Дорогобуж, м., 17: Б4
Доростол, м., 10-11, 14-16: Ґ3
Дреговичі, слов. пл. 7-10: В3, 4
Дрогобич, м., 30: Б1; 33: Б4
Дубен, істор. назва м. Дубна, 17: Б3
Дубниця, м., 13: В3
Дубно, м., 26, 27А, 29, 31, 34, 36, 38: В3
Дубосари, м., 28: В2
Дубровиця, м., 17:Б4
Дудинка, м. і таб., 39:Б7
Дукля, м., 33:Б2
Дуліби, праукр. пл., 6:Б6; 7-9:Г3, 4
Дунаєць, р., 33:Б1

Дунай, р., 7-11, 14-38:Г3; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:В2
Евксінський Понт, старогр. назва Чорного Моря, 3-4:Г4, 5
Евпаторія, м., 30, 32, 38А:Б3; 31:Г4
Егвекінот, таб., 39:Б17
Ерзурум, м., 14-15, 18-20, 22, 26, 29, 31, 34, 36, 38:Д6
Ести, нарід, 6:А6; 16:Б3
Естонія, кр., 18-20, 22, 26, 27А, 29, 31, 36:Б2, 3
Естонія, держ., 34:Б2, 3
Естонська С.С.Р., 38:Б2, 3
Есрес, м., Г3
Єдикульська орда, (татар.) 28:В3
Єдисан, Єдисанська орда, (татар.) 17-18, 20-22, 26:Г4; 21, 23:Б3; 28:В2
Єйськ, м. і порт, 30, 32, 37, 38А:Б4;34, 36, 38:Г5
Єлець, м., 28, 30, 38:А4
Єлисавет, м., 30, 32:Б3; 31:Г4
Єнісей, р., 39:В6
Єнісейськ, м. і таб., 39:В8; 40:Б8
Єя, р., 40:Б4
Жванець, с., над Дністром, 21, 23:Б2
Житомир, м., 19-20, 22-38:В3; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:А2
Жмудь, нарід, 7-11, 14-16, 19:Б2
Жовква, м., 21, 27, 30, 32, 38А:А1; 33:А4-5; 26, 29, 31, 34, 36:В2
Жовті Води, р. л. притока Інгульця, 23:Б3
Журавне, м-о, 33-Б5
Завихвост, м., 17-Б1
Заліщики, м., 33:В6
Замостя, м., 19, 21, 23:А1; 22:В2
Запоріжжя, територія козаків-запорожців, 21, 23, 27:Б3; 28:Б-В3, 4; 22, 27А, 29:Г4, 5
Запоріжжя, м., до 1921р. Олександрівськ, 34, 36, 38:Г5; 37, 38А:Б4
Січ, Запорізька Січ, організ. і адмін. осередок запоріжжя, 21, 23, 27:Б3; 22, 26, 27А, 29:Г4; 28:В3
Запорізький Гард. адмін. осередок на Запоріжжі, 28:Б2
Заруб, укріпл. м. над Дніпром, 13:Б3; 17:56
Збараж, м. 17:В3, 21, 23:Б2; 22, 26, 27А, 29, 31: Г3; 33:Б6
Зборів, м. 21, 23, 27:Б2; 33:Б6
Звенигород, с. бл. Львова, XI і XII ст. м. стол. князівства, 2, 11, 14-16, 18:Г2; 17:В3
Звенигород, м. на Київщині, 13:Б2
Звенигородка, м., 28:Б2; 30:Б3
Звягель, м., 21, 23, 27, 32:А2; 28:Б1
Здвиж, р., 13:Б1
Здвижден, м., 13:Б1
Землі Донських Козаків, тер., 30, 32:Б5
Зея, р., м., таб., 40:Б11
Зіньків, м., 28:Б3
Зміїв, м., 28, 37:Б4
Золота Орда, татар. держ., 17:В-Г4, 5, 6; 18:Г5, 6, В7
Золотоноша, м., 28, 32:Б3
Золочів, м., 30, 32, 37, 38А:Б1
Іберія, 4:Г6
І. Франківськ, Івано-Франківськ, м., до 1962р. Станиславів, 38:Б2
Ігарка, таб., 39:Б7; 38А:Б1
Ізмаїл, м., 22, 26, 30, 32, 38:Г3; 28:В2; 27, 30, 32, 37, 38А:Б2
Ізнік, м., 18-20:Г3
Ізюм, м., 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:Б4; 29-38:Г5
Ізюмський шлях, один із татарських шляхів, 20:В5
Ізяслав, істор. назва м. Заслава, 15-16, 18-19: В3; 17:Б4
Іконійський султанат, держ., 15:Г-Д4
Ільменське Оз., 7-11, 14-34-Б4
Ільменські словяни, пл., 7-10:Б3, 4
Імань, м., 40:В12
Імперія Сельджук-Турків, держ., 14:Г4, 5, 6
Імперія Тімура (Тамерляна), татар. держ., 19: Г-Д6, 7
Інгул, р., 30, 32, 38А:Б3; 28:В3
Інгулець, р., 7-11:Г4; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:Б3
Ірак, держ., 40:Г3
Іран, держ., 34, 36, 38:Г7
Іри, нарід, 5:А3
Іркутськ, м., 39:В9; 40:Б9
Ірпень, р., 13:Б2
Іртиш, р., 39:В6
Іскоростень, м., 8-11, 14-16, 18:В3; 17:Б5
Істамбул, Стамбул, турецька назва Константинополя, 20, 22, 26, 27А, 29, 31, 36, 38:Г3
Істр (Дунай), р., 3-4:Г3
Істрос, м., 3:Г3
Ітіль, м., стол. Хозарського каганату, 7-10:Г7
Ітіль (Волга), р., Б:6, Г7
Кабардинці, нарід, 20:Г6
Кабарда, кр., 27А, 29:Г6
Кавказ, г., 7-9, 16, 22, 27А:Г6, 7
Кагуль, м., 30:Б2
Казанська орда, Казанський Ханат, 19-20:В7, 8
Казань, м., 19-20, 22, 26, 27А, 29, 34, 36, 38:Б7
Казахська С.С.Р., 39:В4, 5
Калач, м., 30:Б5
Каледонія, кр., 6:А3
Каліфат, Аббасидів, держ., 7:Д6
Каліюс, м., 17:В4
Калка, р. прит. Калміюс, 16:Г5
Калліпіди, нарід в часах Геродота, 3:Г4
Калуба, м., 29, 31, 34, 36:В5
Калуш, м., 33:Б5
Калятіс, м., 3-4:Г3
Кальник, м., 23, 27:Б2
Кальхедон, м., 3:Г3
Каменець, м-о, 17:Б4
Камінь, м-о, 17:Б3
Камчатка, п-в, 39:В14
Кам'яна могила, курган, 1:Г5
Кам'янець Подільський, м., 18-20, 22-38:Г3; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:Б2
Кам'яний Базар, істор. м., 27:Б3; 28:В3
Кам'янка Струмілова, м., 33:А5
Кам'янськ, м., 30, 32, 38А:Б3; 34, 36:Г4
Камянськ м. над Донцем, 30, 32, 38А:Б5

Канів, м., 10-11, 14-16:Г4; 17:В6; 18-20, 22, 27А, 34, 36, 38:Г4; 28:Б2, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:Б3
Кантабри, нарід, 6:Б3
Капан, м., 9-11, 19-20:Д7
Каппадокія, кр., 4:Ґ5
Караґанда, м. і таб., 39:Г6; 40:В6
Карачів, м-о, 28:А3
Карпати, г., 7-9:Г2, 3
Картаґіна, м., 5-6:В4
Касоги (Адиги), нарід, істор. назва черкесів, 9-11, 14-16:Ґ6
Каспійське море, 16, 18-20, 22-38:Г,Ґ7
Катальонські поля, місце бою з гунами 451р., 5:Б4
Катеринодар, м., від 1920р. Краснодар, 29, 31: Г5; 30, 32:Б4
Катеринослав, м., 1918-1921рр. Січеслав, від 1926р. Дніпропетровськ, 29, 31:Г5; 30:Б4
Кафа, м., тепер Теодозія, 15-16, 18-20, 22, 27А, 29:Ґ5; 27:Б4; 28:В3
Кахівка, м., 37:Б3
Кашгар, м., 40:Г6
Кемерово, м., 40:Б7
Кенігсберг, м., 18; 22, 26, 27А, 29, 31, 34, 36:В2
Керч, м., 18-19, 20-38:Г5; 27, 30, 32, 37, 38А:Б4; 28:В4
Кизил, м. і таб., 40:Б8
Київ, м., 7-11, 14-16:В4; 17:Б6; 18-20, 26, 29, 31, 34, 36, 38:В4; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:А3
Київська земля, адмін. тер., 19:3
Київське князівство, держ., 17:Б, В5, 6
Китайгород, с., 28:Б3
Кишинів, м., 27, 30, 32, 37, 38А:Б2; 29, 31, 34, 36, 38:Г3
Кізикермен, твердиня над нижн. Дніпром, 23:Б3
Кізляр, м., 31, 34, 36, 38:Ґ7
Кіїк Коба, печера з часу палеоліту, 1:Ґ4
Кілікія, держ., 4:Ґ4
Килія, Кілія, м., 10-11, 14-16, 18-20, 29, 31:Г3; 28:В2; 21, 23, 27, 30, 32, 38А:Б2
Кіммерійці, нарід, 4:В4, 6
Кіровоград, м., 34, 36, 38:Г4; 37, 38А:Б3
Кіцмань, м., 33:В6
Клайпеда, м., 38:Б2
Клинці, м., 30, 32, 38А:А3; 34, 36, 38:В4
Клуж, м., 10-11, 15-16, 18-19:Г2; 23, 27, 37:Б1
Князівства сельджук-турків, 16, 18:Ґ, Д4, 5
Кобеляки, м., 28:Б3
Кобрин, м., 17:А3; 30, 37:А1
Ковель, м., 23, 27, 30, 32, 37, 38А:А1; 26, 31, 34, 36:В3
Ковно, м., 15-16, 18-20, 22, 26, 29, 34, 36, 38:В2
Кодак, фт., 22:Г4; 23:Б4
Козелець, м-о, 28:Б2
Козельськ, м., 16, 18-20, 26:В5
Козлів, м., від 1783р. Евпаторія, 23, 27:Б3; 28:В3
Козова, м-о, 33:Б6
Кокчетав, м. і таб., 39:В5; 40:Б5
Колимськ, м. і таб., 39:В14
Коломия, м., 17:В3; 16, 18, 29, 34, 36:Г3; 17:В3; 21, 23, 27, 30, 32, 38А:Б2; 33:В6
Колхіда, кр., 4:Г6
Конка, р., притока нижн. Дніпра, 30:Б4
Конотоп, м., 23, 27, 30, 32, 37, 38А:А3; 26:В4; 28:Б3
Константинополь, м., інші назви: Візантія, Царгород, Стамбул, Істамбул, 5-6:Б6; 7-11, 14-16, 18-19:Ґ3
Констанца, м., 30, 32:В2; 34, 36, 38:Ґ3
Королівець, м., 28:Б3
Короп, м-о, 28:Б3
Коросно, м., 17:В1; 33:Б2
Коростень, м., 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:А2; 28: Б2; 22, 26-38:В3
Короча, м., 28:Б4
Корсунь, укр. назва м. Херсонесу на Криму, 8-11, 14-16, 18:Ґ4
Корсунь, м. над р. Россю, 9-11, 14-16, 18-19, 34, 36:Г4; 17:В6
21, 23, 27:Б3; 28:Б2
Корсь, нарід, 7-11, 14-16:Б2
Корчеськ, м., 11:В3
Косентія, м., 5,6:В5
Косів, м., 33:В6
Костопіль, м., 37:А2
Котельниця, м-о, 17:Б5
Кошиці, м., 33:В2
Крайова, м., 30:В1
Краків, м., 7-11, 14-16, 18-38:В1
Красен, м., 13:Б2
Краснодар, м., 34, 36:Г5; 37:Б4; 38:Г5
Красноярськ, м. і таб., 39:В8; 40:Б8
Кременець, м., 17:Б3; 30, 32, 38А:А2; 33:А6
Кременчук, м., 21, 23, 27, 28, 30, 32, 37, 38А:Б3; 29, 31, 34, 36, 38:Г4
Кривий Ріг, м., 30, 32, 37, 38А:Б3; 34, 36, 38:Г4
Кривичі, слов. пл., 7-10:Б4
Крим, п-в на Чорному Морі, давні назви: Таврія, Таврида, 1-38:Г4; 21-38А:Б3
Кримський ханат, татар. держ., 19-22:Г4, 5; 21, 23, 27:Г3, 4
Кріпость св. Єлисавети, фт., 28:Б3
Кропивна, м., 23:Б3
Крути, с., 32:В3; 34:В4
Крюкове, таб., 39:Б14
Кубанська орда, татар. орда, 28:В4
Кубанське Козацьке Військо, від 1864р. Від 1792-1864р. Чорноморські козаки, 30:Б4, 5-В5
Куйбишев, м., 40:Б4
Куль-Оба, могила бл. Керча, з пам'ятками гр. культури, 2:Г5
Кульджа, м., 40:В7
Кума, р., 7-11, 14-32, 34:Ґ6
Купянка, м., 30:Б4
Купянськ, м., 38А:Б4
Кура, р., 7-11, 14-32, 34:Ґ6
Курган, м. і таб., 39:В5; 36:Б5

Курляндія, кр., 18, 19, 22, 24, 27А, 29:Б2
Курськ, м., 11, 14-16, 18-38:В5; 21, 23, 27, 30, 32 37, 38А:А4; 28:Б4
Кустанай, м. і таб., 40:В5
Кутаісі, м., 8-11, 16, 18:Г6
Кути, м-о, 33:Б6
Кучелемин, м-о, 17:В3
Кучманський шлях, татар. шлях, 20:Г4
Латвійська С.С.Р., 38:Б2, 3
Латвія, держ., 34, 36:Б2, 3
Лебедин, м., 21, 23, 37:А3
Лежайськ, м., 33:А3
Лена, р., 40:Б9, 11
Ленінград, м., 34, 36, 38:Б4
Лепсинськ, м., 40:В7
Летти, балт. пл., 8-11, 14-15:Б3
Летч, городок, 13:Б2
Липецьк, м., 30:А4
Лисичанськ, м., 30, 32:Б4
Литва, кр. і держ., 7-11, 14-15, 18-36:Б2
Литовська С.С.Р., 38:Б2
Литовське князівство, держ., 16:Б-В2, 3
Ліви, балт. пл., 7-11, 14-16:Б3
Лівонія, кр., 18, 19, 22, 29:Б2, 3
Лівонський орден, держ., 20:Б2, 3
Лісна, м., 27:А3, 27А:В4
Лісько, м., 33:Б3
Лоїв, м., 23, 27:А3; 28:Б2
Лохвиця, м., 28:Б3
Лубен, м., істор. назва м. Лубні, 15-17, 18-19:В4
Лубні, м., 20, 22:В4; 21, 23, 26, 27, 32, 38А:А3
Луганськ, м., 30, 32, 37, 38А:Б4; 31, 34, 36, 38:Г5
Лука Врублівецька, с. над Дністром, де найдено найдавніші пам'ятки палеолітичної доби в Україні, 1:Г3
Лутава, м., 13:Б2
Луцьк, м., 9-11, 14-16, 18-38:В3; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:А2
Луцька волость, 17:Б3, 4
Лучеськ, м., істор. назва м. Луцька, 17:Б3
Любар, м., 17:В4; 28:Б1
Любачів, м., 17:Б2; 33:А4
Любеч, м., 9-11, 14-16, 18, 19:В4; 17:Б6
Люблин, м., 14-16, 18-20, 22-38:В2; 17:Б2; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:А1
Любомель, м., 17:Б3
Ляхи, істор. назва поляків, 7-9:В1, 2
Львів, м., 16, 18-20, 22, 23А, 25-38:Г2; 17:В3; 21, 23, 27, 30, 32:Б1; 33:Б5; 37, 38А:Б1
Магадан, таб., 39:В15
Мадяри, нарід, 7:Г5; 8-9:Г4, 5
Мазов'яни, пл., 8:В1
Майкоп, м., 30, 32:В5; 36, 38:Г6
Македонія, кр., 4:Г2; 12:Г2
Македонці, нарід, 3:Г2
Макіївка, м., 30, 32, 37, 38А:Б4; 34, 36, 38:Г5
Малий Галич, тепер Галач, 11, 14-16, 18:Г3; 17:Г5
Малин, м., 37:А2
Маляга, м., 5-6:В3
Манич, оз. і р., 30, 32, 38А:Б5
Череміси (марі), нарід, 8-11, 14:Б7
Маріца, р., 10-11, 16, 29, 38:Г3
Маріюпіль, м., 29, 31:Г5; 30, 32, 37, 38А:Б4
Марково, таб., 39:Б15
Маркомани, герм. нарід, 6:Б5
Марош, р., 21, 23, 27, 30, 38А:Б1
Махнівка, м-о, 21, 23, 24:Б2
Мглин, м., 30:А3
Медведиця, р., 30:А5
Медвеже, м., 30, 32, 38А:Б5
Межибож, м., 17:В4; 21, 23, 27:Б2
Мезія, кр., 6:Б6
Меланхлени, фінське пл. в часах Геродота, 3:В4, 5
Мелітопіль, м., 30, 32, 37, 38А:Б4; 34, 36, 38:Г5
Мельниця, м., 17:Б3
Мельниця, м-о, над Дністром, 33:В7
Мемель, м. істор. назва Клайпеди, 18-19, 20, 29, 31, 32:Б2
Меоти, нарід, 3:Г5, 6
Меотське озеро, старогр. назва Озівського моря, 3:Г5; 4:В5
Мер'я, угро-фінське пл., 3:Б5; 4:А5; 8-10:Б5, 6
Микитин Ріг, місце Січі на Запоріжжі, 23:Б3
Миколаїв, м. і пристань над лиманом р. Бога, 31, 34, 36, 38:Г4; 32, 37, 38А:Б3
Миколаїв, м-о над Дністром, 33:Б5
Миколаївськ, м. і таб., 39:В13; 40:Б13
Микулин, м., 17:В3
Минськ, м., 10-11, 14-16, 18-38:В3; 40:Б1
Миргород, м., 21, 23, 27, 28, 37:Б3; 22, 26, 27А, 29, 31, 34, 38:Г4
Мілєт, м., 4:Г3
Міхета, м., 4:Г6
Могилів, м., 28, 30, 32, 37, 38А:Б2
Моздок, м., 29, 31, 34, 36, 38:Г6
Мозир, м., 16, 18, 27А:В3; 17:А5; 21, 23, 27, 28, 30, 32, 37, 38А:А2
Молдавія, кр., 18-20, 22-36:Г3; 21, 23, 27, 37:Б2
Молдавська С.С.Р., 38А:Б2
Монастириська, м-о, 33:Б6
Монголія, держ., 40:В7-10
Мордва, мордвини, нарід, 8-11, 14-16:В6-7
Моровій, м., 13:А2
Моровійськ, м., 17:Б6
Морозівська, м., Б5
Москва, м., 16, 18-20, 22, 27А, 29, 34, 36, 38:Б5
Московське царство, 21, 23:А4, 5; 22, 26:Б5, 6, 7
Мостиська, м., 33:Б4
Мотовилівка, с., 23:А3
Мошни, м., 23:Б3
Мукачів, 14-16, 18, 27А, 29, 31, 34, 36:Г2; 21, 23, 27, 30, 32, 38А:Б1
Муравський шлях, татар. шлях, 20:В5
Муром, м., 8-11, 14, 18-20, 22, 26, 27А, 29, 34, 36, 38:Б6
Муромо-Рязанське князівство, 15-16, 18-19:В5, 6
Надвірна, м., 33:В5
Нарва, м., 18, 20, 22, 26, 27А, 29:Б3
Неаполь Скитський, м., 3:Г4; 4В4
Неври, нарід часів Геродота, 3:Г2-3
Невське озеро, оз., 7-11, 14-16, 18-38:А4
Немирів, м-о, 33-А4
Нижній Колимськ, таб., 39:Б15

Ніжин, Ніжень, м., 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:А3; 28:Б2; 26, 27А, 29, 31, 34, 36, 38:В4
Нікейська імперія, держ., 16:Г-Д3, 4
Нікея, м., 14-16:Г3
Нікопіль, м., 30, 32, 38А:Б3; 38:Г4
Німан, р., 7-11, 14-16, 18-38:Б2; 21, 23, 27:А1
Нова Водолага, м-о, 28:Б3
Нова Картагіна, м., 5-6:В3
Нова Січ, Запорозька Січ над р. Підпільній (1734-1775рр.) 27:Б3;28:В3
Нова Січ, Січ в дельті Дунаю після 1775р., 29:Г3
Новгород Великий, м., 8-11, 14-16, 18-20, 22-38:Б4
Новгород Сіверський, м., 10-11, 14-16, 18-20, 22-38:В4; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:А3
Новгородок, м., 16, 18-20, 22, 26, 29, 31:В3
Новгородська Республика, держ., 15:Б4
Новгородська земля, тер., 16, 18-19:Б4
Новий Кодак, фт. над Дніпром, 28:Б3
Новий Оскіл, м., 28:Б4
Новоросійськ, м., пристань, 30, 32, 38А:В4; 34, 36:Г5
Новосербія, адмін. тер., 28:Б2, 3
Новосибірськ, м. і таб., 39:Б7; 40:В7
Новочеркаськ, м., 30:Б5
Ногайська орда (татар.) 19-20:В7, 8; 23:Б2, 3
Норильськ, м. і таб., 39:Б7
Норікум, держ., 6:Б5
Нормани, герм. нарід, 5:А3; 5:Б3, 4; 6:А4, 5; 7-10:Б1
Об, р., 39:В7
Обертин, м-о, 33:В6
Овруч, м., 20, 22:В3; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:А2
Одеса, м., пристань, 29, 31, 34, 36, 38:Г4; 30, 32 37, 38А:Б3
Озеро Байкал, оз., 39:В9; 40:Б9
Озів, м., пристань, 19-20, 22, 26, 27А, 29, 31:Г5; 21, 23, 27, 30, 32, 38А:Б4
Озівське море, 16, 18-19, 20-38:Г5; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:Б4; 28:В4
Озірна, м-о, 23:Б2
Ока, р., 7-11, 14-16, 18-38:В5
Олевськ, м-о, 21, 23, 27, 37:А2; 27А, 29, 31:В3
Олекминськ, м. і таб., 39:Б11
Олександрівськ, м., з 1921р. Запоріжжа, 30, 32:Б4; 31:Г5
Олександрівськ Сахалінський, м. і таб., 39:В13
Олександрія, м., 30:Б3
Олексіївка, м., 28:Б4
Олешє, м., 10-11, 14-16:Г4; 21:Б3
Олешки, пристань, 23, 27:Б3; 26, 27А, 29:Г4, 28:В3
Ольвіопіль, м., 30, 32:Б3
Ольвія, старогр. м., 3:Г4; 4:В4; 5:Б7
Омськ, м. і таб., 39:В6; 40:Б6
Онут, м., 17:В4
Орадя, м., 10-11:Г2
Орел, м., 21, 23, 27, 28, 30, 32, 38А:А4; 29, 31, 34, 36, 38:В5
Орель, р., 23, 27, 30, 32, 37, 38А:Б4
Оренбург, м. і фт., 39:Б4
Орлівка, м-о, 28:Б3
Орськ, м. і фт., 39:Б4
Оскіл, р., 37:А4
Османська імперія, держ., 19-20, 22, 26, 27А, 29:Г2, 3-Д5, 6; 21, 23, 27;В1-2; 28:В2-3
Остер, м., 22:В4; 23, 27:А3; 28:Б2
Остерський Городок, істор. назва м. Остер, 13:Б2; 17:Б6
Острог, м., 17:Б4; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:А2
Острогозьк, м., 28:Б4; 30:А4
Остроготи, герм. нарід, 5-6:Б5, 7
Охматів, с., 23, 28:Б2
Охотськ, м. і таб., 39:В13
Охотське море, 39:В12-13
Охтирка, м., 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:А3; 26:Б4; 28:Б3
Очаків, м., пристань, 20, 22, 27А, 29, 31:Г4; 28:В3; 21, 23, 27, 30, 32, 38А:Б3
Павловськ, м., 28:Б5
Павлоград, м., 36:Б6
Павія, м., 5-6:Б6
Паволоч, м., 21, 23:Б2
Палата Аттілі, столиця гунів, 5-6:Б6
Паннонія, кр., 6:Б5
Пантікапей, старогр. м., 3:Г5; 4:В6; 5:Б7
Париж, м., 5-6:Б4
Пафлагонія, кр., 4:Г4
Пекінг, 40:Г10
Пелла, м., 3:Г2; 4:Г2
Первомайськ, м., 34, 36, 38:Г4; 38А:Б3
Пергам, м., 4:Г3
Перекоп, м., 19-20, 27А, 29, 31, 34:Г4; 21, 23, 27, 30, 32, 38А:Б3; 28:В3
Перемиль, м-о, 17:Б3
Перемишляни, м-о, 33:Б5
Перемишль, м., 7-11, 14-16, 18-20, 27А-38:Г2; 17:Б2; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:Б1; 17:В2
Пересічен, м., 10-11, 14-15:Г3
Переяслав, м., 9-11, 14-16, 18-38:В4; 13:Б3; 17:Б6; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:А3; 28:Б2
Переяславець, м., 10-11, 14-18:Г3
Переяславське князівство, держ., 13:Б3
Перм, м. і таб., 39:В4
Персія (Іран), держ., 3:Г4, 5, 6
Персія (Іран), держ., 20:Г6, 7; 22, 26, 27А, 29, 31, 34, 36, 38:Д7
Песочен, м., 17:В6
Петербург, м., 27А, 29, 31:Б4
Петропавловськ, м., 39:В5; 40:Б5
Печеніги, кочові орди на укр. степах, 8:Г5, 6; 9:ВГ6; 10-11:Г4, 5; 14-15:Г3
Печеніжин, м-о, 33:В5
Пилявці, с., 23:Б2
Пинськ, м., 9-11, 14-16, 18-38:В3; 17:А4; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38:А2
Пирятин, м., 17:Б7
Північна Корея, держ., 40:Г11
Підгайці, 33:Б6
Пікти, нарід, 5:А3
Пітіунт, м., 4:Г6
Пліска, м., 3:Г3
Плісненськ, м., 17:В3
Плоєшті, м., 30, 32, 38А:В2

Плоцк, м., 10-11, 14:В1
Поділля, тер., 17:В4; 19:В3
Покутський шлях (татар.), 20:Г3
Полісся, тер., 19:В3
Половці, кочові орди на укр. степах, 9:ВГ7, 8; 10:В7; 11:Г6, 7; 14-16:Г4, 5, 6; 17:Г5, 6
Полониця, м., 28:Б3
Полоцьк, м., 8-11, 14-16, 18-20, 22-38:Б3
Полоцьке князівство, держ., 15-16:Б-В3
Полтава, м., 20, 22, 26, 27А, 29, 31, 34, 36, 38: Г4; 21, 23, 27, 28, 30, 32, 37, 38А:Б3
Поляни, укр. пл., 7-10:ВГ3, 4
Польща, держ., 10-11, 14-16, 18-20, 34, 38:В2, 3; 17:А-Б1, 2
Поморяни, пл., 7-8:В1
Понтійське море, істор. назва Чорного моря, 7-9:Г4, 5
Попова Гора, м., 28:А2
Почеп, м., 27, 28:А3; 27А:В4
Преслав, 7-11, 14-16, 18-20:Г3
Прилуки, м., 17:Б7; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А: А3; 22, 26, 27А, 31:В4; 28:В3
Прип'ять, р., 7-11, 14-16, 18-38:В3; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:А2
Прогноївськ, м-о, 28:В2
Проскурів, м., 30, 32:Б2
Пружани, м., 30:А1
Прусія, кр. і держ., 20, 22, 23А, 29, 31:В1, 2; 21, 23, 27:А1
Прут, р., 7-11, 14-16, 18-38:Г3; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:Б2
Пряшів, м., 33:Б2
Псков, м., 9-11, 14-16, 18-20, 22, 26, 27А, 29, 31, 34, 36, 38:Б3
Псло, р., 7-11, 14-16, 18-38:В4; 21, 23, 27:А3; 28, 30, 32, 38А:Б3
Птич, р., 10-11, 14-16, 26, 27А, 38:В3; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:А2
Путивль, м., 10-11, 14-16, 20, 22, 26, 27А:В4; 28: Б3; 21, 23, 30, 32, 38А:А3
Равенна, м., 5-6:Б5
Радехів, м., 33:А5
Радимичі, слов. пл., 8-10:В4
Радівці, м., 33:Г6
Радом, м., 21, 26, 30:А1; 31:В2
Радомишль, м., 30:А2
Ратко, м., 21, 23:А1
Рашків, м-о, 28:Б2
Рга (Волга) р., старогр. назва Волги, 3-4:В,Г7
Ревель, м., 15-16, 18-20, 22, 26, 27А, 29:Б2
Рибне, м., 23, 26:А4; 26:В5
Рибниця, м., 30:Б2
Рига, м., 15, 16, 18-20, 22-38:Б2
Рильськ, м., 23, 26:А3; 28:Б3
Рим, 5-6:Б5
Риманів, м., 33:Б2
Рівне, м., 30, 37, 38А:А2; 38:В3
Річиця, м., 15-16, 18, 22, 26:В4; 17:А6; 21, 23: А3; 28:А2
Рогатин, м., 33:Б5
Рогачів, м., 11, 14-16, 18-31:В4; 17:А6; 21, 23, 26:А3
Розвадів, м., 33:А3
Роксоляни, нарід, 6:Б7
Роман, м., 30:Б2
Ромен, м., 28:Б3; 37:А3
Російська імперія (Московщина), 28:А-Б3,4; 29:Б-В5,6,7
Російське царство (Московщина), 27:А4-Б5; 27А:Б-В5,6,7
Ростів над Доном, м., 30, 32, 37, 38А:Б4; 31, 34, 36, 38:Г5
Ростов, м., 19:Б5
Рось, р., 7-11, 14-16, 18-38:В4; 17:В6; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:Б3; 28:Б2
Рудки, м., 33:Б4
Румунія, держ., 30, 32, 37:Б2, А1, 2; 38А:Б1, 2; 31:Г3, Ґ2, 3; 34, 36, 38:Г2, 3
Руська Гавань, м. і таб. на Новій Землі, 39:А5
Руське море, істор. назва Чорного моря, 10-11, 14-15;4Ґ,5
Рязань, м., 11, 14-16, 18-20, 22, 26, 27А, 29, 34, 36, 38:В6
Рязанське князівство, держ., 19:В5,6
Ряшів, м., 33:А3
Сабіри, гунська орда, 6:Б8
Савромани, кочові племена, VII-III ст. до Хр., 3:Г6
Сакси, герм. нарід, 5-6:А3,4
Салгир, р., 28:В3
Сальоніка, м., 19-20, 22, 26, 27А, 29, 31, 34, 36, 38:Г2
Сальськ, м., 30:Б5
Самара, р., 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:Б4
Самарський Монастир, 28:Б3
Самбір, м., 17:В2; 23:Б1; 33:Б4
Сандомир, м., 10-11, 14-16, 18-19, 22, 27А:В2; 17:Б1; 21, 23, 27:А1
Сарай Бату, м., стол., Золотої Орди, 16, 18-19: Г7
Сарай Берки, м., стол., 19-20:Г7
Саратов, м., 29, 34, 36, 38:В7
Саркел, м., 7-11:Г6
Сармати, нарід, 4:В3-6
Сарни, м., 37:А2
Свеви, герм. пл., 5-6:Б3
Святогорський монастир, 28:Б4
Севастопіль, м. і пристань, 30, 32, 37, 38А:В3; 31, 34, 36, 38:Г4
Сейм, р., 7-11, 14-16, 18-38:В5; 21, 23, 27, 37:А4; 28:Б3; 30, 32, 38А:А3
Сеймчак, таб., 39:Б14
Селетин, м., 33:Г6
Сельджук-турки, нарід, 18:Ґ4-Д5
Семендер, м., 7-11, 14:Ґ7
Семигород, кр., 11-14, 20, 22, 26:Г2,3; 21, 23:Б1
Семипалятинськ, м. і таб., 39:В7; 40:Б7
Сербія, держ., 15, 18, 31, 36:Г2; 30, 32:В1
Середній Колимськ, таб., 39:Б14
Серет, р., 7-11, 14-16, 18-38:Г3; 17:Г4; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:Б2
Серет, р. л. притока Дністра, 30, 32, 38А:Б2; 33:Б6; 33:Г7
Серет, м., 33:Г7

Сигіт, м., 30, 32, 38А:Б1; 33:Г4
Симферопіль, м., 30, 32, 37, 38А:В3; 31, 34, 36, 38:Ґ4
Синевідсько, с., 17:В2
Синопа, м. і пристань, 3-4, 7-11, 14-16, 18-38:Ґ5
Сіваш, м., 19-20:Д5
Сіверяни, укр. пл., 7-10:В4, 5
Сівськ, м., 28:А3
Сідлець, м., 30, 32:А1
Сіктях, м. і таб., 39:Б11
Сінди, нарід в часах Геродота, Г5, 6
Січ, гол. осередок запорізького козацтва, 21: Б4; 29:Г4
Січ; Запорізька Січ, 22, 26:Г4;
Нова Січ, Стара Січ, 27А:Г4; 27:Б3; 28:В4
Базавлюцька Січ, Чортомлицька Січ 23:Б3
Січеслав, м., від 1918-1921р., (до 1918р. Катеринослав, від 1921р. Запоріжжя)
Скала, м., 33:В7
Скалат, м., 33:Б7
Скити, нарід, іранські кочовики, в VI-III ст. до Хр. на укр. степах, 3:Г2-7; 4:В3-5
Сколе, м., 33:Б4
Скоти, нарід, 5-6:А3
Скутарі, м., 22, 27А, 29, 31, 34, 36:Ґ3
Славгород, м. і таб., 40:Б6
Слобідська Україна, істор.-геогр. назва, 23, 27:А-Б4; 26:В5, Г5, 6; 27А:В, Г4; 28:Б3-4
Слов'яни, народи, 3:В2-4; 4:В2-5; 5:А6-7; 6:А5-7; 7:В2-4
Слов'яносербія, адмін., тер. між Запоріжжям і Слобідською Україною в 2-ій пол. XVIII ст. 28:Б4
Слов'янськ, м., 30, 32:Б4
Слонім, м., 30, 32, 38А:А2
Слуцьк, м., 30, 32, 38А:А2
Случеськ, м., істор. назва м. Слуцька, 17:А4
Смирна, м., 4:Ґ3; 5:В6
Смоленськ, м., 8-11, 14-16, 18-38:В4
Смоленське князівство, 15-16:Б-В4
Сморгонь, м., 27:А2; 27А:В3
Сновськ, м., 17:Б6
Снятин, м., 33:В6
Сож, р., 7-10, 14-16, 18-20, 22-34:В4; 17:А6; 19, 21, 27, 30, 32, 37, 38А:А3
Сокаль, м., 30, 32, 38А:А1; 33:А5
Солотвина, м., 33:В5
Сороки, м., 21, 23, 27:Б2
Сосниця, м., 17:Б7; 28:Б3
Соуль (Сеоуль), м., 40:Г11
Софія, м., 19-20, 22, 26, 29, 34, 36, 38:Г2
Спарта, м., 4-Ґ2
Средець (Софія), м., 7, 10-11, 14-16, 18:Г2
С.С.С.Р. (Союз Соціялістичних Совєтських Республик), держ., 34, 36:В5-7; 37:А5; 38:В4-7; 38А:А3-5
Ставропіль, м., 29, 31, 34, 36, 38:Г6; 30, 32, 38А:Б5
Сталінабад, м., 40:Г5
Стамбул, Істамбул, турецька назва м., Константинополя, 20, 22, 26, 27А, 29, 31, 34, 36, 38:Ґ3
Сталінград, м., 34, 36:Г6
Станиславів, м., від 1962р. Івано-Франківськ, 27, 30, 32, 37, 38А:А1; 31, 34, 36:Б1; 33:В5
Станівці, м., 33:Б6
Старий Бихів, м., 23:А3
Старий Оскіл, м., 28:Б4; 30, 32, 38А:А4
Старобільськ, м., 30, 32, 38А:Б4
Стародуб, м., 11, 14-16, 18-20, 22-36:В4; 21, 23, 27, 28, 30, 32, 37, 38А:А3
Староконстантинів, Старокостянтинів, м., 2 21, 23, 27, 30, 32, 38А:Б2
Степань, м., 17:Б4
Стир, р., 7-9:В3; 21, 23, 27:А2
Стокгольм, м., 18-20, 22, 26, 27А, 29, 31, 34, 36, 38:Б1
Сторожинець, м., 33:Б6
Стрий, м., 30, 32, 37, 38А:Б1; 33:Б4
Стрітенськ, м., 40:Б10
Суботів, м., 23, 28:Б3
Сувар, м., 15-16, 18:В7
Судак, м., 16, 18:Ґ4
Суздаль, м., 11, 14-16, 18-20, 22, 26, 27А, 29:Б6
Сула, р., 30, 38А:Б3
Сум, Суомі, фін. пл., 11, 14:А2-3
Суми, м., 26, 27А, 29, 31, 34, 36, 38:В4; 27, 30, 36, 37, 38А:А3; 28:Б3
Сура, р., 7-11, 14-16, 18-38:В7
Сургут, таб., 39:Б6
Сурож (Сугдея), м., 7-11, 14-15:Ґ4
Сурозьке море, істор. назва Озівського моря, 7-11, 14:Г5
Сухана, таб., 39:Б10
Сухумі, м., 19, 20, 22, 27А, 34, 36, 38:Ґ6
Сучава, м., 16, 18-20, 22-38:Г3; 21, 23, 27, 30, 32 37, 38А:Б2
Східньо-Римська імперія, держ., 6:Б6, В6-7
Сян, р., 10-11, 14:В2; 15, 16, 20, 22, 26, 27А, 31, 34, 38:Г2; 21, 23, 27, 30, 32, 38А:Б1
Сянік, м., 17:В2; 23, 27, 30, 32, 37, 38А:Б1
Тавань, м., 23:Б3; 28:В3
Таври, давне населення пд. Криму, 3:Ґ4
Таганріг, м., пристань, 26, 27А, 29, 31, 34, 36, 38:Г5; 28:В4; 27, 30, 32, 37, 38А:Б4
Таллін, м., 34, 36, 38:Б2
Тамань, м., 18-20, 22, 26, 29:Г5; 21, 23, 27:Б4
Тамбей, таб., 39:А6
Тамбов, м., 21, 23, 27, 30, 32, 38А:А5; 34, 36, 38: В6
Тана (Озів), м., 18-19:Г5
Танаїс, м., 3:Г5; 4:В5; 5:Б7
Танаїс (Дон), р., 3:Г5; 4:В6
Тараща, м., 30, 32, 38А:Б3
Тарея, таб., 39:А7
Тарнів, м., 30, 32, 38А:А1
Тарсус, м., 4:Ґ4
Ташкент, м., 40:В5
Тбілісі, м., 7-11, 14-16, 18-20, 22-38:Ґ6
Твер, м., 19-20:Б5
Тебріс, м., 4:Ґ7
Тевтонський орден, держ., 16:Б2, 3; 18-19:В1-2, Б3
Тегеран, м., 40:Г4

Текуча, м., 17:Ґ4
Темрюк, м., 30, 32, 38А:Б4
Теодозія, м., 3-4, 36, 38:Ґ5; 30, 32, 38А:Б4
Теребовль, м., істор. назва м. Теребовлі, 11, 14-16, 18-19:Г3; 17:В3
Теребовля, м., 20:Г3
Терек, р., 7-9:Ґ6; 10-11, 14-16, 19-38:Ґ7
Тернопіль, м., 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:Б2; 29, 31, 34, 36, 38:Г3; 33:Б6
Тесальоніка, м., 7-11, 14-16:Ґ2
Тиверці, праукр. пл., 7-10:Г3-4
Тигранакерт, м., 4:Ґ6
Тигиня (Бендери), м., 19:Г3
Тирас, р., старогр. назва Дністра, 3:Г3; 4:В3
Тирас, м., 3:Г4; 4:В4; 5:Б7
Тираспіль, м., 30, 32, 38А:Б2
Тирнов, м., 18-19:Ґ3
Тиса, р., 7-11, 14-16, 18-38:Г2; 17:В2; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:Б1
Тисьмениця, 17:В3
Тихомль, м., 17:В4
Тихоріцьк, м., 30, 32, 38А:Б5; 34, 36, 38:Г6
Тіргу Мареш, м., 17:Г3
Тмуторокань, істор. м., стол. князівства, 10-11, 14-16:Г5
Тобольськ, м. і таб., 39:В5; 40:Б5
Товмач, м., 17:В3; 33:В6
Товсте, м-о, 33:В6
Токай, м., 30, 32, 38А:Б1; 33:В2
Толєдо, м., 5-6:В3
Тольоса, м., 506:Б4
Томашів, м-о, 33:А4
Торговиця, м., 22, 26, 29:Г4; 23, 27:Б3
Торунь, м., 16, 18-20, 34, 36, 38:В1
Торчеськ, м., 13:Б2
Траки, нарід, 3:Ґ3
Тракія, кр., 4:Г2-3; 7:Г2-3
Трансильванія, інша назва Семигорода, 11:Г2
Трапезунд, м., 3:Ґ5; 4:Г5; 7-11, 14-16, 18-38:Ґ5
Трехтемирів, м., 2:Г4; 23:Б3
Трипілля, с., 1, 8-10:В4; 13:Б2; 17:Б6; 21, 23:А3
Трубчевськ, м., 14-16, 18:В4; 21, 23, 28:А3
Туапсе, м., 30, 32, 38А:В4; 34, 36, 38:Ґ5
Тула, м., 21:А4; 22, 26, 29, 34, 36:В5
Тулун, м. і таб., 40:Б9
Тульча, м., 28:В2
Тульчин, м., 28:Б2
Тура, м. і таб., 39:Б8; 40:А8
Туреччина, держ., 31, 34, 36, 38:Д4-5
Турів, м., 9-11, 14-16, 18-20, 22-38:В3; 21, 23, 27:А2
Турінги, герм. нарід, 6:А5
Турка, м., 33:Б4
Турки-османи, нарід, 18:Д3,Ґ4
Турки, м., 15-16, 18-20, 22, 26, 38:А2
Туруханськ, м. і таб., 39:Б7
Угнів, м-о, 33:А4
Угорщина, держ., 10-11, 14-16, 18-38:Г2
Уджа, таб., 39:А10
Уелен, тіб., 39:Б17
Уж, р., 13:А1
Ужгород, м., 7-11, 14-16:Г2; 17:В2; 18-20, 22-38:Г2; 21, 23, 37, 30, 32, 37, 38А:Б1
Улан Батор, м., 40:В9
Улан Уде, м., 40:Б9
Уличі, праукр. пл., 7-10:Г3-4
Умань, м., 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:Б3; 22, 26-38:Г4; 28:Б2
Упсала, м., 7-11, 14-16, 18-20, 26, 27А:Б1
Уральськ, м., 40:Б4
Устрики Долішні, м., 33:Б3
Усть Камчатськ, таб., 39:В15
Утіґури, гунська орда, 7:Г5-6
Ушиця, м., 17:В4
Уфа, м., таб. і тюрма, 39:В4; 40:Б4
Фанаґорія, старогр. м., 3:Г5; 4-В5
Фатеж, м., 28:А3
Фасіс, м., 3:Ґ6; 4:Г6
Филиппополь, м., 10-11, 14-16:Ґ2
Фінляндія, держ., 16, 18-20, 22, 26, 27А, 29, 31, 34, 36, 38:А2-3
Фінські племена, 7-10:А5, 6 - Б7, 8
Франки, герм. нарід, 5:А4, держ. франків, 6:А4
Фризи, герм., нарід, 6:А4
Фрігія, кр., 4:Ґ3-4
Фрунзе, м., 39:Г6; 40:В6
Хабарівськ, м., таб. і тюрма, 39:Г12; 40:В12
Хаджі-Тархан, татар. назва м. Астраханя, 18:Г7
Харбін (Пінкіянґ), м., 39:Г11; 40:Б:11
Харків, м., 21, 23, 27, 28, 30, 32, 37, 38А:Б4; 26, 27А, 29, 31, 34, 36, 38:Г5
Хатанга, таб., 39:А9
Хвастів, м., 27:А2; 28:Б2; 30, 32, 38А:А2
Херсон, м. і пристань, 30, 32, 37, 38А:Б3; 31, 34 36, 38:Г4
Херсонес, гр. м., укр. назва Корсунь, 3, 7:Ґ4; 4:Г4; 5, 6:Б7
Хіва, м., 40:В5
Хілок, м. і таб., 39:В10
Хмельницький, до 1954р. Проскурів, 38:Г3; 38А:Б2
Хмільник, м., 28:Б1
Ходорів, м., 33:Б5
Хозарський каганат, держ., 7:Г4-6; 8-10:Г5-7
Хозарське море, стара назва Каспійського моря в VII-X ст., 9-11, 14-15:Г,Ґ7
Холм, м., 15-16:В2; 17:Б2; 18-20, 22-38:В2; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:А1
Холмська губернія, адмін. тер., 30:А1
Хопер, р., 30, 32, 37, 38А:А5
Хортиця, о-в на Дніпрі, 23:Б4
Хотин, м., 21:Б2; 22:Г3; 23, 27, 30, 32, 38А:Б2; 33:В7
Хуст, м., 17:В2; 30, 32, 38А:Б1; 33:В4; 34, 36, 38:В2
Чаґда, м. і таб., 39:Б12
Челябинськ, м., 40:Б5
Червень, істор. м., тепер с., 7-11, 14-16:В2; 17:Б2
Червона Русь, назва Галичини в XIV і XV ст., 19:Г2, 3
Череміси (Марі), нарід, 8-11, 14:Б6, 7
Черкаси, м., 20, 22, 26, 27А, 29, 31, 34, 36, 38:

Г4; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:Б3
Черкаськ, м., 29:Г6
Черкеси, нарід, 20, 22, 26, 29:Ґ5, 6; 21, 23:В5
Чернигів, м., 7-11:В4; 13:А3; 14-16, 18-38:В4; 17:Б6; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:А3; 28:Б2
Чернигівське князівство, 13:А2-3; 17:А6-7
Чернівці, м., 21, 27, 30, 32, 37, 38А:Б2; 29, 31: Г3; 33:В6; 34, 36, 38:Г3
Чехословаччина, держ., 34, 38:Г1-2
Чеченці, нарід, 20, 22, 26:Ґ7
Чигирин, м., 21, 23, 27, 30, 32:Б3; 22, 26, 27А:Г4 28:Б3; 29, 31:Г4
Чита, м. і таб., 39:Б10; 40:Б10
Чічерськ, м., 17:А6
Чорна Русь, кр., 17:А3; 19:В:2-3
Чорний шлях, татар. шлях, 20:Г3
Чорне море, 16, 18-20, 22, 26-38:Ґ4-5; 17:Ґ6; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:В3-4; 28:В2-4
Чорнобиль, м., 13:А2; 17:Б6; 21, 23, 27:А3; 28:Б2
Чорноморські козаки, запорозькі козаки, що після зруйнування Січі поселилися над р. Кубанню, 29:Г5-6
Чортків, м., 30, 32, 38А:Б2; 33:Б6
Чорторийськ, м-о, 17:Б3
Чугуїв, м., 21, 23, 27:Б4; 26, 31, 36, 38:Г5; 28:Б4
Чудень, м., 17:В1
Чудське Озеро, оз., 7-11, 14-16, 18-38:Б3
Чудь (Ести), фінські пл., 7-11, 14:Б2-3
Шарукань, м., 15:Г5
Шахти, м., 34, 36, 38:Г6; 37:Б5
Швеція, держ., 11, 14-16, 18:Б2; 19-20, 22:Б1; 26, 27А:А1-2; 29, 31, 34, 36, 38:Б2
Шепетівка, м., 37:А2
Шептани, м., 28:А3
Щекарів, м., 17:Б2
Щекотин, м., 17:Б2
Щирець, м-о, 17:Б2; 33:Б4
Юзівка, м., від 1924-1961р. Сталіно, від 1961р. Донецьк, 30, 32, Б4
Юріїв, істор. город над р. Рось, 13:В2
Юріїв, істор. назва м. Дерпт в Естонії, 11-15, 17:Б3
Юти, герм. нарід, 5-6:А4
Яворів, м., 33:Б4
Ягорлик, м., 20, 22, 26:Г3; 21, 23, 27:Б2
Яготин, м., 28:Б2
Якутськ, м., 39:Б11; 40:А11
Ялта, м., 30, 32, 38А:В3
Ямпіль, м., 21, 28, 30, 32, 38А:Б2
Ямськ, таб., 39:В14
Янів, м., 33:Б4
Японське море, 39:Г-Ґ12; 40:В-Г12
Ярополч,,істор. м., 13:Б1
Ярослав, м. над Сяном, істор. назва Ярославль, 15-16:В2; 17:Б2; 18-20, 22, 27А, 34, 36,:В2; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:А1
Ярославль, м. над Волгою, 11, 14-16, 18-20, 22, 27А, 29, 34, 36, 38:Б5
Яси, м., 18-20, 22-38:Г3; 28:В1; 21, 23, 27, 30, 32, 37, 38А:Б2
Яси (осетини), нарід, 9-11, 14-16:Ґ6
Яський Торг, м., 17:Г4
Ятвяги, нарід, 8-11, 14-16:В2; 17:А2
Царгород, м., слов. назва Константинополя, 10-11, 14:Ґ3
Царицин, м., від 1920р. Сталінград, від 1950р Волгоград, 26, 27А, 29:Г6
Царські скити, головна орда скитів, 3:Г4-5
Цимлянська, м., 30, 32, 38А:Б5